

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

Жамоатчилик кенгаши:

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдурахим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Муҳаммадҷон ҚУРОНОВ
Муҳаббат ТУЛАХЎЖАЕВА
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Бош муҳаррир

Аҳмадҷон
МЕЛИБОЕВ
Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Зилола ЖАЛОЛОВА
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

- А.НАВОИЙ. Унутмоғилки то ҳажр этти... (Рус ва инглиз тилларига
Т.Спендиарова, А.Буматова тарж.)..... **3**

НАСР

- Б.ШЛИНК. Китоб ўқиб берувчи. Роман. (Олмон тилидан М.Акбаров тарж.) **8**
Қ.ҚУЛИЕВ. Қиш эди. Романдан парча. (Рус тилидан А.Мўмин тарж.)..... **114**
Қ.НОРҚОБИЛ. Қайтмасанг ҳам қайтгин. Киноқисса. **156**

ҚЎШНИМ – ҚАРДОШИМ

- С.МУРОДБЕКОВ. Ёвшан иси. Ҳикоя. (Рус тилидан Н.Жўраева тарж.) **51**
М.БОЙҒУТ. Ҳокимнинг аёли. Ҳикоя. (Қозоқ тилидан М. Исломқул тарж.)..... **72**

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- Қозоқ шеъриятдан намуналар. (Қозоқ тилидан М.Мирзо, А.Суюн М.Аҳмад тарж.)... **79**
У.ЭСДАВЛАТ. (Қозоқ тилидан Д. Чориева, Я.Қўчқоров тарж.)..... **109**

ЁДНОМА

- М.АҲМАД. Икки дўст достони. Эссе..... **93**

МАҲОРАТ МАКТАБИ

- Г.СТАРИКОВСКИЙ. “Таржимон ўзига ва сўзга муносабатини яшира олмайди”.
Сухбат. (Рус тилидан М.Аҳмаджонов тарж.) **150**

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА.

- Н.РАҲМОНОВ. Ерда ел бўлиб гувлаган шоир..... **179**
М.ИСЛОМҚУЛ. А.АЛИМБЕКОВ. Бир чаманда туғилганмиз ёнма-ён..... **188**

САНЪАТДАГИ СИЙМОЛАР

- О. АБДУЛЛАЕВА. Клод Дебюсси..... **199**
Глобус..... **192**
Муковамизда..... **202**
Қомус..... **204**
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни..... **206**

NAVOIY SAVOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

УНУТМОҒИЛКИ ТО ҲАЖР ЭТТИ...

*Унутмоғилки то ҳажр этти бедод,
Мени бир нома бирла қилмадинг ёд.*

*Кўнгул ёд этмасингдин бўлса ғамгин,
Вале руҳум эрур ёдинг била шод.*

*Бузуғ жисмим уйин йиқти фироқинг,
Бу уйда кўп бузуғлуг қилди бунёд.*

*Қул ўлди сарв то гулгашт этарга
Қадинг базми тарабдин кўпти озод.*

*Мени гаҳ дашту гаҳ тоғ узра кўрган
Тирилмиш согинур Мажнуну Фарҳод.*

*Кўнгулни май била маъмур қилким,
Хумори давр ани қўймас обод.*

*Навоий телба бўлган чоғда кўрди,
Парий бирла ани согинди ҳамзод.*

(“*Ғаройиб ус-сиғар*”, 126-газал)

ЛУҒАТ:

Бедод – жабр ситам, зулм

Гулгашт – гул сайри, гул сайли

Тараб – хурсандлик, шодлик, айшу ишрат

Кўпмоқ – ўрнидан турмоқ, тик турмоқ

Соғинмоқ – бу ўринда: ҳисобламоқ, ўйламоқ, гумон қилмоқ

Маъмур – обод, хурсанд

Давр – давра, улфатлар давраси

Ҳамзод – туғишган, қариндош

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Шуни унутмагилки, ҳижрон кўп жабр-ситам етказди, сен мени бир нома билан ёд айламадинг.

2. Кўнгил мени ёд этмаганиндан ғамгин бўлса-да, лекин руҳим сенинг хаёлинг билан шоддир.

3. Сенинг фироқинг бузилган жисмим уйини кулатди, айрилиқ бу уйда яна кўп вайронагарчиликларни амалга оширди.

4. Шодлик базмидан гул сайрига чиққан пайтингда сенинг келишган коматингни кўрган сарв унга қул бўлишни истади.

5. Мени гоҳ даштда, гоҳ тоғ устида кўрганлар Фарҳод билан Мажнун тирилибди, деб гумон қилдилар.

6. Кўнгилни май билан обод қил, зеро, улфатлар даврасидаги мастлик хумори уни тинч қўймайди.

7. Навоий уни телба ҳолида кўргач, ёрни парининг синглиси (туғишгани) бўлса керак, деб ўйлади.

Ғазалнинг умумий маъно-моҳияти

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ишқий мавзудаги ғазалларидан бўлиб, унда ҳижрон мотиви етакчилик қилади. Ғазалда мураккаб тимсоллару рамзларни учратмаймиз, унда ошиқнинг самимий дил изҳорларию қалб кечинмалари енгил ва равон оҳангда ифодаланган. Матлаъдаёқ лирик қаҳрамон айрилиқдан шикоят қилиб, узоқ вақтлардан бери уни ёри бир мактуб билан ёд этмаганлигидан ёзғиради:

*Унутмогилки то ҳажр этти бедод,
Мени бир нома бирла қилмадинг ёд.*

Кейинги байтда шикоят ўрнини тақдирдан розилик, ишқнинг мавжудлигидан шукроналик туйғулари эгаллайди. Зеро, Навоийнинг “Маҳбуб ул-кулуб” асарида келтирилишича, ишқнинг уч даражаси бўлиб, унинг хослар ишқи деб тасниф қилинган иккинчи турида ошиқ учун ёрнинг хаёли ҳам кифоядир:

*Кўнгул ёд этмасингдин бўлса ғамгин,
Вале руҳум эрур ёдинг била шод.*

Шу ўринда “Махбуб ул-кулуб” асарида келтирилган бир ҳикоятни эслаб ўтиш жоиз. Унга кўра, бир кун Мажнуннинг ишқ ўти ҳижрон туфайли аланга олади ва заиф баданини бу ўтнинг ҳарорати куйдиради. Табиблар турли хил муолажалар қиладилар, фойда бермайди: беморнинг касали кучайиб, иситмаси пасаймайди. Шунда Лайлига хабар берадилар. Лайли Мажнуннинг бетоблигини эшитиб, паришон бўлиб, ўз девонасининг ҳолини билиш учун мактуб ёзади. Бу мактубни Мажнунга етказганларида, унда жон асари қолмаган эди. Иттифоқо, Лайлининг номасини ўқиётганларида бемор эшитаётганини ва таъсирланаётганини сезадилар. Ҳар гал нома қайта ўқилганда, унга жон киргандек бўлади. Бемор сихат топиб тузалгунча, хатни такрор ўқиб турадилар. У соғайгач, ёрининг мактубини тумор қилиб бўйнига тақиб олади.

Ҳикоятдан кўринадики, ёрнинг зикри ошиқ учун даво ва малҳамдир.

Кейинги байтда ҳам ошиқнинг ишқ дарди туфайли азобланган жисми тасвири давом этади.

*Бузуғ жисмим уйин йиқти фироқинг,
Бу уйда кўп бузуғлуг қилди бунёд.*

Ёр шундай гўзал ва хушқоматки, ногоҳ уни базмда кўриб қолган сарв ҳам унинг қаддига қул бўлишни орзу қилади:

*Қул ўлди сарв то гулгаит этарга
Қадинг базми тарабдин кўпти озод.*

Маълумки, сарв мумтоз адабиётда кенг қўлланилган тимсоллардан бўлиб, унинг сарви озод деган тури шох-шаббасиз, тик ўсади ва ёрнинг тик қомагига нисбат берилади. Байтдан англашилишича, ёрнинг гўзал қомаги нафақат ошиқни, балки бўстондаги сарвни ҳам ўзига мафтун этган.

Ошиқ ишқ йўлида шундай бетоқат ва бесабрки, гоҳ даштни, гоҳ тоғни макон тутати. Уни ногоҳон кўриб қолган эл Мажнун билан Фарҳод тирилиб келибди, деб ўйлайдилар:

*Мени гаҳ дашту гаҳ тоғ узра кўрган
Тирилмиш соғинур Мажнуну Фарҳод.*

Мақтадан олдинги байт риндона характерда бўлиб, унда шоир ул-фатлар даврасидаги базмдан пайдо бўлган хуморни фақат мастлик билан ёзиш мумкин, деб таъкидлар экан, кўнгилни фақат май билан обод қилишга ундайди.

*Кўнгулни май била маъмур қилким,
Хумори давр ани қўймас обод.*

Зоҳиран гўё май тарғибига бағишланган ушбу байт ботинан чуқур орифона мазмунни ўзида акс эттиради: илоҳий маърифатга чанқоқ солик фақат иймону маърифатни қалбга жойласагина, унинг ташналиги қониши, кўнгли обод бўлиши мумкин.

Мақтада мумтоз адабиётдаги ёрни парига нисбат бериш билан боғлиқ ташбиҳ бетакрор тарзда баён қилинган, яъни ошиқ ишқ йўлида телба бўлар даражага етгач, ёрни парининг туғишган қариндоши деб ўйлайди, зеро, қадимий тасаввурларга кўра, парилар оловдан яратилган мавжудот бўлиб, уларни оддий кўз билан кўришнинг имкони йўқ. Парилар ўз гўзалликлари билан одамларни мафтун этиб, ақлдан оздирадilar. Улар турли шакл ва қиёфаларга кириш имконига эга бўлиб, кўпинча соҳибжамол қиз қиёфасида намоён бўладилар. Бу ўринда Навоӣ париларнинг ана шу хусусиятларини назарда тутлади.

*Навоӣ телба бўлган чоғда кўрди,
Парий бирла ани согинди ҳамзод.*

Ғазал рус тилига Татьяна Спендиарова томонидан муваффақият билан таржима қилинган. Таржимада ғазал мазмуни асосан сақланган, аслиятдан узоқлашиш деярли кузатилмайди. Мутаржим таржимада аслият ҳажми ва қофияланиш тизимини сақлаш билан бирга ғазал вазнига яқин ритмик оҳанг (10 лик бўғинлар тизими)ни танлашга интилганлиги таржиманинг муваффақиятини таъминлаган омиллардандир.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Татьяна Спендиарова

*Не забывай! В разлуке я навряд
Дождусь письма, что всех ценней награда.*

*Хоть в сердце грусть таю тобой забытый,
В душе всегда о милой вспомнить рад.*

*Дом тела моего вконец разрушен,
Разлукой вызван, знай, его распад.*

*Стал кипарис рабом твоим, чуть вышла
Пройтис меж роз ты после пира в сад.*

*Уведевший меня в горах пустынных
Решиш, жсто жив Меджнун, воскрес Фархад.*

*Ты сердце ублажи вином, ведь жажда
И гарь похмелья грудь не освежатъ.*

*Счел Навои ее сестрою пери,
Остановив на ней в безумьи взгляд.*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Аида БУМАТОВА

*Don't forget that when parting hurt me a lot,
Hardly any letter from thee have I got.*

*My heart is sad because thee don't think of me,
Nevertheless, my soul is bright with thy thought.*

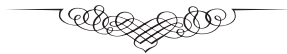
*Thy parting has wrecked house of my broken self,
To that place a lot of troubles then it brought.*

*A slave of thy wished cypress to become, once –
Glimpse of thy slenderness in garden it caught.*

*Beholding me wander across high and low,
All think – resurrected Majnoon and Farhod.*

*Make you soul happy with a cup of wine, for –
Remembering fests with friends it gets distraught.*

*Navoi seeing her in his own madness,
Of her as a sibling of a peri thought.*

БЕРНХАРД ШЛИНК

(1944 йили туғилган)

КИТОБ ЎҚИБ БЕРУВЧИ

Роман

*Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси*

Бернхард Шлинк 1944 йилда Германиянинг Билефелд шаҳри яқинида туғилган, замонавий немис адабиётининг таниқли намояндаларидан бири. Касби бўйича ҳуқуқшунос, Берлинда ва Нью-Йоркда яшаб, ижод қилади. Ижодини Валтер Попп билан ҳамкорликда детектив романлар ёзиш билан бошлаган. 1995 йилда босилиб чиққан “Китоб ўқиб берувчи” романи муаллифнинг энг муваффақиятли асари ҳисобланади. Асар 39 та тилга таржима қилиниб, ёзувчига оламшумул шуҳрат келтирди. У кўпгина миллий ва халқаро адабий мукофотлар билан тақдирланиб, матбуотда яхши фикрлар билдирилди: “Бу китобни албатта ўқиш керак, чунки у бугунги немис адабиётида камёб ҳодиса ҳисобланади”.

Романдаги воқеалар бош қаҳрамон, 15 ёшли Михаэл Берг тилидан ҳикоя қилинади. У кўчада Ҳанна Шмиц исмли аёл билан танишиб қолиб, уларнинг ўртасида ишқий муносабатлар пайдо бўлади, аёлга китоблар ўқиб бера бошлайди. Бир куни Ҳанна тўсатдан ғойиб бўлади. Бу орада Михаэл бошқа қизлар ва аёллар билан танишади. Ҳуқуқшунос талаба сифатида у нацистларнинг жиноятларини фош этишга қаратилган семинар машғулотларида ва суд жараёнларида қатнашади. Айбланувчилар орасида Ҳаннани таниб қолади. Маълум бўлишича, Ҳанна бир пайтлар концентрацион лагерь назоратчиси бўлиб ишлаган экан. Суд уни умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилади. Михаэл унга яна кассеталар ёзиб жўнатиб туради. Аёл ўн саккиз йиллик ҳибсдан сўнг авф этилиб, озодликка чиқиш арафасида ўзини осиб қўяди.

“Китоб ўқиб берувчи” романи марказида асосан, жиноят, ўтмиш ва унга муносабат мавзуси ётади. Унда, шунингдек, жамоавий айбдорлик ва урушдан кейинги авлодлар масъулияти масаласи ҳам кўтарилади. Асар қаҳрамонларидан бири бўлган Ҳаннанинг ўлими турлича талқин қилинса-да, лекин уни ўтмишни енгиб ўтишдаги муваффақиятсизлик ва жавобсиз муҳаббат қурбони дейиш тўғрироқ бўлади.

Таржимон

* Манба: Bernhard Schlink. Der Vorleser. Roman. 1995. Журнал варианты.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Ўн беш ёшимда сариқ касал бўлганман. Ўшанда хасталик кузда бошланиб, баҳорда ниҳоясига етган. Эски йил қанчалик совуқ ва рутубатли кечган бўлса, мен шунчалик кучсиз, дармонсиз бўлганман. Янги йил кириб келиши билан аста оёққа тура бошладим. Январь ойи илиқ келди, шу боис онам балконга жой солиб берди. Мен осмон, куюш ва булутларни кузатиб, ҳовлида ўйнаётган болаларнинг овозларини тинглаб ётардим. Бир куни, февраль ойи эди, кеч кириши олдидан қораялоқнинг сайраганини эшитиб қолдим.

Биз Блуменштрассе кўчасида жойлашган, янги аср арафасида қурилган баҳайбат уйнинг учинчи қаватида яшардик, дастлаб шу кўчадан Банхофштрассе томон йўлим тушди. Октябрь ойи, душанба куни эди, мактабдан уйга қайтаётим ўша ерда, йўлда кўнглим айниб, қайт қилиб юбордим. Ўзи бир неча кундан буён мадорим қуриб, шу қадар дармонсиз бўлиб қолгандимки, ҳаётимда ҳеч қачон бунақа бўлмаган эди. Ҳар бир босган қадамим учун куч сарфлашимга тўғри келарди. Уйда ёки мактабда зиналардан чиқаётганимда оёқларим мени базўр кўтарар, овқат егим ҳам келмасди. Столга очиқиб ўтирсам-да, лекин сал ўтмай, таомни кўнглим тусамай қолар эди. Эрталаб эса оғзим қуриб, танам оғирлашиб уйғонар, гўё аъзоларим ўз жойида эмасдек туюларди. Шунчалик ҳам заиф, кучсиз бўламанми деб, ўз-ўзимдан уялар, айниқса, қайт қилган пайтларим ниҳоятда хижолат бўлардим, чунки бунақа ҳолат умримда илгари ҳеч қачон бўлмаган. Ўз-ўзидан оғзимнинг суви ошиб кетаверар, ютинишга уриниб, лабларимни бир-бирига маҳкам босган кўйи кўлимни оғзимга олиб борар, бироқ кўнглим озиб, оғзимдан чиққан қусиқ бармоқларим орасидан отилиб кетарди. Сўнг уй деворига суянганимча, оёқларим остидаги қусиққа беҳол термилиб қолардим, томоғимда эса аллақандай енгил шилимшиқ парда тикилиб, қадалиб турар эди.

Мени илк бор тасодифан учратиб қолган қандайдир нотаниш аёл кўлимдан тутиб, қўп қаватли уйлар олдидаги қоронғи майдончадан кенг ҳовли томон бошлаб борди. Юқорида, деразадан деразага дор тортилган бўлиб, унда ювилган кирлар осилиб турарди. Ҳовли саҳнига ёғочлар тахлаб қўйилган; эшиги очиқ турган устахонадан ёғоч тилаётган арранинг овози эшитилар, пайраҳалар ҳар томонга учиб тушарди. Ҳовлига кираверишда, эшик ёнида сув крани бор эди. Аёл кранни бураб, сувни очди, аввал кўлимни ювиб, сўнг ҳовучлаб юзимга шалолатиб сув сепди. Чўнтагимдан дастрўмолчамни олиб, юзимни артдим.

– Унисини ол!

Кран олдида иккита челак турган эди, битгасини олиб, сувга тўлдирди. Мен иккинчисини сувга тўлатиб, йўлакдан унга эргашдим. Аёл пиёдалар йўлкасига сувни шалоп қилиб сепди, сув ёйилиб ётган қусиқни оқова ариқ томон оқизиб кетди. У кўлимдан челакни олди-да, қолган сувни ҳам йўлкага сепиб юборди.

Ниҳоят, аёл қаддини ростлаб, йиғлаётганимни кўриб қолди.

– Болакай, – деди у ҳайрон бўлиб, – нима бўлди?

Шундай деб, мени бағрига босди. Бўйим унинг бўйи билан деярли ба-равар, кўкси кўксимга тегиб турар, димоғимга ўзимнинг нохуш нафасим

ва унинг тер ҳиди урилди. Нима қилишимни билолмай, ниҳоят, йиғидан тўхтадим.

У қаерда туришимни сўради, челақни йўлакда қолдириб, бир қўлида папка, иккинчи қўли билан билагимдан ушлаб, мени уйга олиб келди. Банхофштрассе билан Блуменштрассенинг ораси унча узоқ эмасди. Аёл тез-тез ва қатъият билан қадам ташлар, бу эса у билан барабар юришимга монелик қилмас, қайтанга юришимни осонлаштирар эди. Уйимизга етиб келгач, мен билан хайрлашди.

Ўша куниёқ онам шифокорни чақирди, у келиб, ташхис қўйди: сарик касаллиги. Қачонлардир онамга ўша аёл ҳақида гапириб бергандим. Бўлмаса уни кўргани бораман деб ўйламаган ҳам эдим. Аммо онам, имкон туғилди дегунча, чой пулимдан гулдаста харид қилиб, уни бирров йўқлаб қўйишимни, ўзимни таништириб, унга раҳмат айтишимни хоҳларди. Шундай қилиб, февраль ойининг охирларида Банхофштрассе томон йўл олдим.

2

Банхофштрасседаги ўша уй ҳозир йўқ бўлиб кетган. Қачон ва нима сабабдан бузилган, билмадим. Туғилиб ўсган шаҳримга келмаганимга ҳам анча йиллар бўлди. Етмишинчи ёки саксонинчи йилларда қурилган янги уй беш қаватли бўлиб, усти ёпик балкон ўрнига кенгина болохонаси бор, деворлари эса очик рангда силлиқ сувоқ қилинган. Талайгина кўнғироклар бинода кўплаб кичик апартамент¹лар жойлашганидан дарак беради. Уларга кўчиб ўтиш ёки бу ердан кўчиб кетиш худди ижарага машина олиш ёки топширишдай гап. Ҳозир биринчи қаватда компьютер дўкони жойлашган, илгари у ерда дори-дармон ва хўжалик моллари ҳамда санитария-гигиена ва косметика ашёлари билан савдо қилувчи дорихона-дўкон, озиқ-овқат дўкони ҳамда видео ижарахона бор эди.

Аввалги эски уй ҳам худди шундай баландликда, аммо тўрт қаватли бўлиб, биринчи қавати олмос каби силлиқланган кумтошдан йўнилган тош-тахталардан, қолган уч қавати эса ғиштин деворлар, усти ёпик балконлар ҳамда дераза ромларидан иборат эди. Биринчи қават ва зинахонага олиб борадиган пиллапояларнинг пастки қисми кенг, усти торроқ бўлиб, иккала томондан темир панжарали, остки қисми чиғаноқ шаклида бўлган деворлар билан ўралган эди. Эшикнинг ён тарафларида бирталай устунлар қад ростлаган, архитрав² бурчакларидан эса икки шер Банхофштрассе томон бири юқорига, бошқаси қуйига қараб турарди. Ўша аёл мени ҳовлига, кран томонга олиб ўтган йўл ён тарафдаги кириш жойи эди.

Ёш бола бўлсам ҳам, ўша уй худди кечагидек эсимда сақланиб қолган. У ён-атрофдаги қатор қилиб қурилган уйлардан баландроқ эди. Агар янаям оғирроқ ва кенроқ қилиб қурилганда борми, теваракдаги уйларнинг сал сурилиб, унга жой бўшатишларига тўғри келган бўлармиди, деб ўйлардим ўзимча. Уйнинг ичкарасида эса зинахоналар сувоқ қилинган, пиллапоялари ойнадай ярқиратиб сайқалланган, жез йўлакка гулдор пояндоз-гиламчалар тўшалган бўлса керак, деб тасаввур қилар эдим. Албатта, ҳашаматли, даб-дабали уй бўлгандан кейин, у ерда фақат бой-тўралар, хўжайинлар яшайдида. Лекин орадан йиллар ўтгани боисми, поездларнинг тутуниданми, уй

¹ Апартамент – барча қулайликларга эга шинам уй. (*Изоҳлар таржимоники.*)

² Архитрав – асосий тўсин, сарров.

корайиб кетган эди, шунинг учунми аввалига бой-бадавлат туюлган ундаги яшовчи одамларни энди маъюс, ғамгин, ғалати, хўмрайган қиёфада, балки кар ё соқов, букри ёки оқсоқ ҳолда тасаввур қила бошлагандим.

Сўнгги йилларда ўша уй негадир тез-тез тушимга кириб чиқарди. Тушлар эса бир-бирига ўхшаш, бир хил мавзуларга хос турфа кўринишлардан иборат бўлар эди. Тушимда бегона шаҳарда юрган бўламан ва ўша уйни кўраман. У мен билмаган шаҳар кварталда, уйлар қаторида турган бўлади. Гарангсиз яна йўлимда давом этаман, чунки уй таниш бўлса-да, бироқ шаҳар квартални яхши билмайман. Сўнг уйни аллақачонлар қаердадир кўрганим эсимга тушади. Шунда ҳам туғилиб ўсган шаҳримдаги Банхофштрассе эмас, балки бошқа бир шаҳар ёки бошқа қайсидир бир мамлакатни ўйлаётган бўламан. Тушимда масалан, Римда юрган бўламан, уйга кўзим тушиши билан уни қачонлардир Бернда кўрганим эсимга келади ва мана шунақанги туш-хотиралар билан кўнглим таскин топади; шуниси қизиқки, уйни бошқа бир жойда учратиш эски, қадрдон дўстимни бегона бир юртда тасодифан учратиш қилишдан ҳам кўра ғалатироқ бўлиб туюлмади. Ортимга бурилиб, уйга қайтиб бораман ва зиналардан юқорига кўтариламан. Ичкарига кирмоқчи бўлиб, эшик тутқичини босаман.

Агар уйни қишлоқ жойда кўрадиган бўлсам, тушим узоқроққа чўзилади ёки шундан сўнг, унга оид тафсилотларни яхшироқ эслаб қоламан. Гоҳо автомобилда кетаётган бўламан ва ўнг қўлдаги уйга кўзим тушиб, яна йўлимда давом этаман, аввалига шаҳардаги кўчалар қаторида туриши лозим бўлган уй нега энди очиқ далада турибди, дея хайрон бўламан, сўнг уни аллақачонлар кўрганим эсимга тушиб, баттар хайрон қоламан. Башарти уни қаерда учратганимни эслаб қолсам, шартта бурилиб, орқага қайтаман. Тушимда кўча доим бўм-бўш, хувиллаган бўлади ва шунда мен машина шиналарини чийиллатиб бурилам-да, катта тезлик билан ортимга қайтиб кетаман. Кеч қилишдан кўрқиб, машинани янаям тезроқ ҳайдайман ва... уни кўраман. У Пфальцдаги¹ далалар ўртасида, рапс², экинзор ва тоқзорлар, Провансдаги³ лаванда⁴ қуршовида турган бўлади. У жойлар текис, ясси бўлса-да, бироқ қирлар ҳам йўқ эмасди. Дарахтлар эса йўқ. Кун очиқ, кунёш чарақлаб нур сочиб турибди, ҳаво жимирлаб, кўча жазирама иссиқда ялтираб кўринади. Уй гўё брандмауэр⁵лар орасида алоҳида ажралиб қолгандек туюлади, улар эҳтимол, бошқа бир уйнинг брандмауэрлари бўлса керак. Уй Банхофштрасседагичалик қоронғи, кўримсиз эмас. Бироқ деразаларини чанг босган, хоналар ичида ҳеч нарса, ҳатто дарпардалар ҳам кўринмайди. Овлоқ, жимжит уй.

Йўл четида тўхтаб, кўчани кесиб ўтиб, уй эшигига яқин бораман. Ҳеч ким кўринмайди, ҳеч нарса эшитилмайди, на олисдаги мотор овози, на шамол, на кушлар чуғури. Ҳеч зог йўқ, теварак-атрофда ўлик сукунат ҳукмрон. Зиналар бўйлаб юқорига чиқиб, эшик тутқичини босаман.

Аммо эшикни очмайман. Уйғониб кетаман, тутқични ушлаб, босганимни биламан, холос. Шундан сўнг, кўрган бутун тушим ёдимга келади ва уни ҳам аллақачонлар кўрганимни эслайман.

¹ Пфальц – Германиядаги тарихий ўлка ва округ ҳамда ўрта асрда қурилган сарой.

² Рапс – ўтсимон ўсимлик.

³ Прованс – Францияда жойлашган тарихий провинция (вилоят).

⁴ Лаванда – ҳаворанг ва бинафшаранг гулли, хушбўй, доимий яшил ўсимлик.

⁵ Брандмауэр – биноларни бир-биридан ажратиш турувчи ёнмайдиған ғов-девор.

Мен у аёлнинг исмини билмасдим. Қўлимда гулдаста билан эшик ва кўнғироқ олдида нима қилишни билмай, туриб қолдим. Яхшиси, қайтиб кетаверсам ҳам бўлади, деб ўйладим. Аммо шу пайт бир одам чиқиб қолди, кимнинг олдига келганимни сўради, сўнг фрау Шмиц тўртинчи қаватда туришини айтиб, каминага йўл кўрсатди.

Атрофда ҳеч қандай сувоқ, кўзгу, пояндоз каби нарсалар кўринмайди. Зина майдони илгари уйнинг фасади¹ ҳашамати билан қиёс қилгудек гўзалликка эга бўлса бўлгандир, эҳтимол, лекин бу узоқ ўтмишда қолган. Қизил рангга бўялган зина поғоналарининг ўрта қисми босилавериб, туссиз бўлиб кетган, зиналар ёнидаги деворга елка баравар баландликда ёпиштирилган яшил линолеум ишқаланавериб, илма-тешик бўлиб ётибди, панжаранинг тиргаги тушиб кетган жойларига ип тортиб қўйилган. Тозалаш воситаларининг ҳиди димоққа уради. Балки буларнинг барчаси кейинроқ кўзга ташланган бўлиб чиқар. Ҳар доим шунақанги ночор, айти пайтда озода бу жойдан нуқул тозалаш воситаларининг ҳиди келиб туради, баъзан бунга карам ёки ловия, қовурма таом ёки қайнатилаётган кирларнинг иси қўшилиб, аралашиб кетарди. Уйда яшовчи кишиларга тегишли мана шундай ис-ҳидлар, хонадонлар эшиги олдидаги оёқ артгичлар-у кўнғироқ тугмачалари остидаги исм-шарифлар ёзилган лавҳачалардан ортиқ бошқа ҳеч нарса туймадим, кўрмадим, билолмадим ҳам. Зина майдонида ҳалиги одамдан бошқа яна бирор кимни учратганимни ҳам эслолмайман.

Фрау Шмиц билан қандай саломлашганим буткул ёдимдан кўтарилиб кетган. Афтидан, касалим ҳақида икки-учта гап айтиб, кўрсатган ёрдами учун унга миннатдорчилик билдирган бўлсам керак. Шундан сўнг, у мени ошхонасига бошлаб борган.

Ошхона квартиранинг энг катта хонаси бўлиб, унда плита, идиш-товок чайиладиган жой, ванна ва ванна колонкаси, стол ва иккита стул, музлаткич, кийим жавони ва кушетка бор эди. Кушетка устига қизил рангли бахмал адёл тўшаб қўйилган. Ошхонанинг деразаси йўқ. Балконга олиб чиқадиган эшик ойнасидан ёруғлик тушиб турар, лекин ошхона эшиги очик турсагина росмана ёруғ бўлар эди. Шунда ҳовлидаги дурадгорлик устахонасидан арра овози эшитилар, димоққа ёғоч ҳиди уриларди.

Квартиранинг яна бир кичик ва торгина хонаси бор эди, унда жавон, стол, тўртта стул, туткичли кресло ва печка жойлашган. Бу хона қишда деярли иситилмас, ёзда ҳам фойдаланилмас эди. Банхофштрассе кўчасига қараган деразасидан илгариги вокзалнинг қайта-қайта кавлаб ташланган ҳудуди ва у ер-бу ерда янги қурилаётган суд ҳамда бошқа маъмурий биноларнинг пойдеворлари кўриниб турарди. Квартирага тегишли энг охириги жой – деразасиз ҳожатхона эди.

Ошхонада ўшанда нима ҳақда гаплашдик, буниям эслолмайман. Фрау Шмиц кийимларини дазмоллаш билан банд эди; стол устига жун адёл ва чойшаб ёзилган, саватчадан ювилган кийимларни бирин-кетин олиб, дазмол босар, сўнг уларни тахлаб, стуллардан бирига қўяр эди. Иккинчи стулда эса мен ўтирардим. У ички кийимларига ҳам дазмол босаётганида қарамасликка ҳаракат қилдим, аммо бунинг уддасидан чиқолмадим. Эгнида майда, оч қизил гулли, ҳаворанг, уйда кийиладиган енгсиз халат бор эди.

¹ Фасад – бинонинг олд томони.

Елкасига тушиб турадиган кулранг сочларини тўғнағич билан турмаклар олган. Қўллари оқарган, рангсиз эди. Дазмол ва кийимларни олиб, яна жой-жойига қўяётгандаги қўл ҳаракатлари оҳиста ва босиқ, бутун диққати шунга қаратилган, ўзини тутиши, ҳаракатлари, энгашиб, қаддини ростлаши ҳам худди шундай вазмин, оҳиста, бутун диққати жамланган бир зайлда эди. Бироқ унинг ўша пайтдаги юз ифодаси, афсуски, хотирамдаги кейинги таассуротлар соясида қолиб кетган. Ўшанда аёл қандай кўринишга эга бўлганини агар кўз олдимда гавдалантирадиган бўлсам, таассуфки, юзсиз киёфа пайдо бўлаверади ва мен уни қайта тиклаб, асл ҳолига келтиришимга тўғри келади. Кенг пешона, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, хира кўк кўзлар, бир текис, бир маромда титраб турувчи тўла лаблар, бақувват ияк. Ўта жиддий, назокатли аёлларга хос латиф, нозик, мулойим чехра. Биламан, у менга ўшанда чиройли кўринган. Аммо энди ундаги гўзалликни кўз олдимга келтиролмаяман.

4

– Шошма, – деди аёл, ўрнимдан туриб, кетмоқчи бўлаётганимни кўриб, мен ҳам бироз айланиб келмоқчиман.

Мен уни даҳлизда кутиб турдим. Эшик қия очик турарди. У ошхонада эғнидаги халатини ечиб, оч яшил тусли ичкўйлагини кийди. Стул суянчиғи устида иккита пайпоқ осифлиқ эди. Биттасини олиб, ғалтакка тахлаб қўйдим, бир оёқда мувозанатини сақлаган кўйи бошқа оёғи товонини тиззасига қўйиб, энгашди, ўралган пайпоқни оёқ учига яқин опкелди-да, оёқ учини стул устига қўйиб, пайпоқни болдир, тизза ва сонлари устидан чўзиб, тараф қилиб кийволди, сўнг ён томонга эгилиб, пайпоқни боғичлар билан маҳкамлагач, стулдан оёғини олиб, иккинчи пайпоққа қўл чўзди.

Мен ундан – унинг гардани, елкаларидан, оёғини тиззасига ва стул устига қўйган пайтда ичкўйлақда диркиллаб турган сийналари, аввалига оппоқ, рангсиз туюлган, кейин эса пайпоқда ипакдай товланиб турган оёқларидан кўз узолмасдим.

Ногоҳ аёл нигоҳимни сезиб қолди. Бошқа пайпоққа қўл чўзаётган маҳал бироз тин олди-да, эшик томонга ўгирилиб, кўзларимга қаради. Бу - ҳайратомуз савол ё илтижоли, балким танбехли нигоҳмиди, шунчаки тажрибали қарашми, буни аниқ айта олмайман. Беихтиёр қизариб-бўзардим. Бир лаҳза юзим ловуллаб туриб қолдим. Сўнг ортиқ бардошим етмай, хонадан отилиб чиқдим-да, зинадан пастга тушиб чошиб кетдим.

Йўлда аста-секин кета бошладим. Банхофштрассе, Ҳойссерштрассе, Блуменштрассе – булар менга анча йиллардан буён таниш бўлган мактабга борадиган йўлим эди. Мен бу ердаги ҳар бир уй, ҳар бир боғни ва ҳар бир девор, тўсиқ, кўрани яхши билардим. Девор ҳар йили янгитдан бўялар, кулранг тахтаси эскириб, мўрт бўлиб колганидан уни осонгина букиш мумкин эди. Темир тўсиқларни эса бола пайтимда калтак билан уриб, югуриб юрганларим ҳамон эсимда, баланд ғиштин деворлар ортида хўп ажойиб ва кўрқинчли нарсалар бўлса керак деб ўйлаб, унга чиқиш хаёлимни мудом банд қилиб қўйганди, бир куни ниҳоят, деворнинг нарёғидаги қаровсиз ётган гулпушталар, гулзорлар ва сабзавот жўякларини кўргач, ҳафсалам пир бўлган. Шунингдек, тош йўлни ва кўчанинг мум қопламаларини, тоштахталар, тўлқинсимон шаклли базальт кундалар ҳамда пиёдалар

йўлкасидаги қора мум билан шағал-тошлар ўртасидаги ўзгаришларни ҳам яхши билардим.

Буларнинг барчаси менга яхши таниш эди. Алҳол, юрагим тез урмай, юзим ловуллаб ёнмай қолгач, ошхона билан даҳлиз ўртасида бўлиб ўтган ўша учрашув ҳам эсимдан чиқиб кетди. Туриб-туриб аччиғим чикди. Чунки ўзимдан ўзим кутганимдек, мустақил муносабат билдириш ўрнига, худди ёш болага ўхшаб қочиб ўтирибман-а. Ахир, мен энди қандайдир тўққиз эмас, балки ўн беш ёшда эдим. Лекин ҳартугул, мустақил муносабат ўзи нима, у қандай бўлиши лозим, бу саволлар мен учун ҳали жумбоқ эди.

Яна бошқа бир жумбоқ – ошхона билан даҳлиз ўртасидаги ўша учрашувнинг ўзи эди. Нима учун мен ўшанда ундан кўз узолмай қолдим? Тўғри, унинг гавдаси бақувват ва хотин-қизларга хос, ўзим ёқтирадиган, кетидан қараб қоладиган қизларниқига қараганда тўла, дўмбоқ, қадди-қомати келишган эди. Агар мен уни борди-ю, сузиш ҳавзасида кўриб қолганимда эди, ишончим комилки, унча кўзга ташланмаган бўларди. Боз устига, сузиш ҳавзасида кўплаб қизлар ва хотинларни кўрсам кўрганманки, у ерда уни сираям кўрмаганман. Бундан ташқари, у мен орзу қилган қизларга қараганда анча катта эди. Ўттиздан ошган бўлса керак? Ўзинг ўша ёшга кириб кўрмаганингдан кейин, бу ҳақда нима ҳам дердинг.

Орадан анча йиллар ўтгач, ўшанда шунчаки бўй-басти, қадди-қомати учун эмас, балки ўзини, гавдасини тутиши, ҳаракатлари боис ундан кўз узолмай қолганимни англаб етдим. Таниш қизлардан пайпоқ кийиб кўрсатишларини сўрадим, бироқ бу илтимосимни изоҳлашни, уларга ошхона ва даҳлиз ўртасида бўлиб ўтган ўша учрашув билан боғлиқ жумбоқ ҳақида сўзлаб беришни хоҳламадим. Шундай қилиб, менинг илтимосим шунчаки хотин-қизларнинг пайпоқ боғичлари-ю, тўрларини кўриш истаги ҳамда эротик ғалатиликдан бошқа нарса эмасдек туюлди ва унинг бажарилиши ҳам қичиқ, ноз-карашмалар билан ижро этилди. Бу эса, албатта, мен кутган, камина кўз узолмай қолган нарса эмасди. Чунки у аёлнинг гавдаси бундай бўлмаган, ишва билан сузилиб ҳам турмаган. У шундай қилган бўларди, деб ҳам айтолмайман. Эсимда қолгани шуки, унинг гавдаси, ўзини тутиши ва ҳаракатлари баъзан кўпол, беўхшов туюлиб ҳам кетар эди. Йўқ, у оғиркарвон, бесўнақай эмасди. У кўпроқ ўзини ботинан ўз танасига ташлаб, гавда, бўй-басти, қоматини унинг ихтиёрига, миянинг ҳеч бир буйруғи даҳл қилолмайдиган сокин бир маром измига топшириб қўйгандек ва ташқи дунёни буткул унутиб юборгандай таассурот қолдирар эди. Пайпоқ кияётган пайтдаги гавда ҳаракатлари ва ўзини тутиши замирида худди ўша дунёбеҳабарлик, хаёлга ёки бошқа бир нимага берилиб кетиб, ҳамма нарсани унутиш ҳолати мужассам эди. Аммо бунда у зинҳор бесўнақай, кўпол эмасди, балки енгил, равон, йўлдан оздирадиган даражада жозибали – ва бу жозоба сийна, думба ва оёқлардангина иборат эмас, балки танада ботинан дунёни унутишга бўлган таклиф, даъват, ундов эди.

Бунга мен ўшанда билмаганман – энди эса нафақат биламан, балки тушунаман ҳам. Аммо ўша пайтда бу ҳақда, мени шунчалик безовта қилган нарса ҳақида ўйлаганимда, ҳаяжон ўз-ўзидан қайтиб келаварарди. Ушбу жумбоқни ечиш учун ўша учрашувни яна ёдга олдим ва шунда ўзим яратган ва жумбоққа айланганди масофа ўз-ўзидан ғойиб бўлди. Барчаси тагин кўз ўнгимда қайта намоён бўла бошлади ва ундан яна кўз узолмай қолдим.

Орадан бир ҳафта ўтгач, мен яна ўша аёлнинг уйи эшиги олдида турардим.

Аёл ҳақида ўйламасликка роса бир ҳафта уриндим, лекин мени чалгитадиган ёки овутадиган ҳеч нима йўқ эди; шифокор мактабга боришимга ҳали рухсат бермаган, ойлаб китоб ўқиш ҳам жонга теккан эди, тўғри, дўстларим мени кўргани келишди, аммо мен шунчалик узоқ касал бўлдимки, орадаги ришталар мустаҳкамланиш ўрнига тобора заифлашиб бораверди. Мен ўзимни зўриқтирмасдан ҳар куни оз-оздан сайрга чиқиб туришим лозим, зўриқмасликнинг эса иложи йўқ эди.

Болалик ва ёшлиқдаям шунақа дарди бедаво хасталиклар бўладими, қанақа чаток замонларга қолдик-а! Ташқи дунёнинг, ҳовли, боғ ёки кўчадаги бўш вақт оламининг бемор ётган хонага фақат бўғиқ шовқини киради, холос. Ичкарида эса бемор мутолаа қилаётган воқеа, ҳодисалар ва образлар олами шиддатли тарзда ўсиб, кенгайиб боради. Иситма, ҳарорат ақл-идрокни сусайтириб, тасаввурни кучайтираркан, бемор хонасини янги, айна чоқда ҳам таниш ғам бегона маъвога айлантиради; дарпарда гулларида баҳайбат махлуқларнинг, деворгиламда эса бадбашара нусхаларнинг акси кўринса, стол-стуллар, жавон ва токчалар тоғлар, бинолар ёки кемалар киёфасига кириб, устма-уст қалашиб, уюлади, улар гоҳ ушлаб олгудек яқин бўлса, гоҳ олис-олисларга қочиб кетади. Узун кечалари беморга черков минора соатининг бонг уришлари, кўчадан онда-сонда ўтиб турадиган автомобилларнинг шовқини-ю, чироқларининг деворлар ва шифтларга “ўрмалайдиган” нурлари ҳамроҳлик қилади. Булар уйқусиз дамлардир, бироқ уларни бедор дамлар, етишмовчилик дамлари деб бўлмайди, улар мўл-кўллик дамларидир. Зеро, соғинч-қўмсашлар, хотиралар, ҳадик-хавотирлар, кувонч-шодликлар шунчалик аралаш-қуралаш бўлиб кетадики, унда бемор ўзини дам йўқотса, дам топади ва яна йўқотади. Булар шундай дамларки, унда ҳамма нарса – яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам бўлиши мумкин.

Агар беморнинг аҳволи яхшиланса, улар ён беради. Борди-ю, касаллик узоқ давом этадиган бўлса, бемор ётган хона “тўйиниб” кетади, соғаяётган касал эса иситмадан фориғ бўлиб, айқаш-уйқашлар ичра “йўқолади”.

Камина ҳар куни нопок виждон билан уйғонар эдим. Тушимда кўрганим суратлар, воқеа ва манзаралар ҳақиқий эмасди. Онам ва менга конфирманд¹ сифатида йўл-йўриқ кўрсатиб, таълим берадиган пастор² ҳамда болалик сирларимни ўртоқлашадиган катта синглим мени койимасликларини билардим. Бироқ уларнинг ғамхўрлик ва меҳрибонлик билан қиладиган огоҳлантиришлари ҳар қандай койишдан ҳам оғирроқ бўлар, айниқса, тушимдаги воқеа, ҳодисалар, сурат ва манзараларга нисбатан сушт муносабатда бўлиш ўрнига, уларни жиддийроқ ўйлаб, тўқиб-бичиб чиқаришим нотўғри эди.

Фрау Шмиц ҳузурига боришга қандай журъат қилдим, ўзим ҳам билмайман. Балки ахлоқий тарбия ўз-ўзига қарши маълум бир шаклда бошқача тус олдимикин? Ҳамонки шахвоний нигоҳ хирсининг ўзи каби шу қадар жирканч, тасаввурдаги ишрат сингари шунчалик ёмон экан – хўш, унда ўша хирсени қондириш учун нега алоқа қилмаслик керак экан? Кунлар ўтган

¹ Конфирманд – черков аҳли қаторига янги қўшилаётган диндор.

² Пастор – протестант мазҳабидаги руҳоний.

сайин шу каби гуноҳ ўйлардан қутулолмаслигимни англадим. Бас, шундай экан, кўнглим ўша гуноҳкорона хатти-ҳаракатни тусар эди.

Яна бир муаммо – бориш хатарли бўлиши мумкин эди. Аслида эса кўрқишнинг ҳожати йўқ эди. Фрау Шмиц мени ҳайрон бўлиб қарши олар, ўзимни ғалати тутганим учун узримни эшитгач, самимият ила кузатиб кўярди, тамом-вассалом. Қайтанга бормаслик хатарлироқ эди; менга ўз хаёлларимдан қутулолмаслик хавфи таҳдид солиб турарди. Демак, борсам, тўғри иш қилган бўлардим. У ўзини одоб, меъёр доирасида тутган бўларди, мен ҳам ўзимни одоб, меъёр доирасида тутардим ва шундай қилиб, ҳаммаси жойига тушар эди.

Шу тариқа, ўшанда ҳирсимга оид ахлоқий ғалатиликдан ўзимни тийиб, нопок виждонимнинг фарёдини ўчиришга муваффақ бўлдим. Бирок шундай кайфият билан фрау Шмиц олдига боришга ботинолмадим. Нега энди онам, ҳурматли пастор ва катта синглим чуқур мулоҳаза юритиб, мени аёл ҳузурига боришдан қайтариш ўрнига, аксинча, бунга талаб қилаётганликларини танамга бир ўйлаб кўришим керак эди. Ҳақиқатан ҳам, унинг олдига бориш бутунлай бошқа нарса эди. Нега бундай қилдим, ўзим ҳам билолмай қолдим. Аммо бугун ўша воқеа замирида ўй-ният ва хатти-ҳаракат бир-бири билан ўзаро боғланиб кетиши учун нима туртки бўлган, бунга яхши англайман. Бирдан-бир хулоса шуки, хатти-ҳаракат ўз-ўзидан келиб чиқмайди, у аҳд-қарорга боғлиқ бўлиши мумкин, лекин бунга мажбур эмас. Ҳаётим давомида кўпинча шундай бўлганки, қилишга қарор қилмаган ишларни қилганман, қилишга қарор қилган ишларни эса қилолмаганман. Ўзи ҳар доим шундай бўлиб келган: ортиқ кўришни хоҳламаган аёл олдига бориш, бошлиқ ҳузурида билдирган фикр-мулоҳазам учун бошим билан жавоб бериш, чекишни ташлашга қарор қилган бўлишимга қарамасдан, чекиш, кашанда бўлиб қолишимни тан олгач эса, чекишни бас қилиш ва ҳоказо. Бу билан ўй-ният ва аҳд-қарор қилишнинг хатти-ҳаракатга ҳеч қандай таъсири йўқ, демокчи эмасман. Бирок ҳар қандай хатти-ҳаракат олдиндан нималарни ўйлаб, қандай қарорга келганинг содир бўлавермайди. Унинг ўзига хос келиб чиқиш манбаи бўлади ва худди шунга ўхшаб, ўй-ниятим ҳам ўзимнинг ўй-ниятим ва қарорим ҳам ўз қарорим бўлгани каби, менинг хатти-ҳаракатим ҳам ана шундай ўзига хос, мустақил тарзда юзага келди.

6

Борсам, аёл уйида йўқ экан. Кираверишдаги эшик қия очик эди, зинадан кўтарилиб, кўнғирокни босдим ва кута бошладим. Сабрим чидамай, кўнғирокни яна бир марта босдим. Эшик ойнасидан ичкарига мўраладим, эшиклар ланг очик, даҳлизда таниш кўзгу, кийим жавони ва соат кўринди. Ичкаридан соатнинг чиқиллаб юргани эшитилиб турарди.

Зина поғонасига чўқдим-да, кутишда давом этдим. Одам бир қарорга келганида, аввалига унинг натижаси, оқибати нима бўларкин дея ҳадиксираб туради, қачонки қарор амалга ошиб, лекин бундан натижа чиқмаса, ўзича хурсанд ҳам бўлади, камина ҳам ҳозир худди шундай кайфиятда эдим. Аммо аҳдим қатъий, уни келгунча кутишга ва кўришга қарор қилгандим.

Орадан чорак, ярим ва ниҳоят, бир соат вақт ўтди. Мен соатнинг бир маромдаги чиқиллашига кулоқ солиб, ҳар бир сонияни санаб боришга уриндим, аммо ҳар гал чалғиб, адашиб кетавердим. Ҳовлидаги дурад-горлик устахонасидан арранинг ғириллагани, қайси бир хонадондан кийкириклару, мусиқа садолари кулоққа чалинарди, у ер-бу ерда эшик очилиб, ёпиларди. Сўнг кимнингдир бир текис, оғир қадамлар билан аста зинадан чиқиб келаётгани кулоғимга чалинди. Ўша “кимдир”, хойнахой, учинчи қаватда турса керак, ўйладим ўзимча. Борди-ю, у мени кўриб қолса – бу ерда нима қилиб ўтирганимни унга қандай тушунтирсам экан? Лекин қадамлар учинчи қаватда ҳам тинмади. Улар тобора яқинлашиб келарди. Мен ўрнимдан турдим.

У фрау Шмиц эди. Бир қўлида кокс¹, бошқасида кўмир брикети солинган идиш. Эгнидаги униформа унинг трамвай кондуктори эканини айтиб турарди. Зина майдончасига етиб келмагунича, мени пайқамади. Нигоҳида на жаҳл, на таажжуб, на истехзо кўринди – бекорга хавотирланган эканман. Аммо юзи ҳорғин эди. Қўлидаги нарсаларни ерга қўйиб, ён чўнтагидан калитни излаётган эди, тангалари сочилиб кетди. Тангаларни териб олиб, кўлига тутқаздим.

– Пастда, ертўлада яна иккита идиш бор. Уларни тўлдириб опкелгин, хўпми? Эшиги очик.

Зинадан пастга ғизилладим. Ертўлага олиб тушадиган эшик очик, ертўла чироғи ёник эди, узун зина этагида тахталар билан ўралган бўлма кўринди, бўлма эшиги қия очик, сурма лўкидонда думалоқ қулф осиглиқ эди. Хона катта, кокс эса шифт остидаги дарчага қадар уюлиб ётар, у кўчадан ертўлага шу туйнукдан ташланган эди. Бир томонда кўмир брикетлари тахлаб қўйилган, бошқа тарафда эса кокс уюми.

Билмадим, қандай хатога йўл қўйдим. Уйда ҳам ертўладан кўмир олиб чиқардим ва ҳеч қандай муаммо бўлмас эди. Лекин бизнинг уйда кокс бунақанги баланд қилиб уйиб қўйилмасди. Биринчи идишни тўлдириб, иккинчисинига ўтганимда коксга қўл теккизишимни биламан, “тоғ уюми”га “жон” кириб, тепадан кокс бўлаклари қасир-қусир тушиб келиб, қоп-қора чанг кўтарилди, қўрққанимдан нима қиларимни билмай, дам у бўлакни, дам бу бўлакни қўлимга олиб, турган еримда тек қолдим.

Ниҳоят, “тоғ” тинчланиб, чанг босилгач, кокслар ичидан оёғимни тортиб олиб, иккинчи идишни ҳам тўлдирдим, сўнг сочилиб ётган бўлақларни аста бўлма ичига ташиб, супурги топиб атрофни супурдим-да, эшикни қулфлаб, коксли идишларни юқорига олиб чиқдим.

Бу орада аёл кийимини ечиб, бўйинбоғини бўшатиб, ошхонада сут ичиб ўтирарди. Менга кўзи тушгач, аввалига “пиқ” этиб, сўнг бор овозда қулиб юборди. Бармоғи билан мени кўрсатиб, бошқа қўли билан столни ура кетди.

– Башарангни қара, болакай, башарангни!

Қўлювгич тепасидаги кўзгуда қоп-қора афт-башарамни кўргач, ўзим ҳам унга қўшилиб кула бошладим.

– Уйга бу аҳволда боролмайсан, – деди у. – Сен ваннада чўмилиб ол, мен эса кийимларингни тозалаб қўяман.

У ваннага кириб, кранни буради, сув ваннага шовуллаб оқа бошлади.

– Кийимларингни аста, эҳтиёт бўлиб еч, ошхонага чанги тушмасин.

¹ Кокс – ёқилғи учун ишлатиладиган куйдирилган тошкўмир ёки торф.

Мен тараддуланиб, аввал фуфайка, сўнг кўйлагимни ечдим, кейин нима қилишни билмай туравердим. Сув шариллаб тушиб, ванна деярли тўлиб қолаёзган эди.

– Нима, пойафзал ва шиминг билан чўмилмоқчимисан? Қўрқма, болакай, тескари қараб тураман.

Бироқ сувни тўхтатиб, трусигимни ечдим ҳамки, аёл менга бамайлихотир қараб турарди. Қизариб кетдим, тез ваннага тушиб, сувга кўмилдим. Сувдан бошимни чиқариб қарасам, у балконда нарсаларимни тозалаётган экан. Пойафзалимни бир-бирига уриб, шимим билан фуфайкамни қоқиб-силкиётгани эшитилди. Пастда кимгадир гапириб кулди, сўнг ошхонага қайтиб кириб, кийимларимни стул устига қўйди-да, менга бир қараб қўйди.

– Шампунни олиб, сочларингни ҳам юв. Мен ҳозир сенга пахмоқ сочиқ опкеламан.

У кийим жавонидан нимадир олиб, чиқиб кетди. Яхшилаб ювиниб олдим. Ваннадаги ифлос сувни кеткизиб, тоза сув билан бош ва юзимни чайдим. Ванна колонкасининг овози келди, қия очиқ ошхона эшигидан юзимга салқин ҳаво урилиб, баданимдан ҳовур кўтарилди, вужудимни ёқимли бир туйғу чулғаб олди.

Аёл ваннага кириб келди, лекин унга қарамадим, сўнг кўз қиримни ташлаб, қўлида катта сочиқ ушлаб турганини кўрдим.

– Кел, кела қолсанг-чи!

Мен қаддимни ростлаб, унга орқа ўгирганча, ваннадан чиқдим. У кетимда турган кўйи сочиқни устимга ёпди, бошимдан то оёғимга қадар тушиб турган сочиқ билан баданимни артиб, қурита бошлади. Сўнг сочиқни ерга тушириб юборди. Мен жойимда қимир этмай, қотиб қолдим. У менга шунчалик яқин келдики, сийнаси орқамга, қорни эса юмшоқ жойимга текканини сездим. Аёл ҳам қип-ялонғоч эди. Бир кўли билан кўкрагимдан ушлаб, мени кучоқлаб олди.

– Ахир, шунинг учун келгансан-ку!

– Мен...

7

Кейинги тунда эса уни севиб қолдим. Уйқум ўчиб, кўнглим уни кўмсар, гоҳо тушимда у шундоққина ёнимда ётар, бироқ уйғонгач, ёстик ё адёлни кучоқлаб ётган бўлардим. Бўсалар олавериб, оғзим оғриб кетарди.

Ажабо, уни севиб қолишим мен билан ётгани эвазига мукофотмикин? Қизиқ, аёл билан бир кеча бўлганимдан буён ўзимни гўё эркатой ҳис қилиб – ҳарҳолда уни севишга уриниш орқали тақдирлашим зарурдай, қолаверса, бунинг учун дунёни, барча одамларни ҳам мукофотлашим керакдай туюлаверарди.

Ёш болалик пайтимдаги жонли хотиралардан бири қиш тонги билан боғлиқ, ўшанда тўрт яшар бола эдим. Мен ухлайдиган хона иситилмас, шу боис тунда ва эрта тонгда кўпинча ниҳоятда совиб кетарди. Ҳамон эсимда, ошхонамиз доим илиқ бўлар, плитанинг қопқоғини темир илмоқ билан салгина суриб, ичини туртиб қўйилса, олов гуриллаб ёнар, ювиниш учун ҳар доим иссиқ сув муҳайё эди. Онам ўчоқ олдига стулни суриб, унга мени ўтқазиб ювинтирар, сўнг ҳафсала билан кийинтирарди. Мана шундай илиқлик, ҳарорат билан йўғрилган меҳрнинг ёқимли туйғуси ёдимда унутилмас бўлиб сақланиб қолган. Қачонки ўша кунлар эсимга тушса,

ўз-ўзимдан: онам мени ўшанда нега бунчалик папалаб, эркалатган экан, дея сўрайвераман. Ё ўшанда касал бўлганмикинман? Ёки ака-ука, опа-сингилларим бир нима олишгану, менга тегмай қолганмикин? Ёхуд кун бўйи қандайдир оғир, ёқимсиз ҳолат билан курашишимга тўғри келганмикин?

Худди шунга ўхшаб, исми хаёлимга ҳам келмаган бир аёл мени шу қадар эркалатгани учун кейинги куни яна мактаб томон йўл олдим. Боз устига, ўзим эришган балоғат, жасорат, қаҳрамонлик деймизми, буни кўз-кўз қилмоқчи ҳам бўлдим. Йўқ, зинҳор мақтанмоқчи эмасдим. Бироқ ўзимни кимлардандир кучлироқ ва устун ҳис қилиб, мана шу куч ва устунлик билан синфдош ва мактабдош ўртоқларим ҳамда ўқитувчи устозларимга пешвоз чиқмоқчи эдим, холос. Бундан ташқари, аёл билан ҳали бу ҳақда гаплашолмаган бўлсам-да, лекин унинг трамвай кондуктори сифатида кўпинча кеч окшом ё тунга қадар ишда бўлишини ўзимча тасаввур қилардим. Агар уйда қоладиган ва фақатгина соғайиб кетиш учун сайрга чиқадиган бўлсам, у ҳолда уни ҳар куни қандай қилиб кўра олар эдим?

Унинг олдидан чиқиб, уйга келсам, ота-онам ака-сингилларим билан кечки овқат еб ўтиришган экан.

– Нега бунча кеч қолдинг? Онанг сендан хавотир олиб турганди.

Отанинг овози ташвишдан ҳам кўра кўпроқ жаҳл аралаш эди.

Мен сайрга чиққанимни, лекин Молкенкурга бораётиб, йўлда қардошлик қабристон тарафда адашиб қолганимни, бир амаллаб Нуслохга етиб олганимни айтиб бердим.

– Ёнимда пулим йўқ эди, шунинг учун Нуслохдан то уйгача яёв келишга мажбур бўлдим.

– Йўловчи машинага чиқсанг бўларди.

Синглим баъзан уйга йўловчи машинада етиб келар, лекин ота-онамга бу маъқул бўлмас эди.

Акам эса бепарволик билан тўнғиллади:

– Молкенкур билан Нуслох – булар бутунлай бошқа-бошқа йўналишлар-ку.

Опам менга синовчан назар ташлади.

– Эртага яна мактабга боришим керак.

– Унда жўғрофияга эътиборли бўл. Шимол ва жануб деган гаплар бор, куёш эса...”

– Шифокор яна уч ҳафта бор, деганди-ку? – акамнинг гапини бўлди онам.

– Агар у ростданам қардошлик мазори орқали Нуслохга ва яна орқага қайтиб борган бўлса, мактабга ҳам бора олади. Унинг кучи кўп, ақли йўқ, холос.

Акам билан ёшлигимиздан уришиб-талашиб юрардик, кейинчалик бу тортишувлар даҳанаки жанг шаклини олган. Қачонлардир у билан айтишишни бас қилганман, шундан бери хужумларининг путури кетган. Ўшандан буён нукул тирноқ остидан кир қидирадиган бўлиб, танқидбозлик йўлига ўтиб олган.

– Даданг нима дейди? – юзланди онам отамга. Отам қўлидаги пичоқ билан санчкини ликоп устига қўяркан, орқага суяниб, қўл қовуштириб олди. Онам қачон болалар ва уй-рўзғор ҳақида гап очадиган бўлса, отам доим индамай ўйланиб ўтираверарди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Ҳар гал ўзимга ўзим, у ҳақиқатан ҳам онамнинг берган саволи ҳақида ўйлаётганмикин ёки фақат ўз иши ҳақида ўйлаётганимкин, дердим. Эхтимол, онамнинг саволи ҳақида ўйлашга уринар, лекин ўй-хаёлга бир берилиб кетса борми, ўз

ишидан бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмасди. Отам фалсафа профессори ва унинг ҳаёти ўқиш ва фикрлаш, ёзиш ва ўқитишдан иборат эди.

Баъзан мени шундай бир ҳиссиёт чулғаб олардики, биз – оила аъзолари, унинг учун гўё уй ҳайвонлари сингари эдик. Масалан, сайрга олиб чиқиладиган ит, эркалатиб силасанг, кучоғингда хуриллаб кулча бўлиб ётадиган мушук каби – булар, албатта, ёқимли ва ҳатто муайян бир тарзда зарур бўлиши ҳам мумкин, лекин шунга қарамасдан, уларни боқиш, парваришlash, ахлатини тозалаш, керак бўлса, ветеринар шифокорга олиб бориш ва ҳоказо юмушлар гоҳо бир кишига кўплик қилади. Чунки ҳаёт қаердадир, бошқа ўзанда оқади-да. Мен бизлар, яъни оиласи унинг ҳаёти бўлиб қолишини хоҳлардим. Гоҳида қани энди ўша вайсақи, миждов акам ва сурбет кичик синглим ҳам бошқача бўлишса дердим. Аммо кеч бўлди дегунча уларнинг барчасини бирданга роса яхши кўриб қолардим. Кичик синглим. Эҳтимол, тўрт нафар ака-опалар ичида энг кенжаси бўлиш ҳам осонмасдир, балки бироз сурбет бўлмасликнинг ҳам иложи йўқдир. Катта акам. Икковимиз илгари битта хонада турардик. Балки у мendan ҳам кўра кўпроқ қийналгандир, бунинг устига, касал бўлиб қолганимдан кейин хонани бир ўзимга ташлаб чиқишга мажбур бўлиб, уйдаги диванда ётиб юрарди. Ахир, у минғирламай, ким минғирласин? Отагинам. Нега энди биз болалар унинг ҳаёти бўлишимиз лозим экан? Бизлар ўсиб-улғайдик, катта бўлдик ва ҳадемай уйдан учирма бўлиш арафасидамиз.

Менга баъзан шундай туюлардики, жездан ясалган беш бандли, беш шамли қандил остидаги думалоқ стол атрофида худди сўнгги марта ўтирибмиз-у, четига чирмовиқлар тасвири туширилган эски ликопчалардан охири марта овқат еб, бир-биримиз билан сўнгги бор дилдан суҳбатлашиб тургандай эдик гўё. Ўзимни худди хайр-маъзур қилаётган одамдай ҳис қилардим. Ҳали-ҳануз шу ерданман-у, аммо аллақачон кетиб бўлган эдим. Мен онам, отам ва ака, опа-сингилларимни соғинар ва аёлни қўмсардим.

Отам ниҳоят, менга қараб деди:

– Эртага яна мактабга бораман дединг, шундайми?

– Ҳа.

Отамга афтидан шундай туюлганки, мактабга бориш-бормаслик ҳақида онамдан эмас, гўё ундан рухсат сўраганман.

Отам бош ирғади.

– Майли, мактабга борсанг, бора қол. Лекин агар қийналадиган бўлсанг, яна уйда қолаверасан.

Мен хурсанд эдим. Айни чокда бирйўла хайрлашув ҳам амалга ошиб бўлганди.

8

Кейинги кунлари аёл эрталабки сменада эди. Уйга ўн иккида келар, мен эса уни кутиб олиш учун кунига охири дарсдан “қуён” бўлардим. У келгач, бир-биримизни ялаб-юлқашиб, сўнг душда чўмилардик. Бир яримга яқин тезда кийиниб, чиқиб кетардим. Уйда соат бир яримда тушлик, якшанба кунлари эса ўн иккида, унинг биринчи сменаси ҳам одатдагидан кечроқ бошланиб, кечроқ тугар эди.

Менга қолса, душга сира ҳожат йўқ эди. Аёл ҳаддан ташқари озода, эрталаб ҳам душга тушар, мен эса ундаги атир, ишдан ўзи билан бирга

олиб келадиган трамвай ва янги тер ҳидини ёқтирардим. Лекин шу билан бирга, унинг совун сурилган, хўл баданини ҳам яхши кўрардим; мен унинг баданига, у эса менинг баданимга совун суради, аёл бу ишни хижолат бўлмасдан, берилиб, табиий пухталики билан бажаришни ҳам ўргатарди. Ишқий ўйинлар пайтидаям мени табиий равишда ўзига жалб қила олар эди. Лабларини лабларимга босиб, тили билан тилимни ўйнардик, бу борада ҳам йўл-йўриқлар берарди. Баъзан мени от қилиб мингиси кепқолса, йўқ демасдик, чунки у мен билан шу тариқа ўйнашишни хуш кўрар эди. Йўқ, уни назокатли эмас деб бўлмасдик, буни у азбаройи эрмак-хурсандчилик учун қилар, кейинчалик эса мен ҳам уни ўз измимга солишни ўрганиб олдим...

Шундан сўнг икковимиз ҳам ҳорғин чўзилиб қолар эдик. Кўпинча у менинг устимда ухлаб қоларди. Ҳовли тарафдан арранинг овози эшитилар, гоҳо бақир-чақир қилиб ишлаётган ишчиларнинг товушлари бу товушни босиб кетар эди. Агар арранинг овози тинса, Банҳофштрасседан транспорт қатновининг шовқини ошхонага қадар билинар-билимас етиб келарди. Башарти болаларнинг овозларини эшитсам, дарслар тугаб, соат бирдан ошганини билиб олардим. Пешин вақти уйига келадиган қўшнимиз балконида чиқиб, қушларга дон сепар, шунда каптарлар ғув-ғувлаб қоларди.

– Исмнинг нима? – сўрадим мен аёлдан, орадан олти ё етти кун ўтганда. У устимда ухлаб қолиб, эндигина уйғонган эди. Шу пайтгача унга “сен” ё “сиз” деяёлмай, шунчаки оддий мурожаат қилиб келардим.

У бир сапчиб тушди.

– Нима дейсан?

– Отинг нима деяпман!

– Буни нимага билмоқчисан? – У менга ишонқирамай, шубҳаланиб қаради.

– Сен ва мен... мен фамилиянгни биламан, холос, лекин исмингни билмайман. Отингни билмоқчиман. Бунинг нимаси...

У кулди.

– Ҳа, бунинг ҳеч қандай нотўғри жойи йўқ, болакай. Менинг исмим Ҳанна.

Шундай деб у яна кулди, кувноқ кайфияти менга ҳам юқди.

– Унда нега ғалати қарадинг?

– Уйқусираб тургандим. Ўзингнинг исминг нима?

Мен уни билса керак, деб ўйловдим. Чунки кейинги пайтларда китоб-дафтарларимни сумкада эмас, балки қўлтиғимга қисиб олиб юришга одатланган эдим, бунинг маъқул тарафи, унинг олдида келганда, ошхона столи устига қўйиб қўярдим, китоб-дафтарларимга эса исмим кўринарли қилиб ёзиб қўйилган, хойнаҳой, кўзи тушган бўлса керак деб ўйловдим, бироқ у бунга эътибор бермаган экан.

– Менинг исми-шарифим Михаэл Берг.

– Михаэл, Михаэл, Михаэл... – у исмимни қайта-қайта такрорлади. – Демак, болакайимнинг исми Михаэл, ўзи эса талаба...

– Йўқ, ўқувчи.

– У ўқувчи, ёши ўн еттида, шундайми?..

У икки ёш қўшиб юборганидан ғурурланиб, бош ирғадим.

– ...ўн етти ёшда ва катта бўлса, машхур...

У яна нима дейишни билмай, тўхтаб қолди.

- Ким бўлмоқчиман, ўзим ҳам билмайман.
- Лекин тиришқоқ ўқувчисан, шундайми?
- Балки шундайдир.

Унга мен учун ўқиш ва мактабдан ҳам кўра унинг ўзи муҳимроқ эканини айтиб, бу ерга тез-тез келиб турсам бўлди, дедим.

- Чунки барибир синфда қоламан.
- Қаерда қоламан дединг?

У қаддини ростлади. Бу икковимизнинг орамизда бўлиб ўтган илк жиддий суҳбат эди.

– Қаерда бўларди, Untersekunda¹да. Сўнги ойларида касал бўлиб, кўп дарс қолдирдим. Агар синфдан-синфга кўчишни хоҳласам, ўлгудай ишлашимга тўғри келади. Мана ҳозир ҳам мактабда бўлишим керак эди.

Мен унга дарслардан “қуён” бўлиб қочиб юрганимни батафсил гапириб бердим.

- Йўқол бу ердан!–У шундай деб, партўшакни орқасига қайтариб қўйди.
- Йўқол, бошқа кўзимга кўринма. Агарда рисоладагидай ўқимайдиган бўлсанг, бу ерга бошқа келма. Нима, ўқиш ёмонми? Ўзингга ёқмайдами? Йўл чипталарини сотиш ва тешиш нималигини биласанми?

У ўрнидан турди-да, яланғоч ҳолида кондуктор ролини ўйнаб берди. Чап қўли билан йўл чипталари боғлами солинган сумкачасини очди-да, бош бармоғи ёрдамида иккита чиптани “чирт” эткизиб йиртиб олди, сўнг билагада ликиллаб турган омбурчага уларни ўнг қўли билан тишлатгизиб, икки марта “чик” эткизиб тешди.

- Рорбахга иккита чипта.

Сўнг омбурни холи қўйиб, қоғоз пулни қорнига маҳкамлаб танғилган чарм катмончага солди, катмончани ёпиб, унинг ёнидаги тангалар сақланадиган бўлмачадан майда пул чиқариб қайтим узатди.

– Яна кимда чипта йўқ? – У менга қаради. – Хўш, қалай, ёмонми? Сен ҳали ёмон нималигини билмайсан.

Мен каравот четида ўтирган қўйим нима дейишни билмай қарахт эдим.

- Э аттанг, афеус, – дедим ниҳоят, тилим айланиб. – Энди ўз ишим билан машғул бўламан. Аммо билмадим, улгурармикинман, чунки олти ҳафтадан сўнг ўқув йили тугайди. Барибир уриниб кўраман. Лекин сени кўриб турмасам, бўлмайди. Мен...

Аввалига “мен сени севаман” демоқчи бўлдим, сўнг эса фикримдан қайтдим. Эҳтимол, у ҳақдир, албатта, у ҳақ эди. Бироқ мендан мактаб учун кўпроқ вақт ажратишимни талаб қилишга, буни учрашиб туришимизга боғлиқ қилиб қўйишига унинг ҳаққи йўқ эди.

- Мен сени кўрмасдан туrolмайман.

Дахлиздаги соат миллари бир яримга занг урди.

– Кетадиган вақтинг бўлди. – У иккиланарди. – Эртадан бошлаб асосий сменада бўламан. Беш яримда иш тугайди, сўнг уйга келаман, сен ҳам келишинг мумкин. Агар унгача ўқишингни дўндириб қўя олсанг, албатта.

Биз яланғоч ҳолда бир-биримизга рўбарў турардик. Агар у иш кийимида бўлганда, менга бунчалик эътироз билдирмаган бўлар эди. Мен вазиятни тушунолмай гаранг эдим. У мени ўйлаётгани ёки ўзини? Агар менинг ишим ёмон бўлса – уники ундан ҳам ёмон – бу унга тегиб кетдимикан?

¹ Untersekunda – Германиянинг айрим ўрта мактабларида олтинчи ва еттинчи синфларнинг қуйи бўлими.

Лекин менинг ёки унинг иши ёмон деб оғиз очганим йўқ эди. Ё ошиғига маъшуқа бўлишни хохламаяптимикин? Аммо мен унинг ошиғиманми? Унга ўзи ким эдим аслида? Кийиниб бўлгач, бир нима дермикин деган умидда тимирскиланиб туравердим. Бироқ у ҳеч нарса демади. Эгнимда кийим, у эса ҳамон яланғоч, хайрлашиш олдидан уни кучдим, у эса қимир этмади.

9

Қачонки ўша воқеани эсласам, дарди-дунём қоронғилашиб кетаверади, нега шундай? Бу ўтиб кетган бахт-омадни соғиниш ё қўмсашмикин – кейинги ҳафталар мобайнида ҳақиқатан ҳам бахтиёр эдим, чунки қаттиқ ишлаб, синфдан-синфга кўчдим, ишқ-муҳаббат бобидаги ишлар ҳам жойида, ахир бундан ортиқ бахт борми дунёда. Ёки шундан кейингина юзага чиққан, маълум, ошкор бўлган сир-синоат, билиммикин бу?

Хўш, нега? Нима учун бир пайтлар гўзал кўринган нарсалар, воқеалар ортга назар ташлагач, бизга омонат, бефайз, замирида эса хунук ҳақиқатлар яширингандек туюлаверади? Кимнингдир йиллар давомида маҳбуб ё маъшуқаси борлиги маълум бўлиб қолса, бу эр-хотиннинг бахтли турмуш ҳақидаги хотираларига раҳна солиши керакми? Уларнинг ўзлари ҳақиқатан ҳам бахтлимидилар? Борди-ю, охири азоб-изтироб-ла кечган бўлса, баъзан хотира ҳам бундай бахтга вафо қилмайди. Чунки абадий давом этсагина, уни бахт деб аташ мумкин, аслида ҳам шундаймикин? Зотан, неки азоб-изтиробли, ғайришуурий ва номаълум тарзда кечган бўлса, унинг охири ҳам азоб-изтироб билан тугайди, шундайми? Бироқ ғайришуурий ва номаълум азоб-изтиробнинг ўзи нима?

Шулар ҳақида ўйларканман, ўша кундаги қиёфам кўз ўнгимда намоён бўла бошлайди. Эгнимда башанг костюмлар, бирини кийиб, бирини ечардим, бундан ташқари яна бир неча жуфт оқ-қора, қора-жигарранг, замш¹ ва силлик чармдан тикилган пойафзаллар ҳам менга бой-бадавлат амакимдан мерос қолган эди. Қўл-оёқларим эса узун, албатта, костюм учун эмас, балки ҳаракатларимни мувофиқлаштириш учун онам томонидан шундай инъом этилганди. Кўзойнагим арзон, ҳамёнбоп модель, сочларим эса нақ титилиб кетган супургичанинг ўзи эди. Кўнглим тусаган ишни қилардим. Мактабда на яхши, на ёмон эдим; фикри ожизимча, кўпгина ўқитувчилар ва синфда бош ролни ўйнаган ўқувчилар ҳам мени тўғри тушунишмаган. Кўринишим, кийинишим қандай, юриш-туришим, нималар қилдим, қўлимдан нималар келади, мен учун булар муҳим эмасди. Бироқ кунларнинг бирида келишган ва ақлли, бошқалардан устун ва ҳамма ҳавас қиладиган йигит бўлиб етишиш учун билагимда куч-ғайрат, қалбимда ишонч, қанчадан-қанча орзу-умидларим бор эди.

Шулармикин менга қайғу тўрини ташлаган? Ё ўшанда бутун вужудимни қамраб олган, ҳаётдан ваъдалар ундирган, бирпас тин олиш нелигини билмаган иштиёқ, ишонч ва эътиқодмикин? Гоҳида болалар ва ўсмирларнинг юзларида акс этган худди ўшандай иштиёқ, ишонч ва эътиқод ифодасини кўраману, яна ғам-ғуссага бериламан. Ишқилиб, бу ҳақиқий ғам-ғуссамиикин? У ваъдалар амалга ошмай қолган бир вазиятда

¹ Замш – буғу, қўй, мол ва шу каби ҳайвонларнинг терисидан тайёрланган юмшоқ баҳмалсимон чарм.

кечган, бахт-омадни эслатган ўша гўзал хотиралардан ихлосимиз қайтган бир паллада пайдо бўладиган ғам-ғусса эмасмикин?

Мен уни Ҳанна деб атаётган бошладим – у ҳам албатта, ваъдалардан эмас, балки вазиятдан келиб чиқиб яшайдиганлардан эди.

Ундан ўтмиши ҳақида сўрадим, унинг менга берган жавоби эса бами-соли чанг босган сандикни титкилаб, кавлаштиришга ўхшаб кетарди. У Зибенбюргенда ўсиб-улғайган, ўн етти ёшида Берлингга келиб, “Сименс”га ишга кирган ва йигирма бир ёшида аскарликка чақирилган. Уруш тугагандан сўнг дуч келган ишни қилиб, яшаб келган. Бир неча йилдан бери трамвай кондуктори бўлиб ишлайди. Бу касбнинг унга маъқул томонлари – формали кийим ва ҳаракат, ўзгарувчан манзаралар ҳамда оёқлари остидаги ғилдиракларнинг айланиши – кондукторликнинг бундан бошқа ўзига тортадиган жиҳати йўқ эди. Оила қурмаган. Ёши ўттиз олтида. Бу ҳақда сўйлаганда гўё ўзининг ҳаёти эмас балки, унга ҳеч қандай дахли бўлмаган бошқа бир одамнинг турмуши ҳақида сўзлагандек гапирди. Мен аниқроқ билмоқчи бўлган нарсаларни кўпинча у билмас, ота-онасининг тақдири нима бўлган, ака-ука, опа-сингиллари борми, Берлиндаги ҳаёти қандай кечган, ҳарбийда нима иш қилган ва ҳоказо, булар ҳақида билишни хоҳлаётганимни ҳам тушунолмасди. “Намунча ҳамма нарсани билишга қизиқмасанг, болакай!” дерди у.

Келажаги ҳам худди шундай беқарор эди. Албатта, менинг ҳам уйланиш ва оила қуриш ниятим йўқ. Бироқ мисол учун Жюльен Сорел билан мадам де Реналга бўлган муносабатда Матилда де ла Молга нисбатан кўпроқ хайрихоҳ эдим. Феликс Круллини пировардида қизи эмас, онаси кўлида кўришни истардим. Германистика¹га ўқиётган синглим бир куни тамадди қилиб ўтирган пайтимизда жаноб фон Гёте билан фон Штайн хоним ўртасида ишқий муносабатлар бўлганми-йўқми, деган мавзудаги баҳс-тортишувлар ҳақида гапириб қолди. Мен ўшанда буни қатъият билан тасдиқлаб, оила аъзоларимни ғалати тарзда ҳайрон қолдиргандим. Ҳанна билан муносабатларимиз беш ёки ўн йил ичида қандай бўлишини тасаввур қилишга ури-нарканман, бу ҳақда унинг ўзидан ҳам сўраб, фикрини билмоқчи бўлдим. Қизиқ, у ҳатто пасха байрамигача нима бўлишини ҳам тасаввур қилолмас экан, байрам кунлари икковимиз таътилга чиқиб, велосипедда саёҳат қилиб келмоқчи, она-бола каби битта хона олиб, бир кеча бирга қолмоқчи эдик.

Бундайин тасаввур ва таклиф мени қийнамагани қандайдир ғалати туюлди. Агар мабодо ўз онам билан саёҳатга чиққанимда, ўзимга алоҳида хона олган бўлардим. Онам ҳамроҳлигида шифокорга ёки янги пальто сотиб олишга бориш ёки бўлмасам, сафардан қайтаётганимда мени кутиб олиши ёшимга мос эмасдай туюлди. Башарти йўл-пўлда онам билан бирга бораётган пайтимда мактабдош ўртоқларим учраб қолгудек бўлса, улар мени “ойисининг эркатойи” деб ўйлашмасмикин, деган хаёлга бориб, ваҳима босарди. Бироқ онамдан ўн ёш кичик Ҳанна билан, гарчи уни ҳам онам деб ўйлашлари мумкин эса-да, кўча-кўйда бирга юриш ҳеч ҳам ғалати туюлмас, қайтанга бундан ғурурланардим.

Агар бугун ўттиз олти ёшли аёлга кўзим тушса, уни ёш деб ҳисоблайман. Аммо ўн беш ёшли ўсмирни кўрсам, уни бола дейман. Ҳанна менга қанчалик ишонч, дадиллик бахш этганидан ўзимча ҳайратга тушаман. Мактабда эришган ютуқ ва муваффақиятларим ўқитувчиларимнинг менга нисбатан иззат-ҳурмати учун қафолат бўлди. Қизлар ҳам энди улардан

¹ Германистика – олмон филологияси.

хайиқмай қолганимни пайқай бошлашди. Ўзимни эмин-эркин, озод ва бахтиёр ҳис қилардим.

Ҳанна билан бўлиб ўтган ўша илк учрашувлар ҳақидаги ёрқин хотира ҳамда жиддий суҳбатимиз жорий ўқув йилининг якуний ҳафталари бири-бири билан узвий боғланиб кетди. Бунинг сабабларидан бири – учрашувларимизнинг доимийлиги бўлса, яна бошқа бир сабаби – бунгача менинг ҳаётим шу қадар тез ва тиғиз ўтмаган, кунларим эса ҳеч қачон бунчалик сермазмун бўлмаган эди. Ўша ҳафталар мобайнида қандай ишлаганимни эсласам, худди ёзув столимга ўтириб олгач, сарик касал бўлган пайтимда бой берилган барча ишларнинг ҳиссасини чиқариб, ўрнини тўлдириб, барча сўзларни ўрганиб, ҳамма матнларни бир сидра ўқиб чиқиб, барча математик мисолларни ечиб, кимёвий бирикмаларни тажриба қилиб кўрмагунимча ўрнимдан турмагандай ҳис қиламан ўзимни. Ваймар республикаси ва Учинчи Райх ҳақида эса бемор бўлиб ётганимдаёқ ўқиб чиққан эдим. Учрашувларимиз ҳам хотирамда бирдан-бир, ягона, узундан-узун дийдорлашув бўлиб ақс этади. Ўша суҳбатимиздан кейин доим тушдан кейин: агар у кечки сменада бўлса, учдан тўрт яримгача, бўлмаса беш яримда учрашадиган бўлганмиз. Уйда соат еттида кечки овқат ейилар, Ҳанна уйга ўз вақтида етиб боришимни талаб қилиб туриб оларди. Лекин кейинчалик орадаги бир ярим соат вақт ҳам камлик қилиб, мен турли баҳоналар билан кечки овқатга бормайдиган бўлдим.

Бу китоб ўқиб бериш билан боғлиқ эди. Ўша суҳбатимиз бўлиб ўтган куннинг эртасига Ҳанна мактабда нималарни ўқиб-ўрганганимни сўраб қолди. Мен унга Ҳомер дostonлари, Цицерон нутқлари ҳамда Хемингуэйнинг чол ва унинг балиқ ҳамда денгиз билан қураши тасвирланган асари ҳақида гапириб бердим. У грек ва лотин тилларининг қандай жаранглашини эшитмоқчи бўлди ва мен унга “Одиссея”дан ҳамда Катилинага қарши ирод этилган нутқлардан ўқиб бердим.

– Немис тилини ҳам ўрганияпсанми?

– Бу нима деганинг?

– Фақат чет тилларини ўрганияпсанми ёки ўзимизнинг тилда ҳам бир нималар ўргатиладими?

– Матнларни ўқиймиз. Мен бетоб бўлиб ётганимда, синфимиздагилар “Эмилия Галотти” билан “Макр ва муҳаббат”ни ўқиб чиқишган. Шундан сўнг, ҳар бир мавзу бўйича иншо ёзилади. Мен иккала асарни кечроқ ўқидим, мадорим йўқлигидан бугун ўқиган нарсам эртасига эсимдан чиқиб кетаверган ва қайтадан ўқишимга тўғри келган.

– Менгаям ўқиб бер!

– Ўзинг ўқи, хоҳласанг опкеб бераман.

– Шундай ажойиб овозинг бор экан, болакай, ўзим ўқигандан кўра, яхшиси, сендан эшита қолай.

– Э, билмадим.

Аммо эртаси куни келиб, уни ўпмоқчи бўлгандим, ўзини олиб қочди.

– Аввал менга китоб ўқиб беришинг керак.

У жиддий гапираётганди. Душ қилиб, бирга ётишимиздан олдин унга ярим соат “Эмилия Галотти”дан ўқиб бердим. Душ ҳам энди ёқимли эди. Иштиёқ билан келган эдим, китоб ўқиб бергунча, хоҳиш ҳам қолмади ҳисоб. Пьесани ўқиётганда турли актёрларнинг киёфалари тингловчи кўз ўнгига муайян даражада жонли намоён бўлиши учун бутун диққатни бир

жойга жамлаш керак бўлади. Душда чўмилаётганимда яна иштиёқ пайдо бўлди. Китоб ўқиб бериш, душ қилиш, ишқ-муҳаббат ва ундан сўнг яна бироз чўзилиб ёнма-ён ётиш – булар учрашувларимизнинг расм-русумига, одатига айланди.

У диққат-эътибор билан қулоқ соладиган, зийрак, хушёр, синчков тингловчи эди. Кулгиси, ёқимсиз пишиллаши ва гоҳо дарғазаб ёки маъқулловчи хитоблари воқеаларга зўр диққат билан қулоқ солиб, изма-из бораётганидан дарак берар, бу унинг Эмилия ва Луизани “тентак болалар” деб ёзғиришидан ҳам сезилиб турарди. Баъзан сабри чидамай, яна ўқиб беришимни илтимос қилишлари “тентакликка ниҳоят, чек қўйиш лозим” деган ўтинч, умидлари билан боғлиқ бўларди. “Бундай бўлиши мумкин эмас, ахир!” Гоҳида эса ўзимнинг ҳам тўхтамай ўқигим келарди. Кунлар узайгач, то қош қорайгунга қадар китоб ўқиб беришда давом этардим.

10

Пасха байрамининг биринчи куни. Тонгги соат тўртда ўрнимдан турдим. Ҳанна эрталабки сменада эди. У тўртдан чоракта ўтганда велосипедда депога, сўнг у ердан тўрт яримда трамвайда Шветцингенга қараб жўнаган. Унинг айтишича, боришда вагон кўпинча бўш бўлар, қайтишда эса йўловчилар билан тўларкан.

Трамвайга иккинчи бекатда чиқдим. Иккинчи вагон бўш, Ҳанна биринчи вагонда, ҳайдовчининг ёнида турарди. Олдинги ёки орқадаги вагонда ўтирсаммикин, деб бироз иккиланиб тургач, ниҳоят, орқа ванонга ўтдим. Шунда у билан гаплашишим, уни кучиб, ўпишим ҳам мумкин эди. Бироқ Ҳанна олдимга келмади. У менинг трамвайга чиққанимни кўрган бўлиши керак. Ҳанна ҳамон ҳайдовчининг олдида, у билан гаплашиб, ҳазиллашаётганини кўриб турардим. Кейинги бекатда трамвай тўхтамай ўтиб кетди, ҳеч ким йўқ, кўчалар бўм-бўш. Қуёш ҳали чиқмаган, оппоқ осмон остида барча нарсалар: уйлар, тўхташ жойидаги автомобиллар, яшил либосга бурканаётган дарахтлар, гуллаётган бутазорлар, газ қозони ва олисдаги тоғлар ҳам хира кўринарди. Трамвай секин борар, афтидан, қатнов жадвали юриш ва тўхташ вақтларига қараб тузилган бўлса керак, тўхташ вақтлари тушиб қолгач, секин юришига тўғри келарди, чамаси. Вагонда ўзимни худди қамалиб қолгандек ҳис қилдим, олдинги платформага ўтиб, Ҳаннани кузатмоқчи бўлдим. Шунда у орқасига ўгирилиб, мени кўриб қолди, сўнг яна ҳайдовчи билан гаплашишда давом этди. Эппелхаймдан ўтгач, трамвай тарақ-туруқ қилиб тезроқ юра бошлади, рельслар кўчага эмас, унинг ёнидаги шағал тўшалган дамбага ётқизилганди. Вагон охириги бекат-Шветцингенгача боришини билардим, бироқ ҳозир негадир ўзимни гўё одамлар яшайдиган, ишлайдиган ва бир-бирларини севадиган дунёдан ҳайдалган ва узилгандек, бўм-бўш вагонда мақсадсиз ва поёни йўқ манзилга бир ўзим ёлғиз боришга маҳкум этилгандек ҳис қилардим.

Олдинда навбатдаги бекат кўринди, очиқ далада қоровулхона жойлашган эди. Чилвир-ипни тортдим (шунда ҳайдовчига сигнал борарди), трамвай тўхтади. На Ҳанна, на ҳайдовчи менга бирров қараб қўймади. Тушганимдан сўнг, гўё улар кетимдан мазах қилиб кулгандек туюлди. Лекин бунга ўзим ҳам ишонмасдим. Сўнг вагон ортидан қараб қолдим, у сой,

жарликдан ўтиб, тепалик ортида кўздан ғойиб бўлди. Мен кўтарма билан кўча ўртасида турардим, чор-атрофда далалар, мевазорлар, сал нарида эса иссиқхонали боғдорчилик корхонаси кўзга ташланарди. Ҳаво мусаффо, кушлар чуғурлашар, уфқдаги тоғлар узра оппоқ осмон пуштиранг бўлиб товланар эди.

Трамвайдаги бугунги воқеа менга ёмон тушдай таъсир қилди. Агар бу воқеа хотирамда шу қадар аниқ қолмаганда, чинданам буни ёмон туш деб ҳисоблаган бўлардим. Бекатда тушиб қолиш, кушларнинг чуғур-чуғурини тинглаш ва қуёшнинг чиқаётганини кўриш баайни уйқудан уйғонишдек гап. Лекин ёмон тушдан сўнгги уйғониш одамга енгиллик бахш этмайди. У тушида кўрқинчли бир нима кўргандай, ҳатто қандайдир даҳшатли ҳақиқатга дуч келгандай ҳис қилади ўзини. Ниҳоят, уйга қараб жўнадим, кўзларимдан ёш оқарди, Эппелхаймга етиб олганимдан кейингина йиғини бас қилдим.

Уйга пиёда кетдим. Бир-икки марта йўловчи машиналарга беҳуда қўл кўтариб кўрдим. Йўлнинг ярмига етиб келганимда, трамвай ёнимдан ўтиб кетди. Тўла эди. Ҳанна кўринмади.

Соат ўн иккида уни эшиги олдида маъюс, тортиниб-қимтиниб, аммо жаҳл билан кутиб турардим.

– Яна мактабдан қочиб келдингми?

– Ҳозир таътилдаман-ку. Бугун эрталаб нима бўлди?

Эшик очилгач, унинг кетидан ичкарига – ошхонага кирдим.

– Бугун эрталаб нима бўлиши керак эди?

– Нега мени кўриб, ўзингни танимасликка олдинг? Мен...

– Ўзимни танимасликка олибманми?

У ортига ўгирилиб, менга совуқ назар ташлади.

– Ўзинг мени танигинг келмади-ку. Биринчи вагондалигимни кўриб туриб, иккинчига чиқиб олдинг.

– Нима учун таътилимнинг биринчи куниёқ, соат тонгги тўрт яримда Шветцингенга йўл олганимни биласанми? Сени ҳайрон қолдирмоқчи эдим, хурсанд бўласан деб ўйловдим. Иккинчи вагонга эса...

– Бечора бола. Одам деган таътилдаям тўрт яримда турадим!

Мен унинг кинояли ҳолатини ҳечам кўрмагандим. У бошини сарак-сарак қилди.

– Шветцингенга боришингни мен қайдан билай. Мени нега танигинг келмаганини туш кўрибманми. Бу сенинг ишинг, меники эмас. Энди кетмоқчимисан?

Шу онда нақадар дарғазаб бўлганимни тасвирлашга тил ожиз.

– Бу ноинсофлик, Ҳанна. Мен фақат сени деб борганимни билгансан, билишинг керак эди. Нега энди “мени танигинг келмади” деяпсан? Агар сени танигим келмаганида, у ёқларга қадам босмаган бўлардим.

– Э, қўйсанг-чи. Мен сенга айтдим-ку, нима қилсанг, сенинг ишинг, менга нима.

Ўртамизда ошхона столи – унинг нигоҳи, овози, имо-ишора ва хатти-ҳаракатидан гўё мен қақирилмаган меҳмону, ҳозирок чиқиб кетишим керакдай.

Ниҳоят, диванга чўқдим. Аёл менга ёмон муомала қилган, энди у билан астойдил гаплашиб олишим керак эди. Аммо унга яқинлашиб бўлмади, кайтанга у менга хужум қилиб қолди. Шунда бўшашиб, ўзимдан ўзим

хижолат бўла бошладим. Эҳтимол, у холис бўлмаса ҳам, ўз-ўзича ҳақдир? Мени ногўғри тушунган бўлса-чи? Уни хафа қилиш ниятим йўқ эди, шундай бўлса ҳам, барибир дилини оғритиб қўйдиммикин?

– Афсусдаман, Ҳанна. Ҳамма иш кутилмаганда чаппа бўлиб кетди. Мен сени ранжитмоқчи эмасдим, аммо назаримда...

– Назаримда? Назаримда хафа қилиб қўйдим демоқчимисан? Сенми, сен мени хафа қилолмайсан. Энди кетасанми-йўқми? Мен ишдан келганман, чўмилиб, дам олмоқчиман.

У юзимга қаттиқ тикилди. Миқ этмаганимни кўриб, елка қисди-да, ваннага сув очиб, ечина бошлади.

Мен ҳам шартта туриб, уйдан чиқиб кетдим. Бир умрга кетганим бўлсин, дедим ичимда. Аммо ярим соатдан сўнг, яна унинг эшиги олдида турардим. У мени уйига киритди ва ҳамма айбни ўз бўйнимга олдим. Мен ўйламай-нетмай, юз-хотирсиз, бераҳмлик билан, шафқатсизларча иш қилибман. Унинг нега хафа бўлганини тушундим. Унинг хафа бўлмаганини ҳам англадим, чунки буни уддалолмасдим. Унинг бундай феъл, муомала, юриш-туришимга шунчаки йўл қўёлмаслигини ҳам тушундим. Хафа қилиб қўйганимни тан олганидан бахтиёр эдим. Бироқ унинг ўзи ҳам, ўзини қанчалар пок ва бегуноҳ қилиб кўрсатишга уринмасин, бу қадар айбсиз эмас эди-да.

– Мени кечирасанми?

У бош ирғади.

– Мени севасанми?

У яна бош ирғади.

– Ванна ҳалиям тўла турибди. Кел, чўмилтириб қўяман.

Кейинроқ ўз-ўзимдан сўрадим: ваннада сув қолдирибди, демак, менинг қайтиб келишимни билганмикин. Демак, бекорга ечинмаган, билганки, бу мени ўзига жалб қилади ва қайтариб олиб келади. Балки бу билан ўз таъсир кучини кўрсатиш ўйинида ғолиб бўлмоқчи бўлгандир. Ишқ-муҳаббатдан чарчаб, яна ёнма-ён ётган пайтимизда нима учун биринчи вагон қолиб, иккинчисига чиққанимни гапириб бергандим, у тегажқлик қилиб деди:

– Энди мени ҳатто трамвайда ҳам тинч қўймас экансан-да? Эҳ, болакай, болакай!

Шу билан орамиздаги ғиди-биди сабаби ҳам ҳеч қандай аҳамиятсиз эканлиги маълум бўлди-қўйди гўё.

Бироқ унинг оқибати беиз кетмади. Мен нафақат ушбу жанжалда ютқиздим, балки кейинги қисқа жанглarda ҳам таслим бўлдим. Дўқ урди дегунча, дарҳол сўзсиз таслим бўлиб, ҳаммасини ўз бўйнимга олавердим. Қилмаган ниятларимга иқроп бўлиб, йўл қўймаган хатоларимни ҳам тан олардим. Совуқ муомала қилиб, жаҳл отига мингудай бўлса, мени кечирсин, севсин, яхши муомала қилсин илойим, дея илтижолар айладим. Баъзан унинг ўзи ҳам қўнгил совиши, ихлоссиз “қотиб” қолишлардан азоб-изтироб чекаётганини ҳис қилардим. Гўё менинг кечирим сўрашларим, ишонтиришу тантанали ваъдаларим ҳамда қасам ичишларим ҳароратига ташнадек туюларди. Гоҳо у менинг устимдан шунчаки зафар кучиб, тантана қилмоқчи, деб ўйлардим. Бироқ мен учун бундан бошқа танлов ҳам йўқ эди.

Лекин у билан бу ҳақда ҳеч гаплашолмас эдим. Жанжал-тортишувларимиз ҳақидаги гаплар янги жанжал-низоларни келтириб чиқариши мумкин эди. Унга бу ҳақда бир-икки марта узундан-узун мактублар ҳам ёзиб

жўнатдим. Аммо у хатларимга ҳеч қандай муносабат билдирмади. Бир куни ундан шу ҳақда сўраган эдим, у саволимга савол билан жавоб қайтарди:

– Яна бошладингми дийдиёнгни?

11

Йўқ, бу билан Ҳанна иккимиз пасха таътилининг биринчи кунидан бошлаб, унча бахтли бўлолмаганмиз, демоқчи эмасман. Аксинча, биз ҳеч қачон ўша апрель оғи ҳафталаридагидек бахтиёр бўлмаган эдик. Илк жанжалимиз ва умуман, тортишувларимиз – китоб ўқиш, душ қилиш, ишқ-муҳаббат ва ёнма-ён ётишларимиз – расм-русумларимизга нимаики йўл очиб берган бўлса, барчаси биз учун фойдали бўлди. Бундан ташқари, у мен уни “танишни хохламаганим” ҳақидаги ўпка-гинасини ҳам ўз бўйнига олди. Кўча-кўйга у билан бирга чиқишимга сира эътироз билдирмай қўйди. “Демак, мен билан бирга кўринишни хохламайсан, шундайми?” – энди бу гапни айтишга ҳожат қолмаганди. Шундай қилиб, биз пасха ҳафтасида велосипедда Вимпфен, Аморбах ва Милтенбергга тўрт кунлик саёҳатга жўнаб кетдик.

Ўшанда ота-онамга нима баҳона қилдим, эсимда йўқ. Дўстим Маттиас ёки гуруҳ билан жўнаб кетяпман дедимми? Ё собиқ синфдош ўртоғимни кўргани боряпман деганмидим? Доимгидек, онам ташвишга тушиб, хавотирланган, отам эса ҳамишагидек, ташвиш қилаверма, дея унга тасалли берган. Ахир, ҳеч ким менга ишонмай қўйган бир пайтда, дарсларни ўз вақтида ўзлаштиришга эришмаганмидим?

Касал бўлиб ётган пайтимда, чойчақаларимни сарф қилмай сақлаб қўйгандим. Аммо Ҳанна учун ҳам тўлайдиган бўлсам, бу пуллар етмас эди. Шунинг учун почта маркалари тўпламимни Муқаддас Рух черкови олдидаги почта маркалари дўконига сотиш учун олиб бордим. У жой шунақанги тўпламларни харид қиладиган ягона дўкон эди. Сотувчи альбомларимни кўздан кечириб чиққач, менга олтмиш марка таклиф этди. Мен унга текис қилиб кесилган, эҳром тасвири акс этган Миср почта маркасини кўрсатдим, у нақ дурдонанинг ўзи бўлиб, каталогдаги нархи тўрт юз марка эди. Сотувчи бепарволик билан елка қисди. Тўпламим ўзимга шунчалик қадрли экан, балки сотмай, сақлаб қўйганим маъкулдир. Умуман, уни сотишга ҳаққим борми ўзи? Ота-онам бунга нима дейишаркин? Мен савдолашишга уриниб кўрдим. Агарда эҳром акс этган почта маркаси унчалик қимматли бўлмаса, яхши, ўзимда қолақолсин. Унда бор-йўғи ўттиз марка олармишман. Демак, бундан чиқди, эҳромли марка қиммат тураркан-да? Хуллас, охири қўлимга етмиш марка пул тегди. Чув тушганимни сезиб турардим, бироқ энди менга барибир эди.

Йўлга чиқиш олдидан нафақат мен, балки Ҳанна ҳам хаяжонланар, безовта эди. Нимани олиш керак, деб ўйлайверар, мен тайёрлаб қўйган рюкзакларни қайта-қайта кўздан кечирарди. Ўзимча олдиндан ўйлаб, харитада белгилаб қўйганим маршрутни унга кўрсатмоқчи бўлгандим, у бу ҳақда ҳатто эшитишни ҳам, кўришни ҳам истамади. “Ҳозир мен қаттиқ хаяжондаман. Буёғини ўзинг эплайсан, болакай”, деди у.

Биз пасха ҳафтасининг душанба куни йўлга чиқдик. Қуёш ўша кунлари, кетма-кет тўрт кун чарақлаб турди. Эрталаблари ҳаво салқин, кундузлари исиб кетар, велосипед ҳайдаш учун-ку бир нави, лекин табиат қўйнига сайру саёҳат учун ҳарҳолда иссиқ бўлди. Ўрмонлар баайни ям-яшил

гиламларни эслатар, у ер-бу ерида сарғимтир-яшил, очкўк, шишаранг-кўкимтир, хаворанг ва қорамтир-зангор томчи доғлар ялт-юлт кўзга ташланарди. Райн текисликларида мевали дарахтларнинг эртапишар навлари қийғос гуллаган, Оденвалд тоғларида форсайт атиргуллари очилиб ётарди.

Кўпинча велосипедни ёнма-ён ҳайдаб борардик. Шунда кўрган нар-саларимизни бир-биримизга ҳам кўрсатардик: қалъа, қаср, кўрғонларни, қармоқ ушлаб турган балиқ овловчини, дарёда сузиб бораётган кемани, чодирлар ва ундан чиқиб, соҳилда тизилишиб бораётган дам олувчиларни, шунингдек, очиқ покришкали, бакувват Америка енгил автомашинасини ва ҳоказо. Бошқа бир йўналиш ёки кўча келиб қолса, мен олдинга ўтиб олардим; у кўча ёки йўналишлар ҳақида ўйлаб ўтиришни хоҳламасди. Борди-ю, қатнов тиғизлашиб қолгудай бўлса, дам у менинг ортимдан, дам мен унинг ортидан келардим. Унинг велосипеди ёпиқ кегайли, катта чархи ва шестерня¹лари ҳам ёпиқ, фақат эгнидаги хаворанг кофтаси ва шамолда ҳилпираб бораётган кенг юбкаси кегайлар орасига илиниб қолмасайди, деган хавотирда эдим. Шу боис уни кўпроқ олдимга ўтказиб юбориб, кўз-қулоқ бўлиб борардим.

Тунлар олдидан қандай қувонганимни билсангиз эди. Ўзимча ҳар бир кечамиз фақат ишқ-муҳаббат, ухлаш ва уйғониш, яна ишқ-муҳаббат ва яна ухлаш ва яна уйғонишдангина иборат бўлади, деб тасаввур қилардим. Лекин негадир илк тундаёқ уйғониб кетдим. У юзтубан ётарди, энгашиб уни ўпдим, кейин у чалқанча ётволди, мени ўзига тортиб, қўллари билан кучди.

Ҳанна менга нафақат кўча ва йўналишлар танловини ишониб топширганди. Кечалари ётиб қолишимиз учун меҳмонхоналарни ҳам ўзим излаб топар, рўйхатномаларга иккимизни “она-бола” деб қайд қилдирав, у эса фақат қўл қўйишни биларди, холос. Таомномалардан нафақат ўзимга, балки унга ҳам овқатни мен танлардим. “Ҳеч нарса ҳақида бош қотиргим келмайди”, дерди у.

Аморбахда қутилмаганда илк бор аразлашиб қолдик. Ўша куни барвақт ўрнимдан туриб, аста кийиндим-да, сездирмай кўчага отландим. Мақсадим нонушта опкелиш ва агар гул дўконлари очилган бўлса, Ҳанна учун атиргул олиш эди. Тумбочкаси устига хатча ёзиб қолдирдим: “Хайрли тонг! Нонушта олиб, дарров қайтаман”. Қайтиб келганимда, у хона ўртасида турар, ярим-ёрти кийинган, ғазабдан ранги оқариб кетган эди.

– Нимага шунчаки, индамай кетавердинг?

Мен патнисни – нонушта ва атиргулни стол устига қўйиб, уни кучмоқчи бўлдим.

– Ҳанна...

– Тегма менга.

У кўйлаги устидан тақиб олган камбаргина чарм тасмасини ечиб қўлига олди-да, бир қадам орқага тисланиб, юзимга қулочкашлаб бир туширди. Лабим ёрилиб, қонаб кетди, аммо оғриқ сезмадим. Дахшатдан турган жойимда қотиб қолдим. У яна урмоқчи бўлиб, қўл кўтарди, лекин урмади. Қўли муаллақ осилиб, камар ерга тушди. Йиғлаб юборди. Мен унинг йиғлаганини ҳеч қачон кўрмаган эдим. Юзи шакл-шамойилини йўқотди. Оғзи очиқ, кўзлари чакчайиб, бирпасда қовоқлари шишиб, бўйин ва ёноқларида қизил доғлар пайдо бўлди. Бўғзидан унсиз қичқирикни

¹ Шестерня – тишли ғилдирак.

эслатувчи хириллаган, хирилдоқ овоз келди. У кўзлари тўла ёш, менга жимгина қараб турарди.

Шу дамда уни бағримга босишим лозим эди, лекин бунга журъатим етмас, нима қилишни билмай иккиланардим. Бизнинг хонадонда бунақанги йиғи-сиғи, чарм камар билан уриш у ёқда турсин, кўл билан чертиш деган гаплар ҳам бўлмас, танбех бериларди, холос. Аммо мен унга ҳозир нима ҳам дея олардим?

У ногоҳ мен томон икки қадам босиб, кўксимга ташланди-да, мени устма-уст муштлай кетди. Қўлларини тутиб, тўхтатиб қолдим. Энди менга маҳкам ёпишган кўйи пешонасини кўксимга ура бошлади, сўнг чуқур хўрсинди-да, пинжимга кириб индамай қолди.

– Нонушта қиламизми? – сўрадим мен.

Мендан ўзини оларкан, у кичқириб юбораёзди:

– Э худойим, юзингни қара, болакай!

У сочиқни хўллаб, оғзим ва иягимни тозалаб артди.

– Кўйлагингга ҳам қон тегибди.

– Нима бўлди, нима бўлди... саволингни қара сени. Менга индамай чиқиб кетаверасанми?

– Ахир мен сенга хатча...

– Хатча дейсанми?

Ўрнимдан туриб, тумбочкага қарадим, қоғозча жойида йўқ эди. Тумбочканинг у ёқ-бу ёғини, остини, каравот тагини қидириб кўрдим, йўқ.

– Тушунмадим. Мен сенга “нонушта олиб, тезда қайтаман” деган мазмунда ёзув қолдирган эдим.

– Шунақами? Лекин мен ҳеч нарсани кўрмаяпман.

– Менга ишонмайсанми?

– Мен сенга ишонаман, лекин ёзув-позув деган нарсага кўзим тушмаяпти.

Ортиқ тортишиб ўтирмадик. Шамол хатчани қаерларгадир учуриб кетдимикин? Унинг ғзаби, ёрилган лабим, унинг аламли юз ифодаси, менинг ожиз-нотавонлигим, буларнинг барчаси англашилмовчиликмикин?

Хатчани қайтадан қидириб, Ҳаннанинг ғзаби, ўзимнинг эса ночор-нотавонлигим сабабларини яна қайта тафтиш қилсаммикин, дея ўйланиб тургандим, у менга суйкалиб, “бирон нима ўқиб берсанг-чи, болакай!” деб қолди. Айхендорффнинг “Бир ялқовнинг ҳаёти” новелласини олиб, ўтган гал қолган жойидан ўқишни давом эттирдим. “Ялқов” “Эмилиа Галотти” ва “Макр ва муҳаббат”га қараганда осонроқ ўқиларди. Ҳанна яна аввалгидек диққат билан тинглай бошлади. У матн ичида учрайдиган шеърларни ёқтирар, қахрамон Италияда аралашиб қолган чигал воқеалар, чалкашликларни, ниқобланиш мақсадидаги уст-бош алмаштиришлари ҳамда таъқиб қилинишларини қизиқиб тинглаб борарди. Айни чоқда унинг такасалтанг эканидан, кўлидан ҳеч нарса келмаслиги ва ҳеч нарса қилишни хоҳламаслигидан хуноби ошиб, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб тўлғонар, ўқишни тугатганимдан сўнг, савол беришни ҳам қанда қилмасди.

– Нима, божхона ходими бўлиш ёмон касбмиди?

Араз-жанжалларимиз ҳақида кўп гапирдим, энди эришган бахт-омадларимиз ҳақида ҳам тўхталиб ўтмоқчиман. Низо-нифок бир-биримизга бўлган муносабатимизни мустаҳкамлаб, янаям самимийроқ қилиб кўйди. Йиғлаган Ҳанна менга кучли Ҳаннадан кўра яқинроқ эди. У ўзининг мен билмаган нозик томонларини намоён қила бошлаганди. Ёрилган лабимни тузалиб кетгунча неча бор кўздан кечириб, неча бор силаб-сийпади.

Энди илгаригидан бошқачароқ тарзда севиша бошладик. Узоқ вақт унинг измига берилган бўлсам, эндиликда уни ўзимга жалб қилишни ўрганиб олдим. Фақат саёхатимиз пайтидагина бу истисно бўлди дейишим мумкин.

Ўшанда бир шеър ёзган эдим. Балки у шеър дейишга ҳам арзимас. Ўша пайтларда Рилке ва Бенн ижодига қизиқардим, шу боис уларга тақлид қилиб ёзганимни, қолаверса, биз ўшанда бир-биримизга нақадар яқин бўлганимизни ҳам тан оламан. Мана, ўша шеър:

*Агарда биз бир-биримизга
Сен менга ва мен сенга очилсам,
Агар сен менга
ва мен сенга чўмсам,
Сен менга ва
мен сенга эврилсам агар.
Унда
Мен менман
Сен эса сен.*

12

Ҳанна билан саёхатга бориш олдидан ота-онамга айтган ёлғон баҳоналаримни эслолмасам-да, аммо таътилнинг сўнгги ҳафтасида уйда ўзим ёлғиз қолишим менга қанчалик қимматга тушганини яхши эслайман. Ўшанда ота-онам, опам ва акам қаерга кетишгани ёдимда йўқ. Синглим эса дугонасиникида қолиши лозим эди. Лекин агар мен уйда қоладиган бўлсам, у ҳам мен билан бирга уйда қолишни хоҳларди. Бунга ота-онам рози бўлмади. Демак, мен ҳам бирорта дўстимникида яшаб туришим лозим эди.

Ортга назар ташлаб, шуни таъкидлаб ўтмоқчиманки, ота-онам мени, яъни ўн беш ёшли ўспиринни бир ҳафта уйда ёлғиз қолдиришга тайёр эди. Улар Ҳанна билан бўлиб ўтган учрашувдан сўнг менда пайдо бўлган мустақиллик нишонасини пайқаб қолишганикин? Ёки касал бўлиб ётган ойларимга қарамасдан, дарсларимни ўз вақтида ўзлаштириб, синфдан синфга кўчганимдан, мени илгаригига қараганда онглироқ, масъулиятни ҳис қиладиган ва ишончлироқ бўлиб қолган деб ҳисоблашдимикин? Ўшанда Ҳанна билан бирга ўтказган кўплаб соатларим вазидан мендан ҳисобот талаб қилишганини ҳам эслолмайман. Афтидан, ота-онам соғайиб кетганимни кўриб, кўпроқ ўртоқларим билан бирга бўлиб, бўш вақтимни улар билан биргаликда ўтказмоқчиман, деган гапларимга чиппа-чин ишонишган, чоғи. Бундан ташқари, ота-она одатда бошқа болаларига қараганда кўпроқ “муаммоли” фарзандига эътибор қаратади, мен эса ана шундай “муаммоли” болалардан эдим; ниҳоят, соғайиб, синфдан-синфга кўчганимдан ота-онам енгил нафас олиб, мендан мамнун эди.

Синглимни ўз дугонасиникига боришга қўндириш учун, ундан нима хоҳлайсан деб сўрасам, унинг қўнгли ўша пайтда биз blue jeans¹ деб атайдиган жинси шим билан “Ники” деган русумдаги енгил ёзги свитерни тусаб қолди. Буни тушундим, чунки ўша пайтларда бундай шимлар урф бўла бошлаган, бежирим, бунинг устига, бошоққа ўхшатиб гул тикилган

¹ Blue jeans – кўк жинси (ингл.).

костюмлару катта-катта гул солинган кўйлақлардан қандайдир ажралиб турарди. Мен амакимнинг нарсаларини кийиб юрганим каби, синглим ҳам опамнинг кўйлақларини кийиб юрарди. Лекин менда сотиб олишга пул йўқ эди.

– Унда ўғирлай қол! – деди синглим лоқайдлик билан.

Бу бир қараганда оддий, унчалик “қийин” иш эмас эди. Унинг ўлчамига мос келадиган бир неча жуфт жинсиларни олиб, кийиб кўриш хонасига кирдим-да, кенг қилиб тикилган костюм-шимим ичига жойлаштириб, билдирмай дўқондан олиб чиқиб кетдим. “Ники”ни эса бозор растасидан ўғирладим. Бир куни синглим билан расталарни шошилмай айланиб, қулай пештахталардан бирини кўз остига олиб кўйдик. Эртаси куни ўша бўлимга бамайлихотир бордим-да, свитерни курткам ичига яшириб, қуённи сурвордим. Орадан бир кун ўтиб, Ҳанна учун тунги шойи кўйлақ ўғирладим, лекин назоратчи кўриб қолиб, зўрға қочиб қутулдим. Шундан кейин у томонларга йиллаб из босмадим.

Саёҳатимиздан кейинги ҳар бир тунда Ҳаннани соғиниб қўмсардим. Бир ҳафта ёлғиз ўзим қолгим келмай, уни уйга таклиф қилдим. Овқат пиширдим. Таом тайёр бўлгач, емакхонадаги думалоқ стол атрофида, одатда отам ўтириб овқатланадиган жойга ўтириб, теварак-атрофга диққат билан разм солиб чиқди.

Унинг нигоҳи барча нарсаларни, бидермайер услубидаги мебель жиҳозларидан тортиб, ерда турадиган баланд бўйли соат, суратлар, тоқчалардаги китоблар, идиш-товоқлару стол устидаги пичоқ, қошиқ, санчки ва шу каби овқатланиш анжомларигача текшириб чиқди. Десерт тайёрлаш учун уни ёлғиз қолдирдим, сўнг қайтиб кирсам, у йўқ, хонама-хона юриб, охири отамнинг иш кабинетидаги китоб тоқчаларини томоша қилиб турган экан. Эшик ёндорига суяниб, уни кузатдим. Хонани айланиб чиққач, у дераза олдида тўхтаб, ташқарига назар ташлади.

Бу Ҳаннанинг ёдимда сақланиб қолган суратларидан бири. Гоҳо ундаги тасвирни ботиний экранга йириклаштириб тушириб, “кўриб” тураман. Баъзан узоқ вақт эсимдан чиқиб кетади, лекин яна хаёлимда бот-бот пайдо бўлаверади. Бир суратида Ҳанна ошхонада пайпоқ кийяпти, яна бирида ваннада қўлида пахмоқ сочиқ ушлаб турибди. Бошқа бир суратда у велосипед миниб кетяпти, эгнидаги кофтаси ва юбкаси шамолда ажиб хилпирайди. Мана бу суратда эса Ҳанна отамнинг иш кабинетида турибди, эгнида оқ-хаворанг йўл-йўл кўйлақ, уни ўша пайтда эркаклар кўйлаги услубида тикилган кофта деб аташарди. Бу кийимда у анча ёш кўринарди. Деразадан ташқарига қараб тургач, мен томонга ўгирилди. Афтидан, чарчади шекилли.

– Бу китобларни отанг фақат ўқиб чиққанми ёки ёзган ҳамми? – сўради у мендан.

Мен отамнинг Кант ва Ҳегел ҳақида ёзган китобларини билардим, уларни тезда қидириб топиб, унга кўрсатдим.

– Шулардан озгина ўқиб берсанг-чи. Ё ўқигинг йўқми, болакай?

– Мен...

Ўқигим йўқ эди, лекин унинг илтимосини ерда қолдиргим келмади. Падари бузрукворимнинг Кантга бағишлаб ёзган китобини олиб, ундан аналитика ва диалектика ҳақидаги парчани ўқиб бердим, у икковимизга ҳам бирдек тушунарсиз эди.

– Шу етадимми?

У гўё ҳаммасини тушунгандек ёки тушуниш-тушунмаслик муҳим эмас дегандай, менга қаради.

– Сен ҳам бир кун келиб, шунақа китоблар ёзасанми?

Мен бошимни сарак-сарак қилдим.

– Бошқача китоблар ёзасанми?

– Қайдам.

– Балки пьесалар ёзарсан?

– Билмадим, Ҳанна.

У ҳаммасини тушунгандек, бош ирғади. Сўнг десерт тановул қилгач, уникига кетдик. Уни бажонидил олиб қолардим, бироқ у хоҳламади. Ўзини бу ерда худди чакирилмаган меҳмондек ҳис қилди, буни сўзда айтмаган бўлса ҳам, юриш-туриши, хатти-ҳаракати ва юз ифодасидан билиниб турарди.

Мен унга тунги шойи кўйлакни совға қилдим. Кўйлак бақлажон рангида бўлиб, ялтираб товланар, елка боғичлари юпқа, кийганда елка ва билаклар очик қолар, этаги эса то тўпикқача тушиб турарди. Ҳанна кўйлакни кўриб, хурсанд бўлди, хурсанд бўлдигина эмас, очилиб, яшнаб кетди. Уни кийиб, у ёқ-бу ёғига разм солди, бир-икки қадам босиб, ойнада ўз аксини бир зум томоша қилгач, шодон рақс тушиб кетди. Бу ҳам Ҳаннанинг менда қолган суратларидан бири эди.

13

Мен янги ўқув йилининг бошланишини ҳар доим ҳаётимдаги муҳим воқеа сифатида ҳис этганман. Untersekundадан Obersekunda¹га ўтиш айниқса, ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, туб ўзгаришлар олиб келарди. Менинг синфим тарқатиб юборилиб, учта параллел синфларга бўлинди. Жуда кўп ўқувчилар Untersekunda остонасидан Obersekunda бўсағасига ўтолмаган, шунинг учун тўртта кичик синф учта йирик синфга айлантирилганди.

Мен ўқиган гимназияга илгари фақат ўғил болалар қабул қилинарди. Кейинчалик қиз болалар ҳам олина бошлагач, аввалига уларнинг сони шу қадар оз эдики, параллел синфларга тенг тақсимлашнинг имкони бўлмас, фақат биргина синфнинг учдан бир қисмини ташкил этарди. Биз тўртинчи параллел синф бўлиб, фақат ўғил болалардан иборат эди. Шунинг учун ҳам синфимиз тарқатилиб, бизларни бўлиб ташлашганди.

Бу ҳақда янги ўқув йили бошланганда билдик. Ректор бизларни битта синф хонасига тўплаб, шу ҳақда маълум қилди. Олти нафар синфдошим билан бирга янги синф хонасига кириб бордик ва бўш қолган ўринларга жойлашдик. Мен ўрта қаторга жойлашдим. Чап томонидан эски синфдошим Рудолф Барген жой олди. У босик, вазмин ва жиддий бола бўлиб, шахмат ва хоккейни яхши ўйнарди. У билан илгари унча ишим бўлмаган бўлса-да, лекин тез орада қалин дўст бўлиб қолдик. Ўнг тарафимда, йўлакнинг нариги томонида эса София исмли жигарранг сочли, қўйкўз, куёшда қорайган, билаклари заррин тукли киз ўтирарди. Жойимга ўтирволиб, унга қарагандим, менга жилмайиб қўйди. Бунга жавобан мен ҳам унга жилмайдим.

¹ Untersekunda ва Obersekunda – Германиянинг айрим ўрта мактабларида: олтинчи ва еттинчи синфларнинг қуйи ва юқори бўлими.

Ўзимни яхши ҳис қилар, янги ўқув йилини янги синфда бошлаётганимдан ва қизлардан мамнун эдим. Untersekundaда синфдошларимни кузатган пайтимда бир нарсани пайкагандим: синфда қизлар бор-йўқлигидан қатъиназар, улар қизлардан ҳайиқишар, улар олдида лоф уриб мақтанишар ёки уларни ҳаддан ортиқ яхши кўришларини сездириб қўйишарди. Мен эса хотин-қизларни яхши билар ва уларга хотиржам, дўстона муносабатда бўлар эдим. Бу албатта, қизларга ёқарди. Янги синфда мен улар билан ҳам, ўғил болалар билан ҳам яхши чиқишиб кета олардим.

Қизиқ, ҳамма ҳам шундаймикин? Ёшлигимда ўзимни доим ё ўта ишончли ё ўта ишончсиз, ё буткул ноқобил, ношуд, нўноқ, кўримсиз, ёқимсиз ва аянчли, ҳис қилар ёки ўзимча ишларим яхши ва бундан кейин ҳам яхши бўлади деб ўйлардим. Агар ўзимга ишонсам, ҳатто энг катта қийинчиликларни ҳам бемалол енга олардим. Аммо ўзимни ночор-нотавон ҳис қилишим учун зиғирча муваффақиятсизлик кифоя қиларди. Ишончинг қайта пайдо бўлиши ҳеч қачон ютуқ натижаси бўлмаган; ўзим кутган муваффақият ва бошқаларнинг эътирофини астойдил хоҳлаш ортида эса ҳар қандай ютуқ ачинарли бир тарзда орқада қолиб кетар, кутилган натижани беролмас эди ва мана шу ачинарли ҳолатни сезиш-сезмаслигим ёки муваффақиятдан ғурурланиш кўпроқ ўзимни қандай ҳис қилишимга боғлиқ бўларди. Ҳанна билан ҳам, низо-нифоқларимизга қарамасдан, гарчи у менга ҳамон рўйхуш бермай ўзимни ўзим мудом ерга уриб, камситиб келсам-да, кўпгина ҳафталар мобайнида ўзимни яхши ҳис қилиб келдим. Янги синфда ёз фасли ҳам ана шундай яхши бошланди.

Синф хонамизнинг кўриниши ҳамон кўз ўнгимда: тўғрида ўнг томонда эшик, деворда кийимилгичли юпка тахтача, чап томондаги ёнма-ён турган деразалардан Ҳайлигенберг манзараси кўриниб турарди. Танаффус пайтларида дераза олдида келсак, кўча, дарё ва нариги қирғоқдаги майсазорлар кўзга ташланади. Тўғрида эса доска, географик хариталар учун илгичлар, диаграммалар ва тўпиқ баравар баландликда муаллимлар учун стол ва стул қўйилган. Деворларга эса одам бўйи баравар баландликда сариқ мойбўёқ сурилиб, устидан оқ чизик тортилган, шифтда эса иккита сутранг шарсимон қалпокли чироқлар осиб турарди. Хонада ортиқча ҳеч нарса йўқ, на расмлар, на ўсимликлар, на ортиқча ўрин, на китоб, дафтар ёки рангли бўр солинган жавон ҳам йўқ. Нигоҳингиз нари борса деразаларга ва улар орқали ташқарига ёки зимдан қўшнингизга – қиз ёки йигитга тушиб, орқага қайтади. Агар София унга қараб турганимни сезиб қолса, у ҳам менга қараб жилмайиб қўярди.

– Берг София грекча исм эканлиги, грек тили дарсида қўшнингизга ҳадеб қарайверишингиз учун сабаб бўлолмайди. Таржима қилинг!

Биз ўшанда “Одиссея”ни таржима қилаётгандик. Мен бу асарни немис тилида ўқиб чиққандим, севардим ва уни бугун ҳам яхши кўраман. Ўйлаб олиб, таржима қилишим учун атиги сониялар кифоя қиларди. Ўқитувчимизнинг мен билан Софияни тилга олиб қилган ҳазилига синфдагилар кулиб юборишди, мен эса ниманидир ўйлаб, тутилиб қолдим. Умрбоқийларнинг кўриниши, бўй-басти ва қадди-қоматларидан улги олиб, маъсум, бокира ва оқбилақойим Наусика ўрнида ҳозир кимни – Ҳаннаними ёки Софияни – қай бирини тасаввур қилишим лозим? Лекин ҳарҳолда, икковидан бири бўлиши аниқ.

Башарти самолётларнинг мотори бузилиб, ишламай қолгудек бўлса, бу ҳали уларнинг парвози ниҳоясига етди деган гап эмас. Самолётлар осмондан худди тош сингари кулаб тушиб кетавермайди. Улар, айниқса, улкан ва тезучар йўловчи ташувчи самолётлар ярим соат ва ундан ошиқроқ, чораккам бир соатгача бўлган вақт давомида ерга томон сирғалиб учиб бораверади. Йўловчилар эса ҳеч нарсани сезмайдилар. Ишламай қолган мотор билан учиш ишлаб тургандагидан деярли фарқ қилмайди, фақат сал секинроқ, холос: самолётнинг корпус ва қанотларига урилаётган шамол шовқини эса баралла эшитилади. Ниҳоят, деразалардан ер, куруқлик ёки денгиз таҳликали тарзда яқин кўрина бошлайди. Салонда эса фильм намоиш қилиняпти, стюардессалар чийпардаларни туширади. Эҳтимол, йўловчиларга бундай секин, оҳиста парвоз ёқимли туюлса ҳам ажабмас.

Ёз муҳаббатимизнинг ёки кўпроқ менинг Ҳаннага бўлган муҳаббатимнинг ана шундай секин-аста пастлаб учиш фасли бўлди; унинг менга бўлган муҳаббати ҳақида ҳеч нима билмайман. Китоб ўқиб бериш, душ қилиш, ишқ-муҳаббат ва ёнма-ён ётиш каби “расм-русумларимиз”ни аввалгидек сақлаб қолдик. Мен унга “Уруш ва тинчлик”ни Толстойнинг тарих, буюк одамлар, Россия, муҳаббат ва никоҳ ҳақидаги барча баён ва таърифлари билан кўшиб ўқиб бердим, бунинг учун қирқ ё эллик соат вақт кетди. Ҳанна бу гал ҳам китобдаги воқеаларни диққат билан тинглади, бироқ ўз шахсий фикрларини билдиришдан тийилди, Луиза ва Эмилияни ўз оламининг бир қисмига айлантиролган бўлса, Наташа, Андрей ва Пьер билан бундай ҳодиса юз бермади, бу сафар у ўз дунёсига чўмди, буни олис саёҳатга отланиш ёки қандайдир бир қаср, саройга қисиниб-қимтиниб кириб боришга қиёслаш мумкин. Шу пайтгача унга ўзим билган нарсаларни ўқиб берардим. “Уруш ва тинчлик” мен учун ҳам янгилик бўлди. Шунинг учун олис сафар икковимизгаям бирдек тегишли эди.

Биз бир-биримиз учун эркалаб айтиладиган исм, лақаблар ўйлаб топган эдик. У энди мени илгаригидек “болакай” деб эмас, балки ҳар хил номлар билан, масалан, бақа ё қурбақа, кучуквой, гўр бола, чакмоқтош, чағиртош ёки атиргул деб атарди. Бир-биримизга ёпишиб ётган пайтимизда менга шундай савол берарди:

– Мени кучиб, кўзларингни юмиб ётганингда, қайси ҳайвон ҳақида ўйлайсан?

– От ҳақида, – дедим.

– От дейсанми?

У мендан ўзини тортиб, қаддини ростлади-да, юзимга тикилди. Қараши даҳшатли эди.

– Нима, бу сенга ёқмайdimи?

Унга ўз тасаввур, ҳис-туйғу ва фикрларимни тушунтиришга ҳаракат қилдим.

– От, – бошини сарак-сарак қилди у, – билмадим-ов...

Бу унга хос бўлмаган жавоб эди. Чунки унинг муносабати одатда ҳар доим мутлақ аниқ-равшан, ё маъқуллаш ёки рад этишдан иборат бўларди. Мен шу лаҳзада, унинг даҳшатли нигоҳи остида, керак бўлса, барча айтган гапларимни қайтиб олишга, ўзимни айблаб, ундан узр сўрашга ҳам тайёр эдим. Лекин уни ҳарқалай “от” бўлишга кўндиришга уриниб кўрдим.

– Мен сени, агар хоҳласанг, баҳодир аёл ёки той, тойча, тойчоқ деб аташим мумкин. “От” деганда от жағи, тишлари ё отнинг бош суяги ёки сенга ёқмайдиган бир нималарни ўйлаётганим йўқ, балки яхши, илиқ-иссиқ, юмшоқ, кучли нарсаларни кўзда тутяпман. Сен қуёнча ёки мушукча эмассан, йўлбарс ҳам эмассан – улар ёмон бўлиши мумкин, лекин сен ундай эмас.

У бошини қўлларига тираб, чалқанча ётиб олди. Қаддимни ростлаб, унга қарадим. Нигоҳи завқ-шавқсиз, беҳафсала. Орадан бироз вақт ўтгач, менга тикилиб қаради. Унинг юз ифодасида ғалати бир самимият зоҳир бўлди.

– Йўқ, нега энди, майли, от бўлса бўлақолсин – отнинг бошқа номларини ҳам биласанми?

Кунларнинг бирида у билан бирга қўшни шаҳардаги театрга тушиб, “Мақр ва муҳаббат”ни томоша қилдик. Ҳанна, биринчи марта театрга тушиши экан, спектаклни зўр қизиқиш билан томоша қилди, танаффусда шампан ҳам ичдик. Қўлимни унинг белидан ўтказиб олдим, одамларнинг биз ҳақимизда нима деб ўйлашлари менга барибир эди ва бундан ўзимча ғурурланиб ҳам кўярдим. Аини чокда эса, агар ҳозир туғилиб ўсган шаҳримдаги театрда бўлганимизда, менга барибир бўлмаслигини ҳам яхши билардим. Қизиқ, буни у ҳам билармикин?

Ёзда менинг ҳаётим фақат ундан, мактаб ва ўқишдангина иборат эмас эди, буни у биларди. Унинг олдига тез-тез кеч қолиб борадиган бўлдим, чунки кўпинча сузиш ҳавзасидан қайтаётган бўлардим. У ерда синфдош ўртоқларим билан тўпланишиб, бирга дарс тайёрлар, футбол, волейбол, скат¹ ўйнар эдик. Мухтасар қилиб айтганда, у ерда синфимизнинг ижтимоий ҳаёти кечар, унда қатнашиш мен учун муҳим аҳамият касб этарди. Ҳаннанинг иш вақтига қараб, бошқалардан кечроқ келиб, эртароқ кетишим обрўйимга путур етказмас, балки бошқаларда менга қизиқиш уйғотарди. Буни билардим. Ҳеч нарсани ўтказиб юбормаслигимни ҳам билардим, шундай бўлса-да, мабодо келолмай қолсам, гўё бир нима содир бўладигандай туюлаверарди. Қай бири ёқимлироқ, сузиш ҳавзасида бўлишми ёки Ҳаннанинг олдидами, буни ўз-ўзимдан сўрашга узоқ вақт ботинолмай юрдим. Июль ойида сузиш ҳавзасида туғилган кунимни нишонладик, ўртоқларимни аранг қўндириб, унинг олдига боргандим, Ҳанна мени ҳорғин аҳволда кутиб олди. У туғилган кунимдан беҳабар эди. Ундан туғилган кунини сўрадим, 21 октябрь экан, лекин менинг туғилган куним ҳақида сўраш эсигаям келмади. Ишдан чарчаб келган бўлсаям, кайфияти унчалик ёмон эмасдек туюлди. Аммо мени яхши кутиб олмаганига жаҳлим чикди, ўртоқларим билан гаплашиб, ўйнашиб, чакчақлашиб, сал ўзимга келарман, деган ниятда сузиш ҳавзасига қараб жўнавордим. Агар мен ҳам унга ёмон муомала қилганимда, Ҳанна билан яна жанжаллашиб қолган бўлардик, уни яна йўқотиб қўйишдан қўрқиб, узр сўраб, ўзимни ўзим ерга урган бўлар эдим. Аммо барибир юрагим ғаш, адовату қаҳр-ғазабга тўла эди.

Шундан сўнг, мен унга хиёнат қила бошладим. Йўқ, мен Ҳаннанинг сирларини фош қилиб, уни обрўсизлантирганим йўқ. Ниманики яшириб,

¹ Скат – қарта ўйинининг бир тури.

индамай келган бўлсам, ҳеч нарсани ошкор қилганим ҳам йўқ. Мен ошкор қилишим керак бўлган нарсани яшириб, индамай келдим. Ўзимни унга тарафдор деб ҳам билмадим. Воз кечиш, юз ўгириш хиёнатнинг ёқимсиз тури эканини биламан. Кимдир воз кечиб, юз ўгириш ва ўгириш ёки фақатгина босиқлик, вазминлик, камтарлик қилишгани, ҳурмат, юз-хотир қилиб, но-хушлик, кўнгилсизлик ва дарғазабликдан қочаётгани, буни ташқаридан, билиб бўлмайди. Лекин кимки ўзини тарафдор деб билмас экан, буни у аниқ билади. Худди шунга ўхшаб, воз кечиш, юз ўгириш ҳам хиёнатнинг жанжалли тури сингари, алоқа-муносабатни асосдан маҳрум қилиб қўяркан.

Ҳаннадан биринчи марта қачон юз ўгирдим, аниқ эсимда йўқ. Сузиш ҳавзасидаги ёзги ўртоқчиликлар аста-секин дўстликка айланди. Мен билан бир партада ёнма-ён ўтирадиган эски синфдошимдан ташқари, янги синфдаги Ҳолгер Шлютер деган бола билан ҳам яқин дўст бўлиб қолдим. У ҳам худди мен каби тарих ва адабиётга қизиқар, одамга киришимли, тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетарди. Тез орада у София билан ҳам яқиндан танишиб олди. София бир-икки кўча нарида турар, шу боис сузиш ҳавзасига бораётганда, йўлимиз бир бўларди. Аввалига дўстларимга Ҳанна ҳақида гапириб беришни лозим топмадим. Тўғриси, бунинг учун қулай фурсат, зарур баҳона топилмади. Шундай қилиб, Ҳанна ҳақида ва у билан боғлиқ ёшликнинг бошқа сир-асрорлари ҳақида ҳикоя қилиб беришни пайсалга солиб, кечиктириб юбордим, сўнг бу ўртоқларимда нотўғри таассурот уйғотмасмикин, деб ўйлаб қолдим. Лекин нима бўлгандаям – агар дўстларимга ҳаётимдаги муҳим воқеа ҳақида сўйлаб берадиган бўлсам, Ҳаннага хиёнат қилишимни билардим, шунинг учун ҳам индамай қўяқолдим.

Ҳамма нарсани очик-ойдин айтмаслигим вазиятни баттар қийинлаштиради. Бир куни кечқурун София билан бирга уйга қайтаётиб, кутилмаганда момақалдирок ва жалада қолиб кетдик. Нойенхаймер яланглигида ҳали университет бинолари қурилмаган, далалар ва боғлар ястаниб ётарди. Ўша ердаги бир чорбоғнинг шийпонига кириб, яширинишимизга тўғри келди. Чақмоқ чақиб, момақалдирок гумбурлар, ёмғир шаррос қуярди. Бирданига ҳаво совиб, ҳарорат беш даража тушиб кетди. Совқота бошладик. Беихтиёр унинг белидан қучдим.

– Сен узок ётдинг шекилли, бетоб бўлиб? – у менга эмас, ташқарига, ёмғирга қаради. – Сени қийнаган сариқ касалмиди? Тўла соғайиб кетолмайман деб қўрқяпсанми? Дўхтирлар нима дейишди? Ҳар куни клиникага бориб, қон алмаштиришинг ёки укол олишинг керакми?

Ҳанна ва касаллик. Мен уялиб кетдим. Бироқ Ҳанна тўғрисида ҳеч нима дея олмадим.

– Йўқ, София. Мен энди анча тузукман. Жигарим ҳам жойида, ҳатто бир йилдан сўнг, агар хоҳласам, спиртли ичимлик ҳам ичишим мумкин, лекин мен хоҳламайман. Мен...

Мени қийнаётган масала: Ҳанна ҳақида сўз очгим келмади.

– Кечроқ келиб, эртароқ кетишимнинг сабаби бошқа.

– Бу ҳақда гапиргинг келмаяптими ёки гапиргинг келса ҳам, нима дейишни билмаяпсанми?

Ўзи гапиргим йўқмиди ёки нима дейишни билмаётганмидим? Бу ҳақда ўзим ҳам бир нима деёлмасдим. Лекин чақмоқ чақиб, момақалдирок гумбурлаб, тасир-тусир тушаётган ёмғирли ҳавода қунишиб, бир-биримизни

бироз бўлса-да, иситиб турарканмиз, унга Ҳанна ҳақида, албатта, гапириб беришим кераклигини дилдан ҳис қилдим.

– Бу ҳақда балки бошқа пайт гапириб берарман.

Аммо бу ҳеч қачон насиб қилмади.

16

Ҳанна ишга бормаган ва биз бирга бўлмаган пайтларимизда нима билан шуғулланарди, буни ҳеч қачон билолмаганман. Бу ҳақда ўзидан сўрасам, жавоб беришдан бош тортарди. Бизнинг ўзаро муштарақ ҳаётимиз бўлмаган, балки у ўз ҳаётидан менга жой ажратган ва мен шу билан кифояланишга мажбур бўлганман. Бундан кўпроқ нарсага эга бўлиш ва кўпроқ нарсани билишни хоҳлашим хатарли. Ўзимизни жуда бахтли ҳис қилган пайтларимизда, энди ҳамма нарса мумкин, деган ўй билан савол бергудай бўлсам, қувлик қилиб, қутулиб кетарди. “Намунча ҳамма нарсани билишни истамасанг, болакай?” Ё шунда кўлимни аста олиб, қорни устига кўярди. “Унинг бузилишини хоҳлайсанми?” Ё бармоқлари билан санашга тушиб кетарди: “Кир ювишим керак, дазмол босишим керак, супуришим керак, артиб-тозалашим керак, бозор қилишим керак, овқат пиширишим керак, олхўриларни қоқиб, теришим керак, уни уйга опкириб, тезда қайнатиб, банкага бекитишим керак, бўлмаса кичкинтой еб кўяди”, у чап кўлининг кичик бармоғини ўнг кўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари орасига олиб, давом этарди, “йўқса, ҳаммасини унинг бир ўзи еб битиради”.

Мен уни ҳеч қачон кўча-кўйда, дўконда ёки кинотеатрда тасодифан учратмаганман, айтишича, ўзи у ерларга тез-тез бориб тураркан. Дастлабки ойларда мен ҳам у билан бирга бормоқчи бўлдим, аммо у хоҳламаган. Баъзан у билан ўзимиз кўрган кинофильмлар ҳақида суҳбатлашиб қолардик. Аслида у кинотеатр танлаб ўтирмас ва дуч келган фильмни, Германиянинг уруш ҳақидаги бадий ҳамда “Жонажон Ватан бўйлаб” номли хужжатли фильмларидан тортиб, то ковбойлар ҳақидаги киноларгача йўқ демай кўраверарди. Мен эса Ҳолливуд фильмларини ёқтирардим, улардаги воқеалар қадимги Римда ёки ёввойи Фарбда бўладими, менга барибир эди. Ковбойлар ҳақидаги бир фильмни икковимиз ҳам жуда яхши кўрардик; унда Ричард Видмарк шериф ролини ўйнаган. Шериф эртаси кун дуэлга чиқиши керак ва ютказиш эҳтимоли кўпроқ, шу боис Дороти Малон унга қочиб кетишни маслаҳат беради, у эса кечқурун унинг олдига келиб, эшигини тақиллатади. Аёл эшикни очади: “Сенга нима керак? Бутун ҳаётинг бир кечаликмми?” Ҳанна ҳам баъзан унинг висолига ташна бўлиб келсам, менга шундай дерди: “Сенга нима керак? Бутун ҳаётинг бир соатликми?”

Мен Ҳанна билан фақат бир марта ваъдалашмасдан учрашганман. Июль охири ё август ойининг боши, катта таътилдан олдинги охири кунлар эди.

Ҳанна кун бўйи ғалати кайфиятда эди, инжиқ, қайсар ва шаддод, гўё қандайдир зулм остида фавқулодда қийналиб, эзилаётгандай таъсирчан ва тегманозик бўлиб қолган, босим остида ёрилиб кетмаслик учун ўзини қўлга олишга ҳаракат қиларди. Уни нима қийнаётгани ҳақидаги саволимга жавоб бериш ўрнига кўполлик қилар, бу борадаги уринишларим бари беҳуда эди. Шундай бўлса ҳам, наинки менга рўйхушлик бермаётгани, балки ўзининг ҳам аллақандай ночор аҳволдалигини сезиб, уни тинч кўйишга аҳд қилдим.

Бир куни эса ўша босим кутилмаганда бирданига йўқ бўлиб қолди. Авваллига Ҳанна ўзига келиб қолибди-да, деб ўйладим. “Уруш ва тинчлик”ни ўқиб тугатганимиздан сўнг дархол янгисини бошламаган эдик, чунки мен унга танлаб олиши учун бир нечта китоб олиб келишга ваъда бергандим. Лекин у негадир китоб ўқиб беришимни хоҳламади.

– Кел, сени бир чўмилтириб қўяй, болакай, – деди у.

Ошхонага кирганимда, юзимга ёзнинг дим ҳавоси урилгандек бўлди. Ҳанна ванна колонкасини ёқиб қўйган экан. У сувни очиб, унга бирикки томчи лаванда кўшди-да, мени ювинтира бошлади. Эгнидаги хира ҳаворанг гулли халати, ичкийими йўқлигидан иссиқ, нам ҳавода баданига чиппа ёпишиб қолган эди, бу эса ҳирсимни кўзгаб юборди. Ишқ-муҳаббат билан машғул бўларканмиз, бугун унинг эҳтироси одатдагидан кучлироқ эканини ҳис қилдим, унда бундай эҳтиросни шу пайтгача сезмаган эдим, у шундай жўшқин эдики, ўзим ҳам унга аранг дош бера олдим. Муҳаббатга бутун вужуди билан берилиши ҳам ўзига хос эди. Тийиқсиз эмасди: аммо босиқ, вазминлигини ҳам сира сездирмасди. Гўё ўзиям мен билан бирга эҳтиросга “чўкиб” кетгудай эди.

– Энди дўстларинг олдига жўна.

У мени кузатиб қўйди ва мен кетдим. Уйлар орасидан, далалар, боғроғлар ва асфальт бўйлаб жазирама иссиқ ҳаво юзимга урилиб, жимирларди. Мен гаранг, карахт эдим. Сузиш ҳавзасида бир-бирига сув сепиб, бақир-чақир қилиб ўйнаётган болаларнинг овозлари гўё олис-олислардан эшитилаётгандек туюларди. Бу дунё менга ва мен унга тегишли эмасдим гўё. Худди хлорли, сутранг сувга шўнғиганману, яна қайтиб чиқишга ҳожат йўқдек эди. Бошқалар билан ёнма-ён чўзилиб ётарканман, уларнинг гап-сўзлари менга арзимас ва кулгили туюларди.

Вақти келиб кайфият деган нарса ҳам йўқолди. Сузиш ҳавзасида дарс тайёрлаш ва волейбол ўйнашлар, ёлғон-яшиқ ва ноз-карашмалар билан ўтадиган вақт ҳам оддий кунга айланди. Ўшанда нима билан банд эдим, эсимда йўқ, қарасам, Ҳанни қаршимда турибди.

Орамиз йигирма ё ўттиз қадам чиқади, у шортикда, эгнида белига тугун қилиб боғланган кофта, менга қараб турарди. Мен ҳам унга қарадим. Лекин узоқдан унинг юз ифодасини ўқий олмадим. Ўрнимдан ирғиб туриб, олдига югуриб бормадим. Нимага бу ерга келдийкин, мени кўрсин дедими ё мен билан кўрингиси келдими ёки мен у билан кўринишни истадимми, ахир, биз сира тасодифан учрашмасдик-да, энди нима қилишим керак, деган ўй ўтди миямдан. Сўнг ўрнимдан турдим. Қарасам, жойида йўқ, кўз очиб юмгунча кетиб қолибди.

Ҳанна шортикда, эгнида тугилган кофта, менга қараб турибди, мен эса юз ифодасини ўқиёлмайман – бу ҳам унинг хотирамдаги яна бир сурати эди.

Кейинги куни у уйда йўқ эди. Мен одатдаги вақтда келиб, қўнғирокни босдим. Эшикдан ичкарига қарадим, ҳамма нарса илгари қандай бўлса шундай, соат чиқиллаши ҳам эшитилиб турарди.

Яна зина поғонасига чўкдим. Дастлабки ойларда унинг қайси линияда ишда эканигача билар, ортиқ ҳамроҳлик қилмай қўйган бўлсам-да, лекин кутиб олишга чиққан пайтларим бўларди. Кейинчалик эса бу ҳақда ортиқ сўрамай, бунга қизикмай ҳам қўйгандим. Ҳозир шу эсимга тушиб қолди.

Вилхелмсплацдаги телефон будкасидан йўл ва тоғ темир йўл компаниясига кўнғироқ қилиб, Ҳанна Шмицнинг бугун ишга чиқмаганини билдим. Банхофштрассега қайтиб келиб, ҳовлидаги дурадгорлик устахонасидан уй эгасининг исм-шарифи ва Кирххаймдаги манзилини сўраб олиб, ўша ёққа бордим.

– Фрау Шмицми? У бугун эрталаб кўчиб кетди.

– Мебели-чи, мебели нима бўлди?

– Мебель уники эмас.

– У бу уйда қачондан бери яшарди?

– Бунинг сизга нима дахли бор?

Мен билан эшик дарчаси орқали гаплашган аёл дарчани ёпди.

Йўл ва тоғ темир йўл компаниясининг маъмурий биносидан кадрлар бўлимини сўраб топиб, бордим. Мутасадди жонкуяр ва хушмуомала киши экан.

– Ҳанна бугун эрталаб бизга ўз вақтида кўнғироқ қилгани учун уни бошқаси билан алмаштиришга улгурдик. У айтдики, энди ишга келолмас экан, – мутасадди бошини сарак-сарак қилиб, давом этди: – Бундан ўн тўрт кун олдин у шу ерда, сизнинг жойингизда ўтирувди. Мен унга ҳайдовчиликка ўқишни таклиф қилдим, аммо у хоҳламай, қўл силтади.

Орадан бир неча кун ўтгач, манзиллар бюросига мурожаат қилишни ўйлаб қолдим. Борсам, у манзилини ҳам қолдирмай, Ҳамбургга кўчиб кетган экан.

Бутун кун бўйи ўзимни ёмон ҳис этиб, буни ота-онам ва ака-сингилларимга билдирмасликка уриндим. Овқат маҳали оз-моз гапириб, камгина овқат еб, қайт қилгим келиб қолса, ташқарига югурардим. Мактабга ва сузиш ҳавзасига бориб турар, кўпинча мени ҳеч ким изламайдиган хилват жойда вақт ўтказар эдим. Танам, бутун вужудим Ҳаннани кўмсарди. Аммо жисмоний соғинчдан ҳам кўра, айбдорлик ҳисси ёмонроқ. Ёнимга келган пайтида нега дарҳол сакраб туриб, олдига чопиб бормадим? Охирги ойлар мобайнидаги кўнгил яримлик сабаб бўлиб, ундан юз ўгирган ва унга хиёнат қилган эдим, мана энди арзимасгина вазият ҳам мен учун катта муаммога айланганди. Унинг кетиб қолиши мана шунинг жазоси эди.

Гоҳида ўзимни ўзим келган у эмас, мен бошқани кўрганман, деган фикрга ишонтиришга уринардим. Ахир, унинг юзини тузук-қуруқ кўролмаган, таниёлмаган бўлсам, қандай қилиб бунга ишонч ҳосил қила олардим? Агар у бўлганида, унинг юзини танимаслигим мумкинмиди? Демак, чиндан ҳам унинг ўзи эмаслигига ишонмаслигим эҳтимолдан холи эмас экан-да?

Лекин мен билардим, ўша аниқ у эди. У келган ва менга қараган – аммо энди кеч эди.

Ҳанна шаҳарни тарк этганидан сўнг, унинг йўқлигига кўниккунимча орадан хийла вақт ўтди, энди мен китобларни ўқиб беришга ярайдимийўқми, деган саволни ўзимга-ўзим берардим. Жисмим ҳам унинг жисмини ортиқ қўмсамай қолгунга қадар, маълум вақт ўтди, баъзан уйқусираб қўл ва оёқларим билан уни пайпаслаб, излаганимни сезардим, уйқу орасида “Ҳанна” деб чақирганимни эса акам дастурхон устида эслатиб қўярди. Дарсларда ҳам фақат у ҳақида ўйлаб, ўй суриб ўтирганларим эсимда. Дастлабки ҳафталар ўтиши биланоқ мени қийнаган айбдорлик ҳисси ҳам қайгадир йўқолди. Мен унинг уйи олдидан ўтмай, бошқа йўлдан юрардим, ярим йилдан сўнг, оиламиз шаҳарнинг бошқа бир тарафига кўчиб кетди. Йўқ, Ҳаннани унутмаган эдим. Аммо аста-секин унинг хотираси мени тарк этди. Худди поезд кетгач, шаҳар ортда қолгани каби, у ортимда қолиб кетди. Ҳанна яқингинамда, унинг олдига қайтиб бориш мумкин эди, лекин нима кераги бор ортиқча ташвишни.

Мақтабдаги охирги ва университетдаги дастлабки ўқиш йилларим бахтли давр сифатида хотирамда сақланиб қолган. Айни чоқда бу ҳақда айтадиган кўп гап ҳам йўқ. У йиллар енгил, осон кечган; мактабни битиргач, шошиб қолиб танлаганим ҳуқуқшунослик бўйича ўқиш мен учун қийин бўлмаган, дўстлик, муҳаббат, айрилиқ ва ҳижронлар ҳам мен учун мураккаб туюлмаган. Ҳамма нарса осон, енгил кечган. Эҳтимол, шунинг учун ҳам хотираларим шу қадар тарқоқдир. Ё уни ўзим тарқоқ деяпманмикин? Ўз-ўзимдан сўрайман: бахтли хотира дейиш умуман тўғримикин, аслида ҳам шундаймикин? Агар бу ҳақда чуқурроқ ўйлайдиган бўлсам, уятли, хижолатли ва оғриқли ҳолатлар эсимга тушади ва биламанки, Ҳанна ҳақидаги хотирани унутишни удралай олмабман. Ўзимни Ҳанна олдида ортиқ камситмаслик, ортиқ айб иш қилмаслик, айбдор деб ҳис этмасам-да, ортиқ ҳеч кимни хижрон азоб берадиган даражада яхши кўрмаслик – гарчи шу истаклар ҳақда ўшанда аниқ-тиниқ ўйлаб кўрмаган эдим, лекин қатъият ва дадиллик билан буларни ҳис қилгандим.

Мен мағрурланиб, манмансираб, кибр-ҳавога берилиб, ўзимни шундай намоён қилдимки, мени энди ҳеч нарса қизиқтирмас, ҳеч нарса ларзага солмас ва ҳеч нарса хижолат қилмасди. Ҳеч нарсага аралашмас, ҳеч нимага қатнашмай қўйгандим. Буни жуда яхши билиб-кўриб, англаб турган ўқитувчиларимиздан бири мен билан шу ҳақда суҳбатлашган эди, уни ҳам менсимай, кўполлик қилдим. Софияни ҳам эслайман. Ҳанна шаҳарни тарк этгач, орадан кўп ўтмай, София сил касалга йўлиқди. Санаторияда уч йил даволаниб қайтди, айни ўша кезлари мен талаба бўлган эдим. У ўзини ёлғиз ҳис этиб, эски дўстлар билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қиларди. Вазиятдан фойдаланиб, ҳеч бир қийинчиликсиз унинг қалбига суқилиб кириб олдим. У билан бир кеча бирга бўлдим, шунда у менинг аслида бефарқлигимни сезиб қолиб, кўз ёши тўкиб ёзғирди: “Сенга нима бўлди, нима бўлди...”

Бобомни охирги марта вафотидан аввал кўргандим, у мени дуо қилмоқчи бўлганда, унга бунақа нарсаларга ишонмаслигимни ва аҳамият ҳам бермаслигимни айтгандим. Шу билан ўшанда ўзимни яхши ҳис қилдим, деёлмайман. Меҳр-муҳаббатга йўғрилган дуолар сабабли бўғзимга бир

нима тиқилгандек бўлган. Баъзан эса кинофильмдаги айрим воқеалар ҳам шу кўйга тушишимга кифоя қиларди. Эътиборсизлик, бағритошлик билан таъсирчанликнинг бир вақтда намоён бўлиши менга шубҳали туюлар, бунга ўзимнинг ҳам ишонгим келмасди.

2

Мен Ҳанна билан суд залида учрашдим.

Бу концентрацион лагерга оид биринчи суд иши эмасди. Ўшанда нацистлар ўтмиши ва судда махсус ишларни кўриб чиқиш мавзулари устида иш олиб бораётган кам сонли профессорлардан бири уни семинар мавзуга айлантирган ва бу билан талабалар кўмагида бутун бир даврни кўриб чиқиб, унга тегишли баҳо бериш ва якуний хулоса чиқаришни мўлжаллаган эди. У айнан нимани текширувдан ўтказиб, нимани тасдиқлаш ёки рад этишни ният қилган, буниси менга қоронғи эди. Семинарда қонуннинг аввалги даврга жорий этила оладиган тескари кучи асосида жазолашни тақиқлаш хусусида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтгани эсимда. Концентрацион лагернинг соқчи, қоровул ва жаллодларини жазога ҳукм қиладиган модда улар томонидан жиноятлар содир этилган ўша пайтлардаёқ жиноят кодексида мавжуд бўлганининг ўзи етарли эмасми ёки гап унинг ўша жиноятлар даврида қандай идрок қилингани ва айнан ўша жиноятчиларга нисбатан қўлланилмагани ҳақида боряптими? Ҳуқуқ дегани нима ўзи? У фақат китобларда ёзиладиган ёки жамиятда ҳақиқатан ҳам амал қилинадиган ва ижро этиладиган нарсами? Ёки ҳуқуқ дегани китобга ёзилиш-ёзилмаслигидан қатъи назар, ҳамма нарса ҳалол, тўғри бўлгандагина амал қилиниб, бажариладиган нарсами? Профессор муҳожирликдан қайтиб келган, аммо Германия ҳуқуқшунослигидан четда қолган кекса бир киши эди. У баҳс-мунозараларда ўзининг билимини намойиш этибгина қолмай, балки мавжуд муаммолар ечимига, наинки, олимлик нуқтаи назаридан, балки муайян масофа сақлаш йўли билан ҳам ёндашиш зарур деган мазмунда фикр билдирди.

– Айбланувчиларга бир қаранг, – деди у, – улар орасида ўшанда одам ўлдиришга ҳақим бор эди, деб айта оладиганини тополмайсиз.

Семинар қишда, суд муҳокамаси эса баҳорда бошланиб, бир неча ҳафтага чўзилди. Муҳокама душанбадан пайшанбагача давом этар, профессор ана шу тўрт куннинг ҳар бири учун талабалар гуруҳини бўлиб кўйган ва улар сўзма-сўз баённома ёзиш билан машғул бўлишарди. Жума кунини семинар йиғилиши ўтказилар ва унда ўтган ҳафтанинг воқеалари кўриб чиқилгач яқун ясаларди.

Кўриб чиқиш ва яқун яшаш! Ўтмишни кўриб чиқиш ва хулоса чиқариш! Биз, семинар иштирокчилари – талабалар ўзимизни ушбу жараённинг фаол иштирокчилари деб ҳисоблардик. Деразалар ланг очиб юборилган, ичкарига тоза ҳаво билан бирга кириб келган шамолда, жамият ўз бошидан ўтказган ўтмиш даҳшатларини қоплаб ётган чанг-тўзон кўтарилар, бизлар эса одамлар бемалол нафас олишсин, кўзларига чанг кирмасин, деб жон куйдирардик. Аммо биз ҳам ҳуқуқий билимдонликка ёпишиб олмасдик. Жиноятга жазо муқаррарлигини ҳам аниқ билардик. Биз учун яна шу нарса аниқ эдики, у ёки бу концентрацион лагернинг соқчи, қоровул ва жаллодларини шунчаки юзаки айблаш ҳақида гап борарди. Соқчи, қоровул ва

жаллодлар томонидан ишга солинган, фойдаланилган ёки уларга тўсқинлик қилмаган, ҳеч бўлмаса уларга имкон бермасликлари мумкин бўлган – 1945 йилдан кейин йўл қўймасликлари мумкин эди – авлод суд олдида турар ва бизлар унинг ишини кўриб чиқиб, шармандали тарзда фош қилардик. Ота-оналаримиз Учинчи Райх даврида бутунлай бошқа-бошқа ролларни ижро этишган. Баъзи бир оталар урушда қатнашган, жумладан, икки ё уч нафар вермахт зобити ва бир эсэсчи зобит, айримлари эса адлия ва маъмурий органларда мансабдор бўлган, ота-оналаримиз орасида ўқитувчилар ва шифокорлар ҳам бор эди. Биттасининг амакиси Ички ишлар райхсминистри ҳузурида катта амалдор бўлган экан. Ишончим комилки, ҳар бирининг жавоби ҳар хил бўларди. Отам эса уруш ҳақида гапиришни хоҳламасди. Биламан, у фалсафа доценти сифатида Спиноза ҳақидаги маърузани эълон қилгани учун иш жойидан маҳрум бўлган ва сайёҳлик йўналишлари бўйича харита ва китоблар нашриётида муҳаррир бўлиб ишлаб, ўзи ва бизларни урушдан соғ-омон олиб ўтган эди. Уни қандай қилиб шармандаларча қоралай олардим? Лекин мен бу ишни қилдим. Биз барчамиз ўз ота-оналаримизни айблаб уялтирдик, бу ҳам бўлса шунинг учун эдики, улар 1945 йилдан кейин ҳам жинойтчиларнинг ўз ораларида бўлишига йўл қўйиб, чидаб келишган.

Биз, семинар қатнашчилари – талабалар гуруҳлар ўзагини кучли тарзда ривожлантиришга эришдик. Бизлар концентрацион лагерь семинариданмиз – аввалига бошқа талабалар орасида шундай дейиш расм бўлган бўлса, тез орада биз ҳам ўзимизни шундай деб атай бошладик. Бизларнинг нима қилаётганимиз бошқаларни қизиқтирмас эди; бу кўпчиликка ғалати туюлар, ҳатто айримларида тўғридан-тўғри нафрат уйғотарди. Энди ўйласам, бизнинг ўтмиш даҳшатлари билан танишиб чиқиб, уларни бошқаларга етказиш йўлидаги ғайрат-шижоат, иштиёқимиз ҳақиқатан ҳам хунук, жирканч бўлган экан. Биз ўқиган ва эшитган воқеалар қанчалик даҳшатли бўлса, айбловчи ва фош қилувчи вазифамиз ҳам шунчалик аниқ ва қатъий бўлиб борарди. Воқеалар ёқамиздан олиб, нафасимизни бўғиб қўйса ҳам – биз уларни тантанаворлик билан юқори кўтарардик. Мана, энди кўриб қўйинглар!

Мен ушбу семинарга қизиқувчанлигим боис шунчаки ёзилган эдим. Бу – на сотиб олиш ҳуқуқи, на жинойт содир этишда айбдорлик ва алоқадорлик, на *Sachsenspiegel*¹, на ҳуқуқий-фалсафий осори-атиқалар билан боғлиқ, балки бутунлай бошқа нарсаларга қизиқишим туфайли эди. Мағрурлик, манманлик каби одатларимни семинарга ҳам ўзим билан бирга олиб келдим. Бироқ қиш фасли мобайнида тобора камроқ бўйин товлайдиган бўлдим, йўқ, ўқиган ва эшитган воқеаларимиздан эмас, семинар қатнашчилари бўлмиш биз, талабаларни қамраб олган ғайрат-иштиёқимиздан ҳам эмас. Аввалига мен фақат илмий ёки сиёсий ва ахлоқий иштиёқни баҳам кўрмоқчи бўлиб, муғомбирлик қилдим. Аммо аслида янаям кўпроқ нарсани, яъни биргаликдаги саъй-ҳаракатларни баҳам кўришни хоҳлардим. Бошқалар мени гуруҳдан узоқлашиб, ажралиб қолган ва димоғдор, манман, такаббур деб ўйлаб келган бўлишса керак. Ўзим эса қиш ойларида бу ишга киришиш, қилган ишим ҳамда шерикларим билан масалани аниқлаштириб, ишни якунига етказишни режалаштириб қўйдим.

¹ *Sachsenspiegel* (Саксония кўзгуси) – XIII асрдаги феодал ҳуқуқлар тўплами.

Суд муҳокамаси бошқа бир шаҳарда ўтказиладиган бўлди, енгил машинада у ергача бориш бир соатлик йўл. У ёқда менинг қиладиган ишим йўқ бўлганлиги сабабли бошқа бир талаба борди, у ўша ерлик бўлиб, шаҳарни яхши биларди.

Пайшанба куни эди. Суд муҳокамаси душанбадан бошланган. Дастлабки учта муҳокамада ҳимоячиларнинг суд иши натижаларига қизиқишлари ёки тарафкашликларига оид аризалари кўриб чиқилди. Бизлар тўртинчи гуруҳ бўлиб, айбланувчиларнинг шахсий маълумотларини тинглаш жараёнида муҳокаманинг бевосита бошланишига гувоҳ бўлар эдик.

Биз гуллаб ётган мевали дарахтлар остида Бергштрассе бўйлаб борарканмиз, кўтаринки кайфиятда эдик; ниҳоят, тайёргарлик кўрган нарсамизни амалда синаб кўриш пайти келганди. Ўзимизни энди шунчаки томошабин, тингловчи ва протоколчилар сифатида ҳис қилмасдик. Зеро, томоша қилиш, тинглаш ва баённома тузиш бизнинг кўриб чиқиш ва яқун яшаш ишига кўшаётган ҳиссамиз эди.

Суд биноси янги аср бошланишида қурилган бўлиб, ўша даврдаги суд иншоотларига хос тарзда ортиқча дабдаба, ҳашаматсиз ва ваҳимасиз эди. Маслаҳатчилар иштирокидаги суд мажлислари ўтказиладиган танобийнинг чап томонида қатор жойлашган улкан деразалар ойнаси хира бўлиб, ташқари кўринмас, бироқ ичкарига кўп ёруғлик тушарди. Деразалар олдида прокурорлар ўтиришар, баҳор ва ёз фаслининг ёруғ кунларида уларнинг қиёфалари гўё шарпаларга ўхшаб кўринарди. Қора мантия кийиб олган уч нафар судья ва олти нафар шеффен¹дан иборат суд танобийнинг олд томонида, ўнг тарафда эса айбловчилар ва ҳимоячилар ўтиришарди, улар кўпчиликни ташкил этгани учун то зал ўртасигача, суд қатнашчиларининг олдига қадар қўшимча стол-стуллар қўйилган эди. Айрим айбланувчи ва ҳимоячилар, жумладан, Ҳанна ҳам бизга орқа ўгириб ўтирарди. Уни Ҳанна Шмиц деб чақиришганда, дарҳол танидим. Ўша қиёфа, ўша қомат, орқага турмакланган сочлар, энса, гардан, кенг елка ва бакуват қўллар. У оёқларини маҳкам босиб, қўлларини бўш қўйган, ўзини адл, тик тутиб турарди. Эғнида калта енгли кулранг кўйлак. Уни танидим, бироқ ҳеч нимани ҳис қилмадим, ҳа, ҳеч нимани.

– Ҳа, тик туравераман, – деди у. Ҳа, 1922 йил 21 октябрда Ҳерманнштадт яқинида туғилган, ҳозир қирқ уч ёшда. Берлинда “Сименс”да ишлаган ва 1943 йилнинг кузида эсэсчилар сафига кирган.

– Эсэсчилар сафига ихтиёрий равишда кирганмисиз?

– Ҳа.

– Нима учун?

Ҳанна бу саволга жавоб бермади.

– Гарчи “Сименс”дагилар ишбоши вазифасини таклиф қилишган бўлсада, лекин сиз “эсэс”га киргансиз, шу тўғрими?

Ҳаннанинг ҳимоячиси сакраб ўрнидан турди.

– “Гарчи” деганингиз нимаси? Аёл киши “эсэс”га киргандан кўра, “Сименс”да ишбоши бўлиши керак эди, деб бузиб кўрсатишнинг нима кераги бор? Менга ваколат берган шахс қарорини бунақанги савол мавзуйига буриши ҳеч нарсани оқламайди.

¹ Шеффен – суд маслаҳатчиси.

У шундай деб, жойига ўтирди. Бошқа химоячилар орасида ёши фақат унинг ўзи баъзилари эса, тез орада маълум бўлишича, собиқ қари нацистлар эди. Бироқ унинг ошиғич ғайрати ҳамкасбларининг национал-социалистларга хос баландпарвоз гаплари ўзларига ваколат берган шахсларга зарар келтиргани каби, Ҳанна учун ҳам фойдали бўлмади, фақат раислик қилувчи чалғиб, Ҳаннанинг нима учун “эсэс”га киргани ҳақидаги масалага бошқа қайтмади. Аммо йиғилганларда Ҳанна буни зарурат бўлмаса ҳам, билатуриб атай қилган экан, деган таассурот қолди. Бир маслаҳатчининг Ҳанна “эсэс”га кираётиб, қандай ишни кутгани ҳақидаги саволига унинг “эсэс” нафақат “Сименс”, балки бошқа корхона ва ташкилотлардан ҳам хотин-қизларни қоровуллик хизматига ишга жалб қилгани ва шунинг учун ҳам у ерга боргани ва ишга қабул қилингани тўғрисидаги жавоби ҳам ушбу салбий таассуротга ҳеч қандай ижобий таъсир ўтказмади.

Раислик қилувчи Ҳаннадан 1944 йилнинг баҳоригача Освенцимда ва 1944–1945 йиллар киш фаслида Краков яқинидаги кичик бир лагерда хизмат қилганини, сўнг маҳбуслар билан бирга Ғарбга йўл олганини ва ўшандан буён дам у ерда, дам бу ерда яшаб келаётганини қисқа ва лўнда тасдиқлаб беришини сўради. У мен туғилиб ўсган шаҳарда саккиз йил истиқомат қилган экан; бу унинг бир жойда энг кўп яшаган даври эди.

– Яшаш жойини тез-тез ўзгартириб туриш қочиш хавфи учун асос бўла оладими?

Адвокатнинг жавобида очикдан-очик киноя сезилиб турарди:

– Менга ваколат берган шахс яшаш манзилени ўзгартирганда, ҳар гал полициядан рўйхатдан ўтган. Уни қочиб кетмоқчи ёки бир нимани яширмоқчи бўлган, дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Қўйилган айбларнинг оғирлиги ва жамоатчилик ғзаби туфайли унинг озодликда юриши малол келдими дейман? Олий суд, бу – ҳибсга олиш учун бир баҳона эди, холос; у нацистлар томонидан жорий этилган ва улардан сўнг яна бекор қилинган. У энди ортиқ мавжуд эмас.

Адвокат гўё қизик, ғалати ҳақиқатни маълум қилгандай, маккорона ҳузур қилиб гапирди.

Кўрқиб кетдим. Ҳаннанинг ҳибсга олинишини тўғри ва табиий деб ҳис қилганимни сездим. Айбловнинг оғирлиги ва шубҳа-гумоннинг кучлилигидан эмас, бу ҳақда ҳали ҳеч нарса билмасдим, балки камерада у менинг оламимдан, менинг ҳаётимдан ташқарида бўлиши боис унинг ҳибсга олинишини тўғри деган қарарга келдим. Унинг узоқда, мендан шунчалик узоқда бўлишини хоҳлардимки, токи шунчаки хотирага айланиб қолсин. Агар адвокат муваффақият қозонгудай бўлса, Ҳанна билан учрашишга тайёр туришим керак ва у билан қандай учрашишим лозим, буни аниқлаштириб олишим зарур бўлади. Адвокатнинг эса, қандай қилиб муваффақият қозонолмаслигини тасаввур қила олмасдим. Модомики, Ҳанна шу пайтгача қочишга уринмаган экан, нега келиб-келиб энди яшириниши керак? Қолаверса, у ниманиям яшира оларди? Ҳибсга олиш учун эса бошқа сабаблар йўқ эди.

Раислик қилувчи яна чалғиб кетгандай бўлди ва бу унинг ҳийланайранги ёки тузоғи эканини англай бошладим. Қачонки у билдирилаётган фикр-мулоҳазани қийин, мушкул, ачинарли ёки ёқимсиз деб ҳисобласа, кўзойнагини олиб қўяр, гапирётган кишига қатъиятсиз нигоҳ ташлаб, пешонасини тириштирар ва фикр-мулоҳазани гўё сезмагандай ўтказиб юбо-

рар ёки “демак, сизнингча” ё “сиз айтмоқчисизки” деб, фикрни шу тарзда чайнаб, такрорлай бошлардики, унинг ушбу масала билан шуғулланишга ҳеч қандай қизиқиши йўқлиги аён бўларди-қоларди.

– Демак, сизнингча, айбланувчи на хатга, на чақирувга жавоб қайтармагани, полиция, прокурор ёки судьяга бориб учрашмаганига нотўғри маъно берилган, шундайми? Сиз ҳибсга олиш тўғрисидаги буйруқни бекор қилиш юзасидан ариза бермоқчимисиз?

Адвокат ариза берди, суд эса аризани рад этди.

4

Мен суд муҳокамаларининг бирор кунини ҳам қолдирмадим. Бошқа талабалар бунга ҳайрон бўлишарди. Профессор охирги гуруҳнинг кўрган ва эшитганлари кейинги гуруҳдагиларга ҳам етказилишини билиб, мамнун бўлди.

Ҳанна йиғилганларга ва менга атиги бир мартагина қараб қўйди, қолган пайтда эса, соқчилар бошлиғи уни олиб келиб, ўз жойига ўтказганидан кейин ҳам, мудом суд курсисидан кўз узмай тураверди. Бу ғалати туюлар, қолаверса, унинг бошқа айбланувчилар ва ўз адвокати билан ҳам гаплашмаслиги қандайдир такаббуруна таассурот уйғотарди. Суд муҳокамаси қанчалик чўзилган сайин бошқа айбланувчилар бир-бирлари билан шунчалик кам гаплашардилар. Танаффус пайтларида улар қариндош-уруғлари ва дўстлари билан кўришиб, суҳбатлашиб туришар, бир-бирларини узоқдан кўриб қолишса, қўл силкиб қўйишарди. Ҳанна эса танаффус пайтларида ҳам мудом жойидан қўзғалмай ўтираверарди.

Мен унга орқа томондан разм солдим, боши, энса, гардани, елкаларига кўз ташладим. Ўзи ҳақида гап бораётганда, у бошини янаям баландроқ тутиб турарди. Агар ноҳақ айбланиб, ўзига тухмат қилинаётганини сезса, эътироз билдиришга тиришар, елкалари олдинга туртиб чиқиб, энса, гардани кўпчиб, мушак пайлари бўртиб кетарди. Мунтазам эътироз билдирилмас, елкалари ҳам тезда чўкиб қоларди. Лекин у елкасини қисмас, бошини ҳам ҳеч қачон сарак-сарак қилмасди. Елка қисиш ёки бошини сарак-сарак қилишни ўзига эп кўриши учун ўта жиддий бўлишига тўғри келарди. Бошини қийшайтириб, осилтириб ёки суяб туришни ҳам ўзига раво кўрмасди. У гўё яхлаб қолгандек ўтирарди. Бунақа ўтиришда одамнинг ҳаммаёғи оғриб кетса керак.

Баъзан бир тутам сочи таранг, маҳкам қилиб боғланган турмакдан жингалак бўлиб, гарданига тушиб турар, елвизакда билинар-билинимас енгил тебраниб кўярди. Ҳанна гоҳида чап елкасидаги холини кўз-кўз қилиш учун декольте¹ кўйлак кийиб келарди. Шунда ўша сочларни тўзитиб, гардани ва холини ўпган пайтларим эсимга тушиб кетарди. Бироқ эслаш қайд қилиш эди, холос. Мен ҳеч нимани ҳис қилмасдим.

Ҳафталаб чўзилган суд мажлиси чоғида ҳеч нарсани ҳис қилмас, хушим ўзимда эмасдек эдим. Ҳаламислигим тутиб, Ҳаннанинг айбини имкони борича аниқроқ кўз олдимга келтиришга уриниб, гарданидаги сочи ва елкасидаги холи нималарни эслатиб юборганини тасаввур қилардим. Худди Ҳаннани севиб, кўнгли суст кетган киши мен эмас, ўзим яхши

¹ Декольте – аёллар кўйлагининг чуқур ўйилган ёқаси ва шундай ёқали кўйлак.

танийдиган бошқа бировдек туюлди. Гўё ҳамма вақт ва ҳар доим ёнимда туриб, ўзимга-ўзим қараб турар, ўзимни университетда, ота-онам ва ака-сингилларим даврасида, дўстларим билан кўрардим, лекин ботинан бошқа жойда бўлар эдим.

Орадан бироз вақт ўтгач, худди шундай ҳушсизликни бошқаларда ҳам кузатгандек бўлдим. Адвокатларда эмас, улар ҳар бири ўз шахсий ва сиёсий мизожига қараб, бутун мажлис пайтида сершовқин, ўжар, қайсар, терс гажирлик, ўтакетган расмиятчилик ёки шавқсиз сурбетлик билан андармон бўлишарди. Аммо кечга бориб, мажлис уларни шунақа чарчатардики, овозлари чинқирок бўлиб қоларди. Бироқ кечаси билан яна “қувват” олиб, шишиб, гердайиб, тумтайиб, эртаси куни худди кечагидай яна тағин шанғиллаб тураверардилар. Прокурорлар ҳам улардан орқада қолмасликка, кун сайин ана шундай жанговарлик кўрсатишга ҳаракат қилишарди. Аммо бу ҳар доим ҳам насиб қилавермасди, чунки мажлис мавзулари ва натижаларидан ваҳимага тушишар, қолаверса, ҳушсизлик ўз таъсирини кўрсата бошлаган бўларди. У айниқса, судьялар билан суд маслаҳатчиларига кучли таъсир кўрсатди. Суд мажлисининг дастлабки ҳафталарида улар гоҳ кўз ёшлари билан, гоҳ овозлари ўчиб, гоҳ ит қувгандай довдираб билдириладиган ва тасдиқланадиган кўнгилсизликларни ларзага тушиб аранг тутиб, маълумот қабул қилардилар. Кейинроқ яна ўзларига келиб, бир-бирлари билан жилмайиб шивирлашган кўйи фикр алмашишар ёки биронта гувоҳ ўзини йўқотиб, дам боғдан, дам тоғдан келиб сўзласа, бетоқат бўлиб қўярдилар. Суд мажлисида бир гувоҳ аёлнинг далилларини тинглаш учун Исроилга сафар қилиш ҳақида сўз кетганда, саёҳат олдидан бўладиган қувонч хисси сезилди. Бошқа талабалар эса ҳар доимгидек ваҳимага тушиб ўтиришарди. Улар мажлисга ҳар ҳафтада фақат бир марта келишар ва ҳар гал ваҳима янгитдан бошланарди. Мен эса суд мажлисида ҳар куни ҳозир эдим ва уларнинг муносабатини масофадан туриб кузатардим.

Худди ойма-ой омон қолиб, шунга кўниккан ва янги келганларнинг даҳшатга тушишларини совуққонлик ва лоқайдлик билан, ўлиш ва ўлдиришни ўзи қандай идрок қилса, шундай қарахтлик, ҳушсизлик билан қайд қиладиган концентрацион лагерь маҳбуси эдим гўё. Тирик қолганлар тўғрисидаги барча адабиётларда ҳикоя қилинадиган мана шундай қарахтлик, ҳушсизлик остида ҳаётини хусусиятлар қисқариб, феъл-атвор, хулқ, хатти-ҳаракат қўпол ва ланж бўлиб қолган, газ билан заҳарлаб ўлдириш ва куйдириш кундалик воқеага айланган эди. Жиноятчиларнинг узук-юлук маълумотлардан иборат гувоҳликларида ҳам газ камералари ва крематорий печлари кундалик муҳит сифатида, ўзлари эса шафқатсиз ва совуққон алпозда, эс-ҳушларини йўқотган ва қарахт ҳолда тасвирланади. Айбланувчилар менга ҳамон ва абадул-абад мана шу ҳолатда, эс-ҳушидан айрилган ва маълум даражада тош қотгандай туюлади.

Ҳушсизлик, қарахтликнинг мана шу муштараклиги ҳаёлимни банд этган ва мана шу қарахтлик нафақат жиноятчилар ва қурбонлар, балки биз, судьялар ёки суд маслаҳатчилари, прокурорлар ёки протоколчиларга ҳам ўтган ва шунда жиноятчилар, қурбонлар, ўлиқлар, тирик қолганлар ҳамда келаси авлодларни бир-бири билан муқояса қилган ўша пайтимдаёқ мазам қочган эди ва ҳозир ҳам мазам йўқ. Наҳотки шундайин муқояса қилиш мумкин бўлса? Агар мен бирор суҳбатда ана шундай муқоясага киришганимда, ҳар доим таъкидлардимки, концентрацион лагерь дунёсига

мажбуран ёки ихтиёрий борилганми, азоб чекканми ёки азоб берганми, бундай муқояса фарқнинг нисбийлигини эмас, балки унинг муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини билдиради. Бироқ мен буни бошқалар эътироз билдирмасдан олдинроқ, бошқаларнинг кутилган эътирозлари билан ўзаро боғлиқ муносабатда кўриб чиқмаганимда агар, ўзим ғазаб ва нафратга дучор бўлардим.

Айни пайтда ўз-ўзимдан сўрайман ва ўшандаёқ ўз-ўзимдан сўрай бошлаганман: менинг авлодим ва келаси авлодлар яҳудийларни йўқ қилиш даҳшатлари тўғрисидаги ахборот ва маълумотларни нима қилишлари лозим? Бизлар тушунарсиз нарсани тушунаман, қиёслаб булмайдиган нарсани қиёслайман демаслигимиз керак. Сўраб-суриштириш ҳам керак эмас, гарчи сўраб-суриштирувчи киши даҳшатларни, уларга шубҳа қилмаса ҳам, лекин алоқа мавзуга айлантирса, даҳшатга тушиб, уят ва айбдан тили айланмай қоладиган нарса сифатида қабул қилмаган тақдирда ҳам. Нима, даҳшат, уят ва айбдан тилимиз айланмай қолиши керакми? Хўш, қачонгача? Йўқ, семинардаги кўриб чиқиш, яқун яшаш ва фош қилиш ғайрат-иштиёқи шунчаки йўқолиб кетмасин. Лекин айримларгина айбланиб ва жазоланиб, биз, келажак авлоднинг даҳшат, уят ва айбдан тилимиз айланмай қолиши керакми?

5

Иккинчи ҳафтада айблов ўқиб эшиттирилди. Уни эълон қилиш, ўқиб чиқишнинг ўзи бир ярим кун давом этди. Биринчи рақамли айбланувчи аёл фалон моддада белгиланган жиноят таркиби билан айбланади, бундан ташқари, у қонунга хилоф равишда ва айбдорларча қилган хатти-ҳаракатида ҳам. Ҳанна тўртинчи рақамли айбланувчи эди.

Беш нафар айбланувчи аёл Краков яқинида жойлашган, Освенцимнинг ташқи лагери ҳисобланган кичик бир лагерда назоратчи бўлиб ишлаган. Улар 1944 йилнинг баҳорида Освенцимдан у ерга ўтказилган бўлиб, лагердаги хотин-қизлар ишлайдиган фабрика портлаган пайтда ҳалок бўлган ёки яраланган назоратчи аёллар ўрнига жўнатилган эди. Уларнинг Освенцимдаги хатти-ҳаракатларига айблов моддаси қўйилган, лекин нимагадир бошқа айблов бандлари ортида қолиб кетганди. Бунинг Ҳаннага умуман алоқаси бўлмай, балки фақатгина бошқа аёлларга тааллуқлимиди, билмадим. У бошқа айблов моддалари билан солиштирилганда арзимасмиди ёки Освенцимда бўлган ва ҳибсга олинган одамни ўша ердаги хатти-ҳаракатлари учун айбламасликнинг иложи йўқмиди?

Албатта, бешала айбланувчи аёл лагерни бошқармаган, улардан ташқари комендантлар, соқчилар, қоровуллар ва бошқа назоратчи аёллар ҳам бўлган. Кўпгина соқчи, қоровуллар ва назоратчи аёллар бир куни тунда маҳбусларни Ғарбга олиб кетаётган поезд устига бомбалар ёғилган пайтда ҳалок бўлган. Баъзи бирлари эса поезд Ғарбга қараб жўнаётган маҳал секингина жуфтакни ростлаб қолган комендантга ўхшаб, ўша тунда қочиб яширинган ва ғойиб бўлган.

Аслида бомбалар ёғилган ўша тунда маҳбуслардан бирор киши ҳам тирик қолмаган бўлиши керак эди. Лекин икки киши – бир она ва унинг қизи омон қолган. Қиз кейинчалик лагерь ва Ғарбга йўл олган поезд ҳақида китоб ёзиб, Америкада нашр эттирган. Полиция ва прокуратура нафақат

бешала айбланувчини, балки маҳбусларни Ғарбга олиб кетаётган поезд портлаб кетган қишлоқда яшаган бир неча гувоҳларни ҳам қидириб топган эди. Энг муҳим гувоҳлар она ва унинг кизи бўлиб, қиз Германияга келган, онаси эса Исроилда қолган эди. Онанинг гувоҳликларини тинглаш учун суд, прокурорлар ва ҳимоячилар Исроилга бориб келишди – суд мажлисининг мен қатнашолмаган ягона бўлими шу эди.

Асосий айблов моддаси лагерь селекция¹ларига тааллуқли эди. Ҳар ойда Освенцимдан олтмиш нафар янги хотин-қизлар лагерьга жўнатиб турилган ва шу орада ўлганлардан ташқари яна шунчаси Освенцимга қайта юборилиши лозим бўлган. Освенцимда аёлларнинг ўлдириб юборилиши ҳаммага маълум эди; фабрикада ишлашга яроқли бўлмай қолганлари қайтариб жўнатиб турилган. Фабрика аслида ҳарбий завод бўлиб, бевосита иши оғир эмасди, лекин хотин-қизлар бевосита ишга эмас, балки қурилиш ишларига жалб қилинарди, чунки баҳорда бўлиб ўтган портлаш катта талафотларга сабаб бўлганди.

Яна бошқа бир асосий айблов банди бомба тушган кеча билан боғлиқ эди. Соқчи, қоровуллар ва назоратчи аёллар кўпгина аҳолиси томонидан ташлаб кетилган қишлоқ черковига бир неча юзлаб хотин-қизларни қамаб қўйишган. Бир неча бомба афтидан, каттароқ шаҳарга қилинган ҳужумдан ортиб қолган ёки яқин орадаги темир йўл линияси ё завод биносига ташлаш учун мўлжалланган эди. Биттаси соқчи, қоровуллар ва назоратчи аёллар ухлаб ётган руҳонийнинг уйига, бошқаси черков минораси устига тушган. Аввал минора, сўнг том ёнади, тўсинлар ловиллаб ёниб, черков ичига қулайди, стол-стуллар, тахтасупа, минбар ва ҳоказолар аланга олиб, куйиб кетади. Оғир эшикларгина ёнғинга бардош берган. Айбланувчилар уларни очиб юборишлари мумкин эди. Лекин улар бундай қилмаганлар, черков ичида қамалиб қолган аёллар ёниб кетган.

(Давоми келгуси сонда)

¹ Селекция – ажратиш, танлаш.

САЙИН МУРОДБЕКОВ

(1936–2007)

ЁВШАН ИСИ

Ҳикоя

*Рус тилидан
Назира ЖЎРАЕВА
таржимаси*

I

Эҳ, менинг унутилмас, узоқ болалик чоғларим...

Орадан қанча йиллар ўтиб кетган бўлса-да, кўнғирранг пўстинли, чўпдек озғин, оқсоқ ўша бола ҳамон ёдимда. Баъзан кўзимни юмиб хаёл суриб кетаман, шунда овул оралаб бир тўда болалар қий-чув қўтарганча югуриб кетаётганлари, уларнинг ортидан эса майиб бола ўртоқларидан қолиб кетмаслик ҳаракатида оқсоқлана-оқсоқлана чопиб бораётганини аниқ-тиниқ тасаввур этаман. У югуришга ҳарчанд уринмасин, барибир дўстларидан ортда қолиб кетарди. Шунда боланинг: “Ҳой, тўхтанглар! Юринглар бизникига, янги эртақ айтиб бераман, мана, кўрасизлар бу-гунги эртагим кечагидан ҳам қизиқроқ!” – деган сўзлари ҳамон қулоғим остида қайта-қайта жаранглайди.

Қирқ иккинчи йилнинг баҳорида Аяннинг онаси вафот этди. Бечора бола бувиси билан қолди. Отасини эса урушнинг дастлабки кунларидаёқ армияга чақиришган эди. Шунда Аяннинг бувиси уни бизнинг овулга олиб келди, чунки овулимизда кампирнинг қариндош-уруғлари яшашар, улар етимча Аяннинг бошини силашар, деган умидда буви набирасини овулга бошлаб келганди.

Аян илк бор уйдан ташқарига чиққан куни биз болалар овулдаги ягона серқатнов кўчада “уруш-уруш” ўйнаётган эдик. Тупроқ тўлдирилган қоғоз “граната”ни қилиб “душман”га улоқтирдик. Ўтиб бораётган чолкампирлар бизнинг ўйинимиздан норози бўлиб: “Тавба, манави тирми-закларнинг аҳмоқлигини қаранглар-а! Бошимизга тушган уруш касофати етмагандай булар ҳам ярамизни янгиланганлари-чи! Бошқа ўйин қуриб қолганми?! Хаҳ, зумрашалар-а, зумрашалар!” – дея саннаб кўйишарди. Ҳаво дим, атрофда тик этган шамол йўқ, улоқтирилган “гранаталар”нинг кулранг чанг-тўзони қуёш юзини тўсиб, кўча узра анча вақтгача

тарқамай муаллақ осилиб турар, биз бўлсак “урра!” деб қичқирганча “душманимиз”га ҳужум бошлардик, азбаройи ўйинга берилиб кетганимиз учун ён-атрофдаги ҳеч нарсани кўрмасдик. Бир пайт “командиримиз” Содик чанг-тўзон орасида тўхтаб:

– Ҳой, бола, сен кимсан? Қаердан келиб қолдинг?– деб сўраб қолди.

Шу ондаёқ ҳаммамиз ўйинни тўхтатдик – чунки овулда бир-биримизни яхши таниганимиз учун ҳозирги савол ғалати туюлганди. Дарҳол ўгирилиб, оқ кўйлак ва қора калта шим кийиб олган нотаниш болага кўзимиз тушди. Унинг кўриниши бизнинг овул болаларига сира ўхшамасди, пешонасига тушиб турган дағал қора сочлари янаям ҳайратга солди. Овулимизда янги боланинг пайдо бўлиши биз учун катта янгилик эди, шунинг учун дарҳол ўйинимизни йиғиштириб, Аяни қуршаб олдик. Ҳар бир бола унинг ёнига яқинроқ бориб, тузукроқ кўришга ҳаракат қиларди. Овулимиз болалари учун Аянинг пайдо бўлиши мароқли томошадек гап эди.

– Ҳой, бу бола ким ўзи?

– Қаердан келган, билмайсанми? – деб бир-биримизни туртар эдик, бақрайган кўйи бегона боланинг бошдан-оёғигача кўздан кечирардик.

– Мен бу бола кимлигини биламан! – деди баланд овозда Содик. – Сен овулимизга кеча кечқурун келдинг-а, тўғрими? – дея мурожат этди у янги келган болага. – Кўк сигирларинг бор, тўғрими?

– Тўғри, – жиддий бош ирғаб маъқуллади янги келган бола. – Лекин сигиримиз кўкиш эмас, сен уни кечаси кўрганинг учун шундай туюлган шекилли, аслида сигиримиз сарғиш. Бузоғимиз ҳам бор,– қўшиб қўйди у. Шу тоб унинг лабида табассум жилвалангандек кўринди менга.

Содик яна: – Отинг нима? – деб савол берди.

– Аян.

Баъзи бир болалар унинг исмини эслаб қолиш мақсадида “Аян” деб шивирлаб ҳам қўйдилар.

– Юр биз билан, дўстлашамиз,– таклиф қилди Содик Аянинг розилигини ҳам олмай, нари етаклаб.

Янги бола Содикнинг исқирт ва тимдаланган бармоқларидан жирканиб, кўлини аста тортиб олди. Ҳозир жанжал бошланмасайди, деб юрагим орқамга тортиб кетди. Содикни кимки камситса, аламини олмай қўймасди.

– Болалар, қаерда чўмилса бўларкин-а? Қаранглар, жудаям иссиқ бўлиб кетди, – деб қолди бу орада Аян.

– Агар билсанг, бизда шунақаям роҳатижон жой бор, ўша жойда чўмилмабсан, бу дунёга келмабсан! – жавоб қайтарди ҳамманинг номидан Содик. – Хоҳлайсанми, ҳозироқ борамиз?

– Хоҳламай-чи, жуда хоҳлайман-да! – хурсанд бўлди Аян.

Содик овулимизга келган янги болани кўл томон бошлаб бораркан, йўл-йўлакай кўлнинг суви маззалигини роса мақтарди. Биз ҳам уларнинг ортидан эргашиб боряпмиз. Болалар Аянинг ёнида ўралашишар, ҳар бири нимадир деб бу ғалати бола олдида ўзини кўрсатишга ҳаракат қиларди. Лекин барибир Содикнинг болаларга бошчилиги сезилиб қола бошлади.

– Сув тагида қанчагача ўтира олишимни биласанми? Олтмишгача санагунингча ўтира олишим мумкин, – завқ билан ёлғонни дўндирди Содик.

Шу тобда ростгўй Содикнинг ўзи ҳам тўқиган ёлгон гапига чиппа-чин ишониб кетди.

Ўша куни биз мазза қилиб чўмилдик, яйраб офтобда тобландик. Кўл бўйида кечгача ялло қилиб ўйнадик. Кечга томон Аянга шунчалик ўрганиб кетдикки, гўё у овулимизда азалдан яшайдигандек эди.

Хуллас, биринчи куниеқ Аян ҳаммамизнинг ҳурматимизга сазовор бўлди. Айниқса, бизга унинг хушмуомалалиги ёқиб қолди. Ҳар бир бола Аянга ўзича дўст бўлишга ҳаракат қиларди. Аммо Аян ҳаммага бир хилда яхши муносабатда бўлар, болалар билан дўстлашмоқчи эканлигини билдиришга ҳаракат қиларди. Жанжалкашлардан баъзи бирлари Аянни можарога тортишга ҳаракат қилишарди, лекин Аян оғир-босиқлик билан жанжалдан ўзини четга оларди. Хиралик қилаверган болаларга эса у шундай жавоб қайтарарди:

– Мен уришишни хохламайман. Уришиш аҳмоқлик, мен бувимнинг ёлғиз набирасиман. Жанжаллашсам, бувим қаттиқ хафа бўладилар.

Уришқоқ Есиқбойнинг битимга келишдан ўзга чораси қолмади. Аян бўш келадиғанлардан эмаслигига у дастлаб танишганидаёқ ишонч ҳосил қилганди. Ўшанда биз қум устида кураш тушгандик, Аян бирин-кетин ҳаммани енгганди. Фақат Есиқбойгина уни йиқитганди, холос.

Жангари Есиқбойнинг миясида тўрт кундан буён Аян ҳамма қатори бир бола, уни ҳам уриб кетаверса бўлади, деган фикр ўрнашиб қолганди. Шунинг учун у Аянга тегажоғлик қила бошлади. Лекин кўнгилчан ва ақлли Аянни жанжалга тортиш осон эмасди.

– Бўлди, бас қил! – деди чиройли кулиб Аян Есиқбойга.

Лекин кунлардан бир куни Есиқбойнинг сабр косаси тўлди, у кафтига туфлаб Аяннинг юзига сурта бошлади. Аян юзини артгач, бундай деди:

– Нима, уришмасанг туролмайсанми?

– Ким билан, сен биланми? Сендақаларни кўпини кўрганман! – деди Есиқбой ва шайланиб Аяннинг пешонасига чертмоқчи бўлди, аммо Аян вақтида чап бериб қолди.

– Юр, сой бўйига. Кўчанинг ўртасида сен билан уришмайман. Бу ерда бувим кўриб қолишлари мумкин,– хотиржамлик билан деди Аян.

– Сой бўйида қўлингдан нима келарди? Шундоғам пўстагингни қоқайки, буving ҳам билмай қолмайди,– гердайд Есиқбой.

Биз уларнинг ортидан эргашиб бордик. Ҳамон гердаяётган Есиқбой сой бўйига етганда чирана бошлади:

– Қани, оғайначилиш, бу ёққа кел-чи. Ҳозир сенга кўрсатиб қўяман.

Аян кўйлагини ечиб, бутоққа илди-да, кураш тушишга ҳозирлана бошлади. Рақибларнинг бўйлари бир-бирига тенг эди. Есиқбой кўлини биринчи бўлиб чўзди-да, Аянни ўзи томон қаттиқ тортиб йиқитмоқчи бўлди. Бироқ Аян оёғини ерга маҳкам тираб олганди, биз уларни кузатиб турар эканмиз, Есиқбой Аянни ҳалоллик билан йиқита олмаслигига кўзимиз етарди. Буни Есиқбойнинг ўзи ҳам тушунди. У Аяннинг сочига чанг солиб, уни юз-губан йиқитмоқчи бўлди. Аян оғриқдан тишини-тишига қўйиб аста ағдарилди. Есиқбой унинг устига миниб олиб, юз-кўзига қарамай мушт тушира кетди. Есиқбой елкаси билан Аяннинг юзини босиб турарди, биз қаттиқ типирчилаётган оёқлар тупроқ тўзитаётганини кўрардик, холос. Баногоҳ Есиқбой қаттиқ “дод” солиб бир ёнига ағдарилди.

Аян унинг билагидан маҳкам ушлаб олганди. Есиқбой Аяннинг қўлидан чиқиб кетишга ҳаракат қила бошлаганди, Аян унинг билагини бурай бошлади. Кейин у кўз ўнгимизда зўравон Есиқбойнинг гарданидан тутиб, икки маротаба тумшуғини ерга ишқади.

– Энди кўнглинг ўрнига тушдими? – сўради Аян босиклик билан.

– Вой-вой! Бўлди-бўлди! – кичқириб юборди Есиқбой оғриққа дош беролмай.

Аян Есиқбойнинг боши устидан хатлаб ўтиб, қадини ростлади. Чунки у қадимий козоқ афсонасига кўра ғолиб шундай қилса, мағлубнинг қолган кучи ҳам енганга ўтишини биларди. Шундан сўнг Аян кўйлагини хотиржам кийди-да, кўли билан сочини текислаб, тўппа-тўғри тепаликка кўтарила бошлади.

II

Куз келди. Биз биринчи синфга бордик. Имомжонов деган кекса киши бизни ўкита бошлади. Ўқитувчимизнинг шамоллаган кўзлари ёшланиб турарди. У ўша вақтларда тахчил ҳисобланган китоб-дафтар олиб келиб, бизларга савод ўргатишга киришди.

Мен Аян билан бир партада ўтирардим. Унинг зеҳни ўткирлигига шахсан гувоҳ бўлганман. Ёдимда, жонимизга теккан ноллар ва рақамлардан сўнг ўқитувчи доскага биринчи ҳарфни ёзди, биз ҳарфни дафтар бетига бита бошладик. Ёзиб-чизишга ўрганмаган кўлимиз ручкани беўхшов ушларди. Бармоқларимизни яхши буколмай қийналардик, Аян бўлса, партада ўтирволиб, муаллимимиз Имомжоновдан сабрсизлик билан дарс давомини сўрарди.

– Сабр қил, Аян, ҳаммасини ўз вақти билан ўргатаман, – тинчлантирарди уни ўқитувчимиз кизиқувчан шогирди борлигидан хурсанд бўлиб.

Дарс тугагач, Аян кўнгли тўлмай:

– Нега ўқитувчимиз ҳамма ҳарфларни ўргатмаяптилар? – деб кўярди. – Ҳарфларни ўрганиб олсам, дадамга хат ёзардим.

Бу ҳаммамизнинг дилимиздаги гап эди. Ҳар биримиз дадамиз ёки акамизга хат ёзиш дақиқаларини сабрсизлик билан кутардик. Кекса муаллимимиз эзгу ниятимизни тушунгандек бизга ўқиб-ёзишни ўргатиш учун вақтини ҳам, кучини ҳам аямаётганди. Ниҳоят, кунлардан бир куни танаффус вақтида биз Аяннинг атрофини ўраб олдик, у: “Меҳрибон дадажоним...” сўзларини қийналмай, мустақил ўзи ёзганди. Шу кундан эътиборан Аян мактабдан қайтди дегунча қаламини лабларида намлаб, дадасига хат ёзадиган бўлиб қолди. У қаламини ҳадеганда намлайвергани учун лаблари сиёхранг бўлиб кетарди.

Аянга жуда-жуда ҳавасимиз келарди, чунки ҳаммамиз ҳам ҳарфларни бир-бирига қўшиб, маъноли гап туза олавермасдик. Аммо Аян ёзишни яхши ўрганиб олган бўлса-да, бурни кўтарилиб кетмади, бирортаминг унинг ёнига бориб: “Аян, ёрдам қилиб юбор, акамга хат ёзмоқчи эдим”, десак, Аян оғриниб ўтирмай: “Мен ёзган хатни олгин-да, кўчириб ола қол. Фақат дадамнинг исми ўрнига ўзингнинг акангнинг исмини қўйсанг, бас, тушундингми?” – дерди.

Бора-бора барча синфдошлар фронтга хат ёза бошладик. Хатларнинг мазмуни деярли бир хил эди, чунки улар Аяндан кўчириб олинарди.

Муаллимимиз гўё бизнинг хат ёзишга ўрганишимизни кутиб турган-

дек, кўп ўтмай, тўсатдан оёқ-қўли шол бўлиб ётиб қолди. Бошқа муаллим йўқ эди (уруш йиллари кичик бир овулда муаллим қаёқдан топиларди дейсиз). Биз ўз-ўзидан узоқ муддат ўқимай қўйдик.

Жуда яхши сақланиб қолган хотиралардан яна биттаси ҳамон хозиргидай эсимда. Кунлардан бир куни Аян қандайдир букани яйловдан хайдаб келатуриб, уни минмоқчи бўлди. Одатдаги ювош буканинг ўша куни асовлиги тутиб, ирғишлай-ирғишлай Аянни устидан учириб юборди. Тўпиғи чиқиб кетган Аян бир ойча уйда кўрпа-тўшак қилиб ётди. Унинг лат еган тўпиғи чала битди. У энди кўчага кам чиқар, оёғи оқсоқ бўлиб қолганди. Бу орада қиличини қайраб қиш кириб келди. Ерга биринчи қор тушди. Чана учиш ва болаларнинг қий-чув кўтариб қорбобо яшаш даврлари бошланди.

Овулимиз Эчкиўлмас тоғининг этагида. Қишда биз тепаликдан пастга қараб қор устида чана учардик. Қоронғи тушгунга қадар болаларнинг шодон қийқириқлари янграрди. Овулимизда қиш фасли ҳам ажиб манзара касб этади. Тизза баробар қор ёғади, сўнг тоғ этагига қуёш тушиб, ҳаво мўъ-тадиллашади. Тепаликдан чанада учиб тушаётганингда юзларингга совуқ урилади, ёқимли ғижирлаётган қор зарралари нуқрадек сачраб ялтиллади. Йўл-йўлакай тепалик сари чана тортиб чиқаётган ўртоқларингнинг кип-қизариб кетган юзларини кўриб янада яйрайсан.

Ўша кундаги чана учиш бошқа кунлардагидан асло фарқ қилмасди. Кун кеч бўлиб қолганди. Қонталашранг қуёш катталашиб, Эчкиўлмас тоғи ортига ботиб борар, унинг нурлари ҳамон борлиқни чулғаб турарди. Тоғнинг қори эриган ёнбағирларида ўтлаган подалар овул сари тушиб келаётганди. Дилрабо, хузурбахш, ғам-андухдан холи манзара.

Шу пайт баногоҳ янграган йиғи овози ҳаммамизни чўчитиб юборди. Пастроққа тушиб, йиғи овози Аяннинг уйдан эшитилаётганини билдик. Биз чаналаримиздан тушиб, кулфат рўй берган ерга югуриб кетдик. Одамлар бир-бирларига:

– Эшитдингларми, Аяннинг бувиси қазо қилибди, – дейишарди.

Бўсағада турган Аяннинг ранги қордек оқариб кетган, киприклари пирпирарди. Қўни-қўшни аёллар уввос солиб йиғлашмоқда. Аян худди қар ва соқовдек миқ этмас, ҳамон киприклари пирпираб, ора-чора титраб кўярди, холос. Биз бир-биримизни итариб-туртиб, Аянга яқинлашдик. У бизни индамайгина кутиб оларкан, чаналаримизга ҳавас билан қарай бошлади.

Қуёш Эчкиўлмас тоғи ортига ботиб кетди. Ён-атрофни қоронғулик чулғади. Биз Аян хозир йиғлаб юборса керак, деб ўйлаб, ундан кўз узмасдик. Кимдир эшитадиган қилиб:

– Ҳой, Аян нега йиғламаяпти? Ахир бувиси ўлди-ку! – деб қўйди.

Аян эшик ёнидан нари бориб, биз томонга ўгирилгач, сўради: – Ҳўш, болалар... Эртақ эшитишни хоҳлайсизларми?

Аян бу гапни шундай хотиржам айтдики, гўё унинг бувиси эмас, балки бизларнинг бувимиз вафот этгану унинг тасаллисига муҳтождек эдик.

– Ҳўш, эртақ эшитасизларми? – саволини такрорлади Аян маъюс жилмайиб.

– Майли, – деди Содик, – ҳойнаҳой, қизиқарлироғидан айтгансан?

Аян чуқур тин олди-да, гўё ёнида биз йўқдек эртагини бошлаб юборди:

– Бир бор экан, бир йўқ экан, бир етим бола бўлган экан.

Аян эртагини ора-чора тўхтаб-тўхтаб айтишда давом этди. У эртакни ҳозир тўқиётгани сезилиб турарди. Эртак қайғули бўлса-да, унинг қаҳрамони – етим бола сира тақдирдан нолимас, пишиқ-пухта иш тудардики, биз ҳатто Аяннинг бувиси қазо қилганини ҳам унутган кўйи кулардик...

Эртаси куни Аяннинг бувисини дафн этишди. Катталар тарқалишгач, қабр ёнида қолган Аян анча вақт бошини солинтирганча қимирламай турди. Шунда ҳам кўзидан бир томчи бўлса-да, ёш думаламади. Охири у қабр уюмидан бир қисм қор аралаш тупроқ олиб, уни: “Бувижон, тупроғингиз енгил бўлсин”, – дея атрофга сочиб юборди.

Шу куниёқ Аян бувисининг узоқ қариндоши Бапай исмли чолнинг уйига кўчиб ўтди. Аввал дарвозадан Бапай бува чикди. Унинг чанасига олакуроқ кўрпа-ёстиклар ортилганди. Кетма-кет сигир етаклаган Аян кўринди. Сигир бир-икки қадам юргач, гўё қадрдон молхонасидан олиб кетаётганларини сезгандай таққа тўхтаб қолди. Бизларга эрмак топилмай туради ўзи, дарҳол чаналаримизни бир чеккага қўйиб, сигирни кисталангга ола бошладик.

– Қани, бир-икки-уч, жилдирдик!..– дея кучаниб қичқирди Есикбой.

Кампирга ўрганиб қолган сигир маънос кўзларини катта-катта очганча жойидан силжимамай бизларга қараб турарди. У худди кана чақаётгандай бошини уёқ-буёққа чайқаб, думини силкитарди; жонивор олдиниға Аяни сузишга чоғланди-ю, лекин кейин ювош тортиб мунгли мўрагач, Аяннинг ортидан эргашиб кетди.

– Сигиримиз жуда ақлли-да, ҳамма нарсага тушунади,– деди Аян бизнинг олдимизда сигирини оқламоқчи бўлиб.

Биз уни янги уйигача кузатиб бориб, сўнг яна чана учишга киришдик. Аян олдимизга орадан бир кун ўтгач келди. У бир чеккада тураркан, кўзлари ёнар, болаларнинг тепаликдан чана учишларини ҳавас билан кузатарди.

– Менинг ҳам чанам бор эди, шаҳарда қолиб кетган,– деди Аян унинг ёнига чана учириб келганимда.

У бу сўзларини худди биз Аяни бир нарсада айблаётгандек, ўзини оқлаш мақсадида гапираётгандек айтди.

– Аян, агар хоҳласанг, чанамни олиб уча қол,– деб таклиф қилдим унинг мўлтираб қараб туришига дош беролмай.

– Ростданам бир учиб кўрсаммикан-а? – деди Аян гапимга ишонқирамай, сўнгра унинг юзига табассум ёйилди-да: – Қани, ким мен билан мусобақа ўйнайди? – деб қолди.

Аян оқсоқланган кўйи тепаликка менинг чанамни олиб чикқач, унга қорни билан ётиб, шу заҳоти пастга учиб тушди.

– Раҳмат! – деди ўрнидан тураркан. – Ўзиям ўкдай учиб тушдим-а! Жудаям тез-а!

– Менинг чанам буникиданам тез сирпанади, – мақтанди Содик. – Қани, Аян, меникида учиб кўр-чи!

– Олиб кел чанангни, – деди суюниб кетган Аян.

У Содикнинг чанасида учиб бўлгач, Есикбойнинг чанасида энди тепаликдан учиб тушмоқчи бўлиб турган ҳам эдики, болалар бараварига:

– Аян, Аян! Менинг чанамда уч! Меникида уча қол! –деб қичқира бошладилар.

– Эҳ, росаям мириқиб учдим-да! – деди Аян ҳарс-хурс нафас олату-

риб. Афтидан у бундай кўп чана учишга ўрганмаганлиги сабабли чарчаб колганга ўхшарди.

– Ўрнига яна битта эртақ айтиб берасан, – ҳазиллашди Содик.

– Майли, хўп, – жилмайди Аян болаларга қараб. Кечқурун бўлсин. Бугун аввалгиларидан ҳам қизигини айтиб бераман.

Қоронғи тушар-тушмас биз Бапай буванинг уйи олдига бир-биримизни чақириб тўпланаётгандик, чолнинг кампири чиқиб ҳаммамизни койиб кетди:

– Ҳой, зумрашалар, бу нима шовқин?! Нега бақир-чақир қиласанлар?

Мияни қоқиб қўлга бердиларинг-ку! Қани, туёқларингни шиқиллатиб қолинглар-чи бу ердан! Хаҳ, ишқмас тирмизаклар! Ҳозир адабларингни бериб қўймасамми! – Кампир қоқ суяк муштини пўписали силкитганди, ҳаммамиз дуч келган томонга қочдик. Сал кейин ҳаммамиз бир ерга тўпланиб, бошимиз қотиб қолди: эртақ эшитиш нима бўлади энди? Барчамизнинг юзимизда афсус аломати. Шу пайт Содик жонимизга оро кириб қолди.

– Болалар, юринглар отхонага! Томга чиқиб, хоҳлаганча эртақ эшита-верамиз, қалай, зўрми?

Бошқа ҳеч кимнинг хаёлига келмабди-я бу фикр! Отхонанинг томига кузда хашак бостириб қўйилган, унинг ҳиди атрофга гуркираб анқирди. Ўша ерда маза қилиб эртақ эшита қоламиз! Ақлингга балли, Содик!

Биз “урра!” дея қичқириб, ўзимизни отни ниқталаган каби отхона томон югурдик. Ҳаммадан орқада Аян оқсоқланиб келарди. Терилган тош устидан томга чиқиб олиш айтарли қийин эмасди, айниқса, зерикиб юрганлар учун айни муддао бўлди. Томдаги жой айни кўнгилдагидай экан! Аввалига хуррам ёзни эслатувчи хушбўй ҳид анқийган хашакка бўйимиз баравар кўмилиб роса думалашдик. Сўнг болалар тинчиб, давра куриб ўтира бошладилар. Эртақчи Аян давра ўртасидаги бир боғ хашак устида ўтирди-да, ўткир нигоҳини қорайиб кўринаётган жарлик томон тикди. Аянни қоронғиликда базўр кўрардик. Лекин Аяннинг кўзлари қоронғиликка тикиларкан, бошқа болалар кўришмаётган нималарнидир илғаб олаётганди. Биз болалар бундан сеҳрлангандай эдик.

– Қадим замонда... – деб салмоқ билан эртагини бошлади Аян. – Бир бола яшаган экан... У етим экан...

Аяннинг овози бизни дарҳол ўзига ром этиб қўйди. Ҳаммамизнинг вужудимиз қулоққа айланганди гўё. Гарчи Аян ҳозирги эртақни ичидан тўқийганини билсак ҳам унинг ҳар бир сўзига чиппа-чин ишонаётгандик. Том остидаги отлар дам пишқириб, дам депсинарди. Биз отларнинг хархашасига парво ҳам қилмай, хаёлан Эчкиўлмас этагидаги зимистонликда жойлашган мамлакатда сайр этардик.

Шу кундан эътиборан қоронғилик тушиши биланок сеҳрғохимиз – отхона томига чиқиб ўтириш одат тусига кириб қолди.

Шундай оқшомлардан бирида Содик уйдан ўғирлаб чиққан газета ҳамда бир сиқим тамаки билан келиб қолди. У худди катталар каби гердайиб ўтириб олди-да, газетага тамакидан солиб ўради, сўнг чўнтагидан бир дона гугурт чўпи бор қутичани чиқазиб, ўрамани беўхшов тутатди. Биз унга бақрайганча қараб қолдик; Содик ичига биринчи марта тутун тортгани учун бўғилиб-бўғилиб қаттиқ йўталди, сўнгра кўз ёшларини артатуриб бепарво:

– Энди бошласак ҳам бўлади. Қани, Аян, бошла эртагингни! – деди.

– Ие, тўхта-тўхта, аввал мен ҳам чекиб кўраман. Қани, бериб тур-чи, мен ҳам бир тортай, – дея Қосим тимдалоғич сабрсизлик билан ўрамага қўл узатди.

Содикнинг қўли очик, қизғанчиқ эмасди. У қўлбола папиросни Қосимга узатди. Қосим бўлса, папиросни танқис емишдек шартта юлқиб олди. Орадан бироз вақт ўтгач, Қосим акса уриб, йўталишга тушганди, биз унинг устидан кула бошладик, кимдир:

– Ажаб бўлди, иккинчи очкўзлик қилмайсан! – дея танбех ҳам берди.

Шу пайт гапга Есиқбой аралашди:

– Қани, Содик, бу ёққа бер-чи, қандай чекиш кераклигини бир ўргатиб кўяй сенларга.

– Хўп, ма,– дея ҳамон гердайиб папиросни узатди Содик.

Есиқбой тутунни чукур тортди-да, сўнг аста бурнидан чиқара бошлади. Кейин у биздан устунлигини намоиш қилиб: “Чекиш мана бундай бўпти, зумрашалар”, деган маънода ҳаммамизга кўз югуртириб чиқди. Мен ҳам беихтиёр чекиб кўрдим. Кўп ўтмай, папирос кичкинагина бўлиб қолди, энди уни ҳеч ким оғзига олишга журъат этолмасди.

Эртасига болалар тамаки олиб келишди-да, бирин-кетин газета йиртиб, тамаки ўрай бошладилар. Шу-шу Аяннинг эртақларини тамаки чеккан кўйи тинглайдиган бўлиб қолдик.

Қайсидир куни аллақайси бола уйдан тамаки ўғирлаётганда онаси тутиб олибди. Бундан хабар топган ота-оналаримиз ташвишга тушиб, тамаки билан газетани яшириб кўядиган одат чиқаришди. Лекин эгаси минг пойласин, ўғри бир пойласин, деганларидек эртақ эшитишга амал-тақал қилиб тамаки “ўмариб” келардик.

Аяннинг ғаройиб эртақларида баҳодирлик, донолик ва мардлик ҳикоя қилинарди. Эртақларнинг бизга, айниқса, ёқадиган жойи шунда эдики, уларнинг асосий қахрамонлари биз бўлардик. Аян эртақ айтиш давомида бизнинг ҳар биримизни юзлаб, ҳатто минглаб фашистларни кириб ташлаётган қахрамонлар тарзида тасвирларди. Остимизда ғиркўк тулпор, қўлимизда кумуш шамшир. Табиийки, бизга дуч келиб қолган ҳар қандай фашист тирақайлаб қочишга мажбур бўларди. Орамизда эртақ тинглаётган Қосим тимдалоғич ҳам бурнини тортган кўйи эртақ қахрамонига айланиб, бир ўзи бир қилич сирмаб билан қанчадан-қанча фашистларни қийратаётгандай бўларди.

Биз Аяннинг эртақларини берилиб тинглар эканмиз, қорнимиз очтўқлигини ҳам, юпун уст-бошимизни ҳам унутиб юборардик. Хаёлий жасоратимиз олдида ҳеч нарса чўт эмасди. Аян эртақни тугатиши ҳамона биз ҳозиргина ўзимиз қатнашгандай бўлган воқеаларни муҳокама қилишга тушиб кетардик:

– Агар менинг шундай сеҳрли шамширим бўлганида, тўппа-тўғри фронтга борардим-да, фашистларни бошлаб адабларини берган бўлардим. Агар дадам фашистлар қуршовида қолса, дарҳол сеҳрли қиличимни яланғочлаб, ёнларига бораман-да: “Дада, бу мен, ўғлингиз Содикман, дейман, кейин шартта ташланиб, душманни қилич дамидан ўтказавераман”. Баъзида Аян даҳшатли эртақлар айтарди. Ана шунда ён-атрофимизни учаётган афсонавий қушларнинг мис қанотлари овози тутиб кетарди. Тор кўчалар, сой ва жарликлар бир кўзли махлуқлар, алвастию жинлар билан тўларди. Ана ваҳима-ю, мана ваҳима! Жарлик тарафдан шамол қулоғимизга кўрқинчли увиллаётган товушларни келтириб урар, ўшандай

дақиқаларда кимдир қўққисдан “а!” деб юборса, нақ ўтакамиз ёрилиб, шартта хашак ичига кириб кетишимиз ҳам ҳеч гап эмасди.

Аяннинг хаёлида шундай эртақлар пайдо бўлганида қай ҳолатга тушганини ҳали-ханузгача асло эслай олмайман. Эҳтимол, у ёлғизликдан эзилган пайтлари умидсизликка тушиб, ҳаёт – бу бахтсизлик, деган қарорга келган бўлса керак. Шунинг учун ҳам Аяннинг мурғак хаёлида кўрқинчли махлуку инсу жинслар намоён бўлаверган, шекилли. Яна ким билсин, у ёғи менга қоронғи. Лекин, шунга қарамай, Аяннинг эртақлари доимо яхшилик билан тугарди, чунки у эзгулик ғалаба қилишига ишонарди.

Айни вақтда бизни ҳеч ким Аяндек хурсанд қилолмасди. Аян ноте-кис тишларини кўрсатганча, ним жилмайиб, кулгили эртақни бошлаши билан оёқларимизни типирчилата-типирчилата қорнимизни ушлаган кўйи қотиб-қотиб кулардик. Ана шундай дақиқалари ер юзида гўё уруш бўлмаётгандек, ота-оналаримиз иссиқ уйда беташвиш-беғам ўтиришаётгандек туюларди.

– Аян, яна бошқасини айтиб бер... Сенга осон-ку, – деб ялиниб-ёлворардик биз эртақ тугагандан кейин.

Қанча ялинмайлик, Аян бир айтган эртагини бошқа такрорламасди. У ўрнидан туриб, кийимига ёпишган хас-чўпларни қоқаётиб, айбдор одамдек шундай дерди:

– Оғайнижонлар, вақт алламаҳал бўлиб қолди. Ухлашимиз керак, хойнаҳой, уйдагилар хавотир олишаётгандир.

Назаримда, Аян бизни ялинтириш мақсадида илтимосимизни рад этаётгандек туюларди. Эртақ тўқиш унга чўт эмасди, фақат хоҳласа бас эди...

Аян кундузлари офтобга ўзини тоблаб, хаёл суриб ўтирар, биз бўлсак, бепарво чана учганимиз-учган эди. Кечга томон ҳорғин, ҳаммаёғимиз ҳўл бўлиб кетган бўлса-да, дўстимиз бугун бизга қандай эртақ ўйлаб қўйган экан, деган ўйда отхона томон ошиқардик. Сийлов тариқасида болалардан биронтаси Аянга чанасини бериб турарди. Бу одат тусига кириб қолганди. Қайси биримиздир сахийлик кўрсатардик. Аммо бора-бора эртақ эшитишга қизиқмай қўйдик. Бир куни чана бериш навбати келган ўртоғимиз шундай деди:

– Аян, чанамни эртага бера қолсам майлими? Хафа бўлмайсанми?

– Йўк, хафа бўлмайман, – ноилож жавоб қайтарди Аян.

Бошқа болалар ҳам чана беришдан аста-секин бош торта бошладилар. Қор сатҳи яхмалак бўлиб, роҳатижон сирпанчиқ училадиган пайтда кимнинг ҳам чана бериб туришга кўзи қиярди дейсиз? Агар болалардан биронтаси инсофга келиб, тил учида бўлса ҳам: “Аян, чана учасанми?” дея таклиф қилиб қолса-ю, Аян чана учишга муваффақ бўлса, бу унинг шу кунги энг катта хурсандчилиги хисобланарди.

Аян чанани тепаликка судраб чиқарди. Лекин унинг қувониши вақтинчалик эди. Чунки тепаликдан пастга сирпаниб тушган заҳоти чанани дарҳол эгасига қайтариб бериши керак. Аян буни яхши тушунса ҳам чанасини таклиф қилган бола хижолат бўлмаслиги учун чор-ночор чанани олиб уча қоларди. Кейин совуқ қотган юзини ёқаси билан тўсган кўйи оёқларини бир-бирига ура-ура, жимгина бизнинг чана учишимизни томоша қила бошларди.

Баъзида дарвозадан Бапайнинг кампири чиқарди-да:

– Ҳой, Аян, қаерларда санқиб юрибсан? Бу ёққа кел. Бор, сигирни

арқонла, ўрдак-ғозларни қама. Ҳа-я, эсим қурсин, бияниям суғориб қўй. Охурга ҳашак ташлаш эсингдан чиқмасин! – дея юмушларни устма-уст қаторлаштириб ташларди. Аян:

– Хўп бўлади, хозир, бувижон,– деркан, ичкарига кириб кетатуриб, биз томонга ҳавас билан қараб-қараб қўярди. Юмушларини бажариб бўлгач, дарҳол яна ёнимизга қайтиб чиқарди.

Аян кун ботишини сабрсизлик билан кутарди. Эчкиўлмас чўққиси ортига қуёш ботиб, қош қорайиши ҳамано унинг кайфияти чоғ бўлиб, чеҳрасига табассум ёйиларди.

– Энди отхонага бора қолай. Бугун кечагидан ҳам яхши эртақ тўқиганман...

Баъзи кунлари Аян кечгача сабр қилолмай, кундуз куни ҳам болаларни эртақ тинглашга таклиф этарди.

– Чана учавериш жонингларга тегмадими? Ҳар куни фақат шу-я ўйининглар, – дерди у лабларини чўччайтириб.

Аян жўрттага шундай дер, лекин биз унинг асл мақсадини тушуниб турардик. Шунинг учун болалардан бирортаси: “Эртақ эшитмаймизми бундан кўра? Ҳаммаёғимиз шалаббо бўлиб кетди-ку,” – деб қоларди.

Бу Аян учун айна муддао эди.

– Шуям чана бўлди-ю,– дея бурнини жийириб қўярди у.– Худди бузук аравага ўхшайди. Қани энди чанангнинг рули, мотори, чироғи бўлса! Ҳам пастга учсанг, ҳам юқорига кўтарилсанг ўшандай чанада.

– Вой-бўй, намуноча хаёлпараст бўлмасанг? Чана ҳеч жаҳонда ҳам пастга учиб, ҳам тепаликка чиқиши мумкинми?

– Жудаям мумкин-да! Худди Тайбурилга ўхшаб учқур бўлиши мумкин чана!

– Тайбурилга ўхшаб дейсанми? Қоплонбек ботир минган тулпорга ўхшабми?

– Ҳа. Вақти келиб, пастниям, тепаликниям фарқ қилмайдиган чаналар бўлади.

Аян билан астойдил тортишишни ҳеч ким лозим кўрмасди. Ҳамонки Аян айтаётган экан, ўшандай чаналар, албатта, бўлади.

Ҳаммамиз дилимизда Аяннинг тасавуридаги чанага эга бўлишни орзу қила бошладик.

III

Аяннинг феъли жуда ғалати эди. Кунлардан бир куни оқшом, ётиш олдидан айланиб келгани ташқарига чиқдим у ўз кўзларимга ўзим ишонмай қолдим: кимдир қоронғиликда тепаликдан чанада тушиб келаётганди. Ярим кечада чана учаётган қайси тентак бўлдикин, деб ўйладим. Яқинлашиб қарасам, Аян экан. Хурсандчиликдан унинг оғзи қулоғида эди. Аян чана учишга шундай берилиб кетгандики, фойдалана олмай қолган кунлари ҳиссасини чиқаришга шошилаётганга ўхшарди.

– Сенмисан, Аян? – савол бердим беихтиёр.

– Ҳа, менман. Содик эртагача чанасини бериб турди. Ке, бирга учамиз!

– Жинни бўлдингми, нималар деяпсан? Ақлинг жойидами ўзи? Ярим кечада ҳам чана учиб бўларканми?

– Ие, ҳали сен билмайсанми? – ажабланди Аян.– Ойдинда чана учиш мазза-ку, хосиятиям бор.

Ойдинда чана учишнинг қандай хосияти борлигини билмаганим учун индамай қолдим. Бу орада Аян яна тепаликка кўтарилиб, чанага ўтирди-да, пастга қараб ўқдек отилди. Дарҳақиқат, ҳозир унинг ой нурида чана учиб тушаётгани қандайдир ўзгача кўринар, эртақлардаги каби сирли манзара касб этганди.

– Урра!– кичкирди Аян шодон қўл силкитиб.

Мен ҳам қаттиқ сеҳрланиб, чана келтирмоқ учун уйга ғизилладим. Аксига олиб, қоронғи даҳлизда пақир, тоғораларга қокилгандим, ҳаммаёқни шақир-шуқур овоз босиб кетди.

– Даҳлизга тагин ит кириб олганга ўхшайди, – деди чўчиб уйғонган онам.

Чанамни ола жўнаб қолмоқчийдим, шу пайт ёнгинамда онам пайдо бўлди.

– Ие, шақир-шуқур қилаётган сенмидинг ҳали, ярим кечада ухламай нега ивирсиб юрибсан?

– Чана учмоқчийдим.

– Кундузи учаётганинг каммиди?! – жаҳли чиқди онамнинг. – Тавба, ҳамма ухлаб ётибди-ю, чана учишга бало борми, а? Шошмасанг, эргалаб учардинг!

– Аян учяпти, у айтяптики...

– Аян, Аян... балога учрасин ўша Аянинг. Нукул: “Аян ундоқ деди, Аян бундоқ деди!” – деганинг-деган. Чанани ҳозирок жойига қўйиб, ёт ўрнинга.

Онам шундай деб, қўлимдан юлқиб олган чанани нарига улоқтириб юборди.

Дард-дунём қоронғи қиёфада ечиндим-да, бувамнинг ёнига чўзилиб, узоқ вақт кўзимга уйку илинмади. Қулоғим остида ҳамон қорда сирғалиб учиб бораётган “қанотли” чананинг ғизиллаган товуши эшитиларди. Ниҳоят, кўзим илиниб, Аяни туш кўрдим, у қанотли чанада Эчкиўлмас тоғининг чўкқилари сари учиб борарди...

Бу қиш қор қалин ёғди. Қайсидир куни осмонни қора булут босиб, суяк-суякдан ўтгудек изғирин эса бошлади. Шу куни овулдаги чироқлар одатдагидан барвақтроқ ёнди. Биз одатдагидек отхона томига йиғилиб, қоғозга тамаки ўрардик-да, навбатдаги эртақни эшитишга ҳозирлик кўра бошладик. Эсимда, Аянинг юзида майин табассум ўйнади.

– Болалар, бугун ажойиб туш кўрдим. Тушимга дадам кирибдилар. Кечкурун устимга дадамнинг пальтолларини ёпиб ётгандим. Пальтодан доим ёвшан аралаш дадамнинг ҳиди келиб туради. Бувим тирикликлариди шундай деганлар: “Дадангни қаерда туққанимни биласанми? Ўша Ёвшантепанинг энг баланд жойида туққанман. Молларни ўтлашдан уйга ҳайдаб келаётганимда тўлғоқ тутган-у нақ тепалик устида кўзим ёриган”. Эҳтимол, дадамнинг пальтосидан доим ёвшан ҳиди келишига ҳам сабаб шу бўлса керак. Хуллас, тушимда хушчақчақ, забардаст дадамни кўрдим. Дадам менга қараб нукул кулармишлар.

– Мен ҳам бугун дадамнинг пальтосини ёпиб ётаман. Ундан ҳам доим ёвшан иси келади,– деди болалардан кимдир.

Шундан кейин бошқа болалар ҳам дадалари билан акаларининг кийимидан ёвшан ҳиди келишини гапира кетдилар. Энг қизиғи шундаки, болаларнинг гапларига қараганда, уларнинг дадалари билан акалари ҳам ўша Ёвшантепада туғилган эмишлар. Шундан сўнг ҳаммамиз тагин Аянинг оғзига тикилдик.

– Болалар, ҳеч сезганмисизлар, мендан ҳам ёвшан иси келиб туради, – деди у. – Ҳойнаҳой, бу дадамга жуда-жуда ўхшаганлигимдан бўлса керак. Ҳамма шундай дейди. Мана, ишонмасанглар, хидлаб кўришинглар мумкин.

Биз Аяни искаб кўрдик: чинданам ундан ёвшан иси уфурарди. Эҳтимол, Аянинг гапларига астойдил ишонганимиз учун шундай туюлган бўлса ҳам ажаб эмас.

Аянга ҳавасимиз келаётганини сезиб, бахиллиги кўзиган Есиқбой дарҳол гапга аралашди:

– Нима бўпти, мана, мендан ҳам ёвшан ҳиди келади, бошқа болалардан ҳам ёвшан ҳиди келяпти.

Шундан сўнг ҳамма уст-бошини хидлай бошлади:

– Мендан ҳам ёвшан иси келяпти!

– Мендан ҳам!

Ўшандаги хурсанд бўлиб кетганимизни бир кўрсангиз эди! Ниҳоят, чуғур-чуғуримиз тўхтаб, Аян энди эртақ бошлашга оғиз жуфтлаган ҳам эди, тўсатдан тагин Есиқбой гапнинг белига тепди:

– Ҳой, тўхта! – деди у. – Менинг тимдалоғичда саволим бор. Нега кеча Аянга чанангни бериб турмадинг? Сенинг навбатинг эди-ку?!

– Менинг чанам синиб қолди, – йиғламсираб жавоб қайтарди Қосим.

– Оббо, келиб-келиб чананг кеча синиб қолибди-да, а? Аввалроқ эмас, кеча синдимми? Кимни лақиллатяпсан?! Йиғиштир бунақа баҳонангни! – ўдағайлади Есиқбой.

– Унда, нега ўзингникини бериб тура қолмайсан? Аягансан-да ўзингникини! – бўш келмади Қосим тимдалоғич.

– Бўлди, болалар, бас қилинглари! Арзимаган нарсага ҳам жанжал кўтараверманглари, – ўртага тушди Аян.

– Аралашма сен, Аян. Бу тимдалоғични бир боплаб қўймасам бўлмайди, – дея Есиқбой шартта Қосимнинг қалпоғини юлқиб олиб, пастга улоқтирди. Ноилож пастга тушган Қосим ерда ётган қалпоғини бошига бостириб кийгач, нари кетаркан, Аян билан Есиқбойни акаси Туржонга урдиражагини айтиб кўрқитди.

Қосимнинг акаси Туржон уруш арафасида жанжалкашлиги билан ном чиқарган эди. У бир ой муқаддам урушдан қўлсиз қайтиб келган бўлиб, бизнинг назаримизда, Туржон ҳозир нима қилса ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демайдигандай туюларди.

– Мен урушда бир қўлимни ташлаб келдим! Сенлардақа мишиқиларни деб, фронтда қон тўкканман! – дея таъна қиларди Туржон одатда.

У, айниқса, ёш болаларга кўп дашном берарди. Шунинг учун ҳам Қосим тимдалоғич бизни ўз акаси билан кўрқитмоқчи бўлган эди. Аммо ҳозир ҳайиқадиған одамимиз ёнимизда йўқ, Аянинг янги эртақ бошлашини сабрсизлик билан кутиб ўтирардик.

Ўша оқшом Аян етим бола ҳақидаги эртақни такроран айтиб берди.

– ... у асов отда йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди, иттифоқо, от йўлда тилга кириб, одамлардек сўзлай бошлабди: “Қаршингдаги баланд тоғни кўряпсанми? Бу – дунёдаги тоғларнинг энг баланди ҳисобланади. Мен шу тоғнинг учига бемалол чиқишим мумкин. Қанотларимни кенг ёя оламан. Фақат куёш ботишини кутиш даркор. Офтоб чикқанда ҳатто қуш ҳам бу тоғ устидан учиб ўтолмайди, сабаби, жазирама куёш нури

канотларини куйдириб юбориши мумкин. Кўряпсанми, тоғ нақ куёшга тегай-тегай деб турибди. Оқшом чўкиб, офтоб тафти пасайсин, кейин йўлга чиқамиз. Эҳтиёт бўл, мени маҳкам ушла, тагин йиқилиб тушма, яхшиси, кўзингни юмиб ол. Кўзингни қачон очишингни ўзим айтаман. “Кўзингни оч”, деганимдагина очасан, тушундингми?”

Хуллас, улар тунда осмонўпар тоғнинг нариги тарафига учиб ўтгач, бир ғорни кўрибдилар. У ердаги гулхан ёнида кимдир ухлаб ётарди. “Шу ерда бир кўзли махлуқ яшайди”, дебди от етим болага.

Аян бизни худди энди кўраётган каби кўзини катта-катта очиб қаради-да, ўзи тасвирлаган бир кўзли махлуқ худди унинг сўзларини эшитиб қолаётгандек овозини пасайтириброк гапирди. Аян шу даража сеҳрли оҳангда гапирдики, беихтиёр ҳаммамизнинг этимиз жимирлаб кетди. Наздимизда Эчкиўлмас тоғининг серкирра, қоп-қора сояси гўё Аян тасвирлаган осмонўпар тоғу, унинг ортидаги ғорда бир кўзли махлуқ хуррак отиб ухлаб ётгандек туюлди. Эсаётган изғиринли шамол эса бамисоли унинг хуррагидан ҳосил бўлаётгандек эди. Ана шу хуррак-шамол таъсирида тоғ тебранар, махлуқ нафас олиб-чиқарганида чўккилар ўтов томидай дам юқори кўтарилиб, дам пастга тушаётганга ўхшарди. Биз ҳатто нафас олишга ҳам кўрқардик, ҳаммамизнинг дамимиз ичимизга тушиб кетганди. Тоғ тарафга қарашга ҳеч кимнинг юраги бетламасди.

Тобора зўраётган шамол бетимизга тинимсиз ҳўл қор келтириб урарди. Овул тепасини қоп-қора, қуюқ булут босди. Бу булутлар йиғилиб келиб, уйлар тепасида муаллақ осилиб қолгандек эди. Қаердадир ит чўзиб-чўзиб вовиллай бошлади. “Итнинг вовиллаши бир кўзли махлуқни уйғотиб юборса кўрадиганимизни кўрамыз”, деган хаёлдан этим жунжикиб кетди.

Эртак энг ккзиқ жойига келганида болалардан бири:

– Войдод, ўт тушди-ку! – дея қичқириб юборди.

Томнинг бўғоти илонизи бўлиб ёна бошлаганди. Шамол ёнғинни дам сайин кучайтирарди. Болалардан кимдир томдаги хашак ғарамига тамаки колдигини ташлагани учун ёнғин чикқанди.

Биз гўё шамол пишиб етилган дарахт меваларини тўккан каби томдан ерга таппа-таппа ўзимизни ташладик-да, тумтарақай қочиб қолдик. Энг охирида Аян сакраб тушди, унинг:

– Вой! Вой, оёғим! – деб бақиргани ҳали-ҳали ёдимда.

Очиғини айтсам, ўшанда жуда ҳам номардлик бўлганди. Ҳаммамиз ўзимиз билан ўзимиз бўлиб, вой-войлаётган Аяни ўз ҳолига ташлаб кўйгандик, устига-устак, ҳаммаёқдан: “Отхонага ўт тушибди!” “Отхона ёнаётганмиш!” дея одамлар югуриб кела бошладилар. Уларнинг орасида айниқса Туржон ғазабнок бақирарди:

– Буни анави, бекорчи зумрашалар қилган! Ўша мишиқиларни деб қон тўкиб келганман-а!

Мен ўзимни йўл ёқасидаги буталар орасига ургандим, атрофга олазарак қараб, Туржонни кўриб қолдим. У қўлида қамчи билан тўппа-тўғри Аянинг устига бостириб борарди. Кўп ўтмай, қамчиннинг ҳавода шувиллаган овози эшитилди. Туржон майиб Аяни аямай савалашга тушди. Аян бечора нукул:

– Вой, нега урасиз мени? – дерди холос. Туржон бўлса, баттар ҳаддидан ошарди:

– Бу ҳам кам сенга, шумтака, ма, мана!

Охири Туржон Аяннинг биқинига керза этиги билан қаттиқ тепгандан сўнг, ёнғиндан безовталаниб депсинаётган отлар томонга югурди. Намикқан хашак бурқсиб ёнаётган эди. Югуриб келган одамлар алоҳа ёнғинни ўчиришди. Шундан кейин эркаклардан кимнингдир Аянга кўзи тушиб, уни силаб-сийпай бошлади:

– Боланиям шундай урадимми?! Аламингни шу майиб мурғакдан ола-санми, гўрсўхта?!

Бошқалар ҳам Аяннинг аҳволига ачинишиб, Туржонга танбеҳ бера бошладилар. Бундан биз болалар хиёл дадилланиб, яширинган жойларимиздан бир-бир чиқдик-да, четроқда тўпланган кўйи хиёлатда бошимизни ҳам қилиб туриб қолдик. Ҳеч қайсимиз бир-биримизнинг кўзимизга қаролмасдик. Тўғри-да, қайси мард бошига кулфат тушган шеригини ташлаб, қочиб қолади?!

– Менга қаранглар... – деди болалардан кимдир.

– Менга қаранглар эмиш... Овозингни ўчирсанг бўларди, – жеркиб ташлади уни Есиқбой.

Аянни Бапайнинг уйига олиб кетишди. Бизнинг дилимиз хуфтон, гапимиз ковушмасди, охири ноилож уй-уйимизга тарқалиб кетдик. Уйга борсам, катталар ҳали ухлашмабди. Бувам тўшалган ўрни устида ўтирибди. Онам билан бувимнинг авзойлари бузук. Улар менинг келишимни пойлаб туришган шекилли.

– Мана, қахрамонимиз ҳам келди. Кўриб қўйинглар! – деди жаҳл билан бувам. – Майиб боланимас, сени савалаш керак эди кўрқоқ!

Мен ўзимни қандай оқлашни билмай, бармоғим билан деворни чўкилаб турардим. Қорним жудаям оч. Қани энди овқат сўрашга юзим чидаса! Овқат беришларига ҳам арзимайдигандай ўзимдан қаттиқ нафратланардим.

– Бечора Аян, жабр бўлди-да, бола бояқишга. Отаси урушда бўлса. Буvasи билан бувисининг ўзлари бировнинг ёрдамига муҳтожлар, бир оёқлари ерда бўлса, бир оёқлари гўрда бечораларнинг, – деди онам. Сўнгра менга мурожаат қилди:

– Ўтир, дангаса! Овқатингни егин сўрраймасдан.

– Емайман, – дея ғудрандим гарчи қорним ўлгудек оч бўлса ҳам, кейин ёнламасига аста-аста юриб бориб, ўрнимга етиб олдим-да, ечиниб, шартта кўрпанинг орасига кирдим.

Қаттиқ чарчаганим учун дарҳол кўзим уйкуга илинаётиб бувамнинг:

– Бундан эллик йил аввалги қувватим бўлганида, Туржонни бошлаб адабини бериб қўйган бўлардим! Жудаям ҳаддидан ошиб кетяпти кўрнамак! – деган гаплари қулоғимга узук-юлуқ чалинди, холос.

Эрталаб уйғонгач, онам кўзадан сопол косага сут қуяётганини кўриб қолдим. Онам қараб турганимни сезгандек мен томонга ўтирибди:

– Ўрнингдан туриб, нонушта қил. Мен манави сутни Аянга элтиб берай. Қорни очиб кетгандир бола пақирнинг. Айтишларига қараганда, ҳалиям кимирлолмай ётганмиш бечора.

Мен нари-бери нонушта қилиб олдим-да, Аянниқига югуриб кетдим. Аянларнинг уйида ип йигираётган кампир билан онам ниманидир шивирлаб гаплашишаётган экан. Дам-бадам Аян тарафга қараб қўйишади. Аян печканинг ёнгинасида ётган бўлса ҳам, лекин унинг эти жунжикар, қуроқ кўрпага ўралиб ётарди. Юзлари камчи зарбидан моматалоқ бўлиб кетибди.

– Ҳеч қаеринг оғримаяптими? – сўрадим Аянинг ёнига яқин ўтириб.

– Ҳечқиси йўқ, тузалиб кетаман, – жавоб қайтарди зўр-базўр оҳангда Аян.

Биз жим бўлиб қолдик. Ниманиям гаплашардик дейсиз?! Бир-биримизга тикиламиз, холос. Иттифоқо, қулоғимга онам билан кампирнинг гаплари чалиниб қолди:

– Хўш, оёғи қалай? Солдирдиларингми? – сўради онам.

– Қаерда дейсиз! Чолим бечора кеча кечқурундан бери зир югуриб юрибди. Бугун сахар-мардон туриб кетган эди. Фойдаси йўқ барибир. Овулда ким ҳам бор тузатадиган?

– Синган-чикқанларни тузатадиган Асилбек-чи? Айтишларига қараганда, унинг кўли енгил эмиш-ку!

– Эҳ, нимасини айтасиз, у ҳам шаҳарга кетган экан. Ҳамма нарса аксига юради ўзи. Дард устига чипқон бўлди бу ташвиш. Ўзиям тинчгина уйда ўтирмайди зумраша, – Аян томонга бош ирғаб, ишора қилди кампир. – Ярим кечагача қаерлардадир санқиб юргани-юрган. Ҳамма нарсага қизиқаверади. Ҳеч ўйинга тўймайди. Хавотирланганимиз билан иши йўқ. Ўзимиз зўрға юрганимизда. Тезроқ уруш тугаб, отаси қайтиб кела қолсин-да ишқилиб. Ўшанда биз ҳам хотиржам оёғимизни узатиб кетардик.

Кампирнинг қулоғи оғир эди, шунинг учун у худди гапини биров эшитмаётгандек хонани бошига кўтариб шанғиллаб гапирарди.

– Вой-вой-ей, ҳеч бандани дардга чалинтирмасин-да, – деди онам шу орада ўрнидан кўзғалиб, – майли, куяверманг, тузалиб кетар... Мен бора қолай бўлмаса, негадир белим оғрияпти. Айтгандай, бирон нарса зарур бўлиб қолса, бемалол, ҳеч тортинмай бораверинглар. Кўлимиздан келганини аямаймиз.

Кампир кўлидаги урчукни ерга кўйди-да, онамни кузатмоқчи бўлдимиз ё бошқа иш биланми, ҳарқалай онамнинг кетидан чиқиб кетди. Аян иккалаамиз холи қолдик. Шунда хаёлимга келган бир режани Аянга айтдим:

– Туржон биздан катта. Унга кучимиз етмайди. Акасининг ўрнига Қосимни бошлаб дўппослай қоламиз. Ўшанда Туржонга роса алам қилади, биз кўпчиликмиз, қайси биримизни тутиб олиб уришни билмайди.

– Тимдалоғичда айб йўқ, номардлик бўлади унда, – деди Аян ҳамон девор томонга ўгирилиб ётган кўйи.

– Кўявер, барибир Туржоннинг укаси-да тимдалоғич, – дедим ўзимникини маъқуллаб. Ичимда бўлса Аяндек ақлли бола ҳам оддий нарсани тушунмаётганидан ҳайрон бўлардим. Асли, Туржоннинг ҳам айби йўқ, – негадир тантилиқ қилди Аян.

– Унда ким айбдор? – сўрадим ҳанг-манг бўлиб.

– Уруш айбдор, билдингми? Ҳаммасига уруш айбдор!

– Ҳечам-да! Туржон урушдан олдин ҳам жанжалкаш эди, дейишади-ку катталар! Ишонмасанг, хоҳлаган одамингдан сўраб кўр.

– Энди сира-сира тамаки чекмайман, ҳаммасига шу тамаки...

Шундан сўнг Аян мен томонга ўгирилди-да:

– Илтимос, анави пальтони олиб бер... Йўқ, йўқ, уни эмас, ёнидаги қорасини, – деди уйнинг тўрида осифлиқ турган эски пальтони кўрсатиб.

Дарҳол майиб ошнамнинг илтимосини бажардим. Аян кўлимдан пальтони авайлабгина олиб, юзини унинг дағал тукларига суртганди, бурун катаклари кенгайиб кетди.

– Ёвшан иси келяпти, бу дадамнинг пальтоси, қанийди, ҳозир дадам келиб қолсалар. Раҳмат, энди жойига илиб қўй пальтони. Бувим кўриб қолсалар, хафа бўладилар. Хеч кимга бермай сақляптилар дадамнинг пальтосини.

Шундан сўнг Аян чалқанча ётиб, бўйнининг кўкарган жойини силаб қўйди.

– Кўнглим сезиб турибди, яқин кунларда дадам келиб қоладилар...

Орадан ўн кунча ўтгач, Аян ўрнидан туриб, аста юра бошлади. У илк бор кўчага чиққанида, оёғи умрбод майиб бўлиб қолганини тушундик.

Аян илгаригидек тоғ этагидаги ўзи ёқтирган сайхонликка келарди-да, чана учаётган болаларни томоша қилиб турарди. У бизнинг ҳар бир ҳаракатимизни ҳавас билан кузатарди. Мабодо бирон қизиқ воқеа рўй бериб қолгудек бўлса, ич-ичидан хандон отиб куларди. Шундай пайтларда у ўзини ҳамма болалар қатори тўрт мучаси соғдек сезарди. Лекин энди Аян умуман чана учмай қўйган, учолмасди ҳам...

IV

Гоҳо кечки пайтлари Аянларникига борардим. Кун бўйи югура-югура чарчаганим учун оёқларимни зўрға кўтариб босардим. Остона ҳатлаб кирганимда, Аян печкага сиқим-сиқим сомон ташлаб ўтирган бўларди. Уруш йиллари ўтин тақчил бўлгани учун ноилож сомон ёқишга тўғри келарди. Баъзан сомон орасидан бўлиқ бошоқлар ҳам чиқиб қоларди. Енгил ёнаётган сомон орасидаги бошоқ чарсиллагани ҳамано кўрни титкилаб, қовурилган бошоқни топардик-да, ҳузур қилиб ердик. Кўрда қовурилган буғдойдан иштаҳали таом бўлмаса керак дунёда! Айрим кунлари мен Аяннинг қовурмоч еб ўтиргани устидан чиқиб қолардим.

Мабодо, кечки таом пайти бориб қолсам, Аян мени амал-тақал тайёрланган овқатга таклиф этишдан уялгани учун печка ёнидаги кигиз устига чақирарди-да, ер остидан чол-кампириларга қараб кўярди. Чол-кампирилар буғдой билан жўхори толқонини озгинагина ёққа қориб ейишарди, холос. Уларнинг бор емишлари шу эди. Аян бўлса қовурилган буғдой билан чекланарди.

– Сен ҳали ёшсан, бизга ўхшаб қари эмассан. Тишларинг бақувват, – юпатгучи эди кампир Аяни.

Аян тасдиқ маъносида бош ирғарди-да, чойдан бир-икки хўплагач, пиёласини тўнкариб кўярди-ю, менга яқинлашиб сўрарди:

– Янги эртақ эшитишни хоҳлайсанми? Бугун тўқидим. Бошлайверайми?

– Сўраб ўтирибсан-а! Бўл, бошла тезроқ.

– Унда эшит... Бир бор экан, бир йўқ экан, бир бола яшаган экан. У ёлғиз экан...

Аян шундай дея эртақ бошлаган дамлар мен учун энг ажойиб дамлар бўларди. Шуниси яхшики, бизга чол ҳам, кампир ҳам халақит беришмас, улар толқон ейиш, устидан босиб-босиб чой ичиш билан овора бўлардилар. Чойдан сўнг чол ўрнига ўтиб ёнбошларди-да, чўзиқ кекириб қўйгач, ёстикни у қўлтиғидан-бу қўлтиғига олган қўйи биз билан ҳазиллашиб ҳам кўярди:

– Намунча шивир-шивир қилмасаларинг? Оббо фитнесчилар-ей! Ҳойнаҳой, бирон қизни ўғирлашни маслаҳатини қилаётган бўлсанглар керак, а? Тўғри топдимми?

Ётишдан аввал кампир хира чирокни янаям пасайтираётиб:

– Сен бекорчиларга бу аҳволда лампамой ҳам етказиб бўлмади. Ҳеч гапларинг адоқ бўлмади-бўлмади-да.

Нихоят, бува билан буви уйкуга кетишарди, мен бўлсам, уларнинг хурраклари жўрлигида мириқиб эртақ эшитардим.

Қайсидир куни кечаси билан жуда кўп қор ёғиб чикди. Ўша куни болалардан бири қорбўрон ўйнашни таклиф қилиб қолди. Биз икки гуруҳга бўлиндик. Бир чеккада турган Аян ҳам ўзини тиёлмай, “мени ҳам ўйинга кўшинглар”, дея илтимос қилиб қолди.

– Оқсоқ оёғинг билан халакит берасан-ку? Югуролмасанг. Тушун ахир ўзинг, – дейишди бир хил болалар.

Аянинг кўзларида ёш ғилтиллади. У шартта орқасига ўгирилди-ю, бошини солинтирган кўйи оқсоқлана-оқсоқдана болалардан узоқлаша бошлади. Аянга раҳмим келиб, юрагим туздек ачишиб кетди. Шу заҳоти унинг кетидан югурдим.

– Аян, қаерга кетяпсан?

– Кўрмайсанми...– деди Аян ўкириб юборишдан ўзини зўрға тийиб.

Анча жойгача ёнма-ён, жимгина бордик. Шу алфозда Асилбек табибнинг уйига етганимизни ҳам сезмабмиз. Эшик олдида Аян чуқур хўрсиниб, ичкарига йўналди. Дўстимни ёлғизлатмаслик учун мен ҳам Аянга эргашдим.

Асилбек отхона тозалаётган экан. У бизни кўрган заҳоти ишини тўхтатди-да, белкуракка суяниб, нарироқданоқ сўради:

– Хўш, хизмат, болалар?

– Буважон, жон буважон, нима қилиб бўлсаям оёғимни тузатинг. Мен ҳам болалар билан югуриб юргим келяпти,– илтижо қилди Аян.

Табиб белкуракни деворга суяб қўйгач, олдимизга келиб, Аянинг оёғига тикилиб разм солди.

– Бапай айтувди... Ўзинг унамабсан-ку. Энди вақт ўтган, бўтам, оёғингни тўғрилаб бўлмади,– деди Асилбек ота “иложим йўқ” деган маънода.

– Бир иложини қилинг, буважон. Жудаям югургим келяпти,– ёлборишга ўтди Аян.

– Э, болам-а, осон эмас-да оёғингни тузатиш. Ёмон азоб чекасан, оғриқ қаттиқ бўлади. Сеникидақа оёқни ҳеч қачон даволамаганман бунинг устига, – деди узрли оҳангда Асилбек табиб.

– Йўқ, деманг, жон бува, бир уриниб кўринг,– йиғламсиради Аян.

Асилбек буванинг Аянга қаттиқ раҳми келди шекилли, ноилож кўнгандай бўлди:

– Қайдам-ов, майли, қани, бир ҳаракат қилиб кўрай-чи. Ҳой, кампир, манави йигитчаларга бирор егулик келтир.

Ён хонадан аёл кишининг: “Хўп бўлади, ҳозир”, деган овози эшитилди.

Биз қисилиб-қимтиниб, хонанинг бир бурчагига чўқдик. Кириб келган кампир елиб-югуриб олдимизга бўғирсоқ билан айрон келтириб қўйди. Мен икки кишининг ҳиссасини тамадди қилишимга тўғри келди. Чунки ҳозир Аянинг томоғидан ҳеч нарса ўтмасди. Бу орада ташқарига чиқиб кетган табиб ҳам қайтиб келди.

– Хўш, азаматлар, қоринни тўйғазиб олдингларми? – сўради у остонаданоқ очиқ чехра билан.

Аян бош силкиб қўйди.

– Баракалла, азаматлар. Сен, бувиси, тоза адёл солиб юбор. Манави ерга. Сен лочин, қани, оёғингни узатиб ёт-чи! Дадил бўл! Ўзинг илтимос қилиб келдинг, чидайсан буёғига. Ўғил боласан-ку!

Шундан сўнг табиб қандайдир малҳам билан Аяннинг оёғини узок силади. Мен Аяннинг аъзойи бадани таранг тортилаётганини ҳис қилиб турардим. Болакайнинг хавотирланаётганини сезган табиб чалғитиш мақсадида бўлса керак, кўли ишда-ю, ўзи аллақандай қизиқ воқеаларни гапирарди. Орадан ярим соатларча вақт ўтгач, Асилбек бува кўлини кескин бир силталагани, кўзлари ола-кула бўлиб кетган Аян хонани тўлдириб: “Вой, ўлдим!” дея бақириб юборди.

– Мана, бўлди, азамат, бўлди, – деди юпатган оҳангда табиб.

Сўнг кампир оппоқ латта олиб келди, чол Аяннинг товонини қаттиқ танғиб қўйди-да, оғир жисмоний меҳнатдан қутулган қиёфада бўшашиб, ўтирган жойида деворга суянди.

– Ана, тамом. Энди сенга ҳамма болаларнинг ҳаваси келади, – деб қўйди, – беш-ўн кундан кейин тойчокдай ирғишлаб юраверасан, бўтам. Лекигин худа-беҳуда баланд-пастга сакрайверма.

Сепини ёйиб баҳор келди. Овулда ишчи кучи етишмас эди. Биз болалар катталар қатори далага чиқиб ишлай бошладик. Аввалига вазифамиз қийин эмасдек туюлди: омочга қўшилган хўкиз устига миниб олиб, уни таёқча билан халалардик. Орқада эса аёллар омоч бошқаришар, чунки эр-какларнинг ҳаммаси фронтга кетишган бўлиб, эркаклар иши ҳам аёллар зиммасига юкланган эди.

Ер ҳайдаш эрта тонгданоқ бошланарди. Хўкизлар имирсилаб омоч тортар, ағдарилган тупроқ қоп-қорайиб, ортда қолиб кетарди.

Кўпинча омоч тиши бирор чуқурликка тушиб қолар, шунда хўкиз юкини тортишга қийналарди. Хўкизлар қишда ҳам боқувда бўлмай, тинимсиз ишлар, баҳорга келиб буткул холдан тойгани учун шудгорда базўр одимларди.

– Қани, чух, чух, жонивор! – дерди ҳар бир бола ўзи минган хўкизини чўп билан ниқталаб.

Орқадаги омоч дастасини тутган аёл нуқул: “Ҳа, бўл, имиллама, бўла қолсанг-чи”, – дея қисталангга олгани-олган эди. Кечга томон “чух-чух”лайвериб, овозларимиз бўғилиб қолар, чўпдек озгин хўкизнинг суяги ботган куймучимиз жазиллаб оғрир, чўп ниқталайверган кафтимиз без-без қиларди. “Чух-чух”лаб, чўп ниқталашимизга қарамай хўкизнинг тихирлик қилаверишини кўриб, алам-хўрликдан йиғлаган пайтларимиз ҳам кўп бўларди.

Омоч бошқараётган аёлнинг хўкиз устидаги болага раҳми келиб, тез-тез уни юпатиб кўяр, “эҳтиёт бўл, йиқилиб тушма тагин, болам”, дея далда ҳам берарди. Шуниси таажжубланарлики, аёл бояқишлар мажолсиз зўрға одимлаётган, кўзлари киртайиб, кўл-оёқлари қалтираётган бўлсада, туйқус улардан бирортаси кўшиқ бошлаб қолар, шунда шудгордаги бошқа аёллар ҳам унга жўр бўлишарди.

*Воҳ, бунчалар баланд Кўкча тоғ
Олисдаги жигарлардан
Бир хабар олиб бўлмас.*

Ғамгин, соғинч тўла кўшиқдан мурғак дилимиз ўртаниб, зор-зор

йиғлагимиз келса-да, ўғил болалик нафсониятимиз кўз ёши тўкишга йўл қўймасди.

Пилиги пасайтирилган лампапой чироқ хира милтиллар, ҳатто олдимиздаги овқатни ҳам сира кўра олмасдик, фақат таъми орқалигина атала тамадди қилаётганимизни сезардик. Кечки овқатдан кейин кийим-бошимизни ҳам ечмай похол устига чўзилардик-да, донг қотиб ухлаб қолардик. Тонг жуда тез ёришганга ўхшаб туюларди. Кўз очар-очмасимиздан бригадиримиз Туржон ертўлага кириб келарди-да:

– Ҳой, ишёқмаслар, кани, бир ўрнинглардан туриб юборинглар-чи! – дерди дўқ-пўписа аралаш.

Унинг овози бўғилиб қолган, кейинги кунларда аввалгига қараганда ҳам кўпроқ бақириб-чақирадиган бўлиб қолганди. Мана, ҳозир ҳам у деярли ҳар биримизнинг елкамиздан туртиб уйғотаркан, кўярда-қўймай ташқарига ундай бошлади. Ҳар кунги аҳвол шу. Яна ҳўкизларни “чуҳ-чуҳ”лаймиз, яна чўп ниқтаймиз.

Тушга яқин ҳолдан тойиб, мудроқ босади, кўзимиз илиниб қолгани учун гоҳо ҳайдалган тупроқ устига кулаганимизни ҳам сезмай қоламиз. Ҳўкиз шартта юришдан тўхтади. Омоч бошқараётган аёл буни кўриб, кулаган бола устига келади-да, урушни лаънатлай-лаънатлай, ёрдамчисини силаб-сийпалаб, ҳўкиз устига миндириб қўяди.

Аян ҳам қайсидир куни кўзи илинган бўлса керак, ҳўкиз устидан кулаб тушди. У қалтис кулаганми, қаттиқ “дод” деди-ю, ётган ерида кимирлолмай қолди. Катталардан кимдир Аянинг оёғидан оқ боғламни ечиб кўрмоқчи бўлганди, у бай-байлаб қўл теккизмасликни илтимос қилди.

Аяни кўтариб, бригада капасига олиб бордилар-да, ошпаз аёлга арава келгунча болақайдан кўз-қулоқ бўлиб туришни тайинладилар.

Орадан анча вақт ўтгач, ошпаз аёл ҳовлиққанча шудгорга югуриб келди. Унинг лаби-лабига тегмасди:

– Ўртоғинг ғалати экан-ку! Нима қилганини биласанми? Ўзини осиб қўйишига озгина қолди-я! Ҳа, ҳа, ўлай агар. Бир пайт қапага бош суқиб қарасам... Нақ ўтакам ёрилаёзди! “Ҳой, бола, бу нима қилиқ, жонингдан тўйдингми?” десам, дарҳол ерга чўзилди-ю, ўзини ухлаганга солиб олди. Ё тавба! Дарров бу ёққа югурдим. Ўзинг гаплашиб қўймасанг бўлмайди, ўртоғинг шекилли у?

Ҳўкиздан шартта тушиб, қапага қараб югурдим, орқамдан ҳарс-хурс қилиб келаётган ошпаз аёл ҳалиям тинмай жаврарди:

– Унга айтиб қўй, ҳозир ҳаммага оғир, ким тараллабедод қилиб юрибди? Отинг ўчгур уруш айбдор ҳаммасига! Айт, ёш жонига жабр қилмасин, гуноҳ бўлади-я ахир...

Етиб борсам, Аян кўзларини юмиб чалқанча ётибди.

– Аян! Аян! – шивирладим мен унинг бош томонига ўтириб.

Аян кўзини очиб, юзимга қаради-да:

– Биласанми, ўзимни ўлдирмоқчи бўлдим. Кейин нега бундай қиялман, деб ўйлаб қолдим. Дадамни эсладиму эс-хушимни йиғиб олдим, – деди.

Аян шундай дегач, бурнини ёқасининг учига теккизиб, жилмайган кўйи гапини давом эттирди:

– Ҳаммаёқдан ёвшан иси келяпти, жудаям мазза. Дадам келиб, албатта оёғимни тузаттирадилар. Шаҳарда оқ халат кийган докторлар бор. Дадам мени докторларга кўрсатиб: “Ўғлимнинг оёғини тузатинглар!” деб

илтимос қиладилар. Докторлар оёғимни даволашади, ўшанда ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетаман. Кейин дадам мени мактабга олиб борадилар.

Аян ҳозир ҳатто эртақларидан ҳам таъсирлироқ сўзлаётгани учун унинг гапини жон қулоғим билан тинглаб, ўртоғимга нисбатан янаям хурматим ортиб борарди.

– Мана, кўрасан, яқинда уруш тугаб, отам албатта қайтиб келадилар. Фашистларни енгиб, ёнимга қайтиб келадилар,– деди Аян гапининг охирида ишонч билан. Мен ўртоғимнинг орзуси ушалишига, дадаси фронтдан соппа-соғ қайтиб келишига чин юракдан ишонардим.

Кечга томон экиш учун уруғ келтирилган аравада Аянни олиб кетишди.

Ҳа, бизнинг болалигимиз жуда оғир, қийинчиликда кечган. Уруш тугаб, азоб-укубатлар ўтмишга айланган, жароҳатлар аста-секин битган бўлса-да, лекин ўша кулфат излари аҳён-аҳён ўз кучини кўрсатиб туради. Овулимизда ғаддор уруш йиллари жудолик жабрини чекмаган, оч-яланғочлик азобини кўрмаган бирор хонадон топилмасди, десам янглишмасам керак.

Ниҳоят, интиқ кутилган Ғалаба куни келди. Урушда боши омон қолганлар бирин-сирин уйларига қайта бошладилар. Уларнинг аксари майиб, тўрт мучаси соғи санокли эди. Шунга қарамай, кимки эшикдан кириб келса, ўша куни овулда байрам бўлиб кетарди. Сабаби, ўзи эмас, қорахат келганлар кўп эди.

Ёзнинг жазирама кунларидан бирида Аяннинг отасидан қорахат келгани ҳали-ҳали ёдимда. Уруш охирлаб қолди, ҳали замон фронтдагилар қайтиб келишади, дерди катталар. Баногоҳ Аяннинг отаси...

Аян чанг-тупроқ кўчада оқсоқлана-оқсоқлана ортимиздан югуриб келарди. У озгин бўлгани учун нукул тушиб кетаётган шимини бир қўли билан ушлаб олганча, ялиниб-ёлворарди:

– Ҳой, болалар, тўхтаб туринглар! Янги эртагим бор! Эшитсанглар, жудаям мазза қиласизлар! Қаёққа кетяпсизлар, болалар?

Ўйин қизиғида ким ҳам унинг гапига қулоқ соларди дейсиз! Ортиқча юкка кимнинг тоқати бор?! Хуллас, Аян анча орқамизда қолиб кетган, бизни тўхташиб, етиб олишга ҳаракат қиларди. Иттифоқо, қайсидир эшикдан почтачи чиқиб қолиб, Аяннинг қўлига хат тутқазди-ю, нимадир дегач, қўли билан Аяннинг кифтига қоқиб қўйди-да, бошини қуйи эгилтирган қўйи нари юриб кетди. Биз почтачи қандай хат бериб кетганини билмоқ ниятида “гурра” изимизга қайтдик. Аянга яқинлашарканмиз, у хатни яна бир кўздан кечиргандан сўнг чўнтагига солиб қўйганини кўрдик. Ўртоғимиз турган жойида тек қотган, ранги оппоқ оқариб кетганди. Шундан сўнггина кўнглимиз нима гаплигини сеза бошлади. Аян хиёл жим тургач:

– Хайр, болалар, мен кетдим,– деди-да, оқсоқлана-оқсоқлана отхона томонга юриб кетди.

– Негадир уйга боргим келмаяпти,– дея мен Аяннинг ортидан эргашдим. Аян бўлса, гўё ён-атрофида нима бўлаётганини ҳам унутиб қўйганга ўхшарди. Охири у отхонага кириб кетди. Отхона дим, гўнғ хиди димокни ёриб юборай дерди. Катта-катта хира пашшалар дам сайин юзга урилади. Шифтдан чумчуқ боласининг чирқиллаган овози эшитилди. Ёруғликдан кирганим учун кўзим қоронғиликка ўрганишини озроқ кутгач, пайпаслана-пайпаслана ичкарироққа кира бошладим. Аян бурчакдаги хашак устида юзини кафтлари билан тўсиб ўтирарди. Анчадан кейин у кафт-

лари орқаси билан кўз ёшларини артиб ташқарига йўналди. Мен ҳам орқасидан етиб чиққандим, Аян сир бой бермаслик учунми:

– Ҳаво жуда иссиқми, а? – деб қўйди...

Орадан бир ҳафта ўтди. Эчкиларимизни яйловга ўтлатгани элиб, қайтаётганимда Бапай буванинг эшиги олдида тўпланишиб турган болалар билан катта тугунга кўзим тушди. Болалар бир-бирларига нимадир дейишарди. Уларга яқинлашгандим:

– Аян болалар уйига кетяпти,– деб қолди четда турган Есиқбой.

– Нима? Қаяққа кетяпти? – сўрадим аввалига ҳеч нимага тушунмай.

– Ҳозир уни станциягача кузатиб қўйишар эмиш, у ердан поездда олиб кетишаркан.

Шу пайт ичкаридан Аян чиқиб келди. Ёнида Бапай бува билан кампири ҳам бор эди. Бапай бува аравакаш йигитга Аяни тўғри станцияга олиб бориб қўйишини қайта-қайта тайинлай бошлади. Кампир бўлса, йиғламсираб Аяни кучоқлади.

– Бахтли бўл, болагинам. Отангга ўхшаб яхши одам бўлиб етиш. Эсонмон бўлсак дийдор кўришармиз ҳали.

– Етиб борган захотинг хат ёз. Саводинг бор-ку, – деди Бапай бува. – Атанг, ҳозир харидор йўқ-да, бўлмаса, сигирни сотиб пулини бериб юборардим. Майли, борган жойингни хабар қилсанг, кейинроқ жўнатарман.

– Ие, нега сотарканмиз сигирни? – ранжиди кампир, – Аян ўсиб-улгайғач, сиғири бир кунига ярар. Болам, бувангнинг гапини қўявер. Сотмаймиз. Сигиринг қайтиб келгунингча ўзидан кўпайиб туради.

– Кераги йўқ ҳеч қанақа сигир-пигирни! – деди ўксиган овозда Аян ўпкаси тўлиб, сўнгра биз билан бир-бир хайрлашаркан, аравага чиқиб олди. Аравакаш:

– Қани, чух, жонивор! – дея отга қамчи босди.

Есиқбой аравага осилиб, кўча охиригача Аяни кузатиб қўйган бўлди. Биз узоқ вақт аравадан кўзимизни узмасдан турдик. Чанг кўтариб кетаётган аравада ўтирган Аян узоқдан бизга сўнгги марта қўл силкитиб қўйди.

– Негадир бошим оғрияпти, – деди Содик қовоғини уюб уйи томон кетаркан.

– Мен бугун ўйнамайман! – қичқирди болалардан яна кимдир.

Шундай қилиб, ўша куни кеч кирмаёқ болалар уй-уйларига тарқаб кетишди.

Биз анча кунгача Аяни, унинг эртақларини эслаб юрдик. Баъзан киш оқшомлари тўпланардик-да, Аян бир пайтлар бизга айтиб берган эртақларни хотирлашга уринардик.

Яқинда мен болалик чоғимни эслаб, овулимизга бордим. Баногоҳ Эчкиўлмас тоғи ортида етим бола курашган тоғу тошларни ларзага солиб хуррак отаётган бир кўзли махлуқ ҳамон ухлаб ётгандек туюлди. Ҳозир Аян қаерда экан? Ҳаётмикин у, эхтимол, олимми ёки бирор раҳбар бўлиб кетгандир?

Шамол эсиб, Ёвшантепадан ёқимли, таниш хид таралди. Хаёлга толдим: Аян тирик бўлса, албатта овулимизга келади. Чунки хушбўй ёвшан исини бир марта туйган одам бу ерларга келмай қўймайди.

QO'SHINIM – QARDOSHIM

МАРҲАБАТ БОЙҒУТ

(1945 йилда туғилган)

ҲОКИМНИНГ АЁЛИ

Ҳикоя

*Қозоқ тилидан
Меҳмонқул ИСЛОМҚУЛ
таржимаси*

Марҳабат Бойғут таниқли қозоқ адиби. Халқаро “Алаш” адабий мукофотининг соҳиби, Қозоғистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият арбоби. Адибнинг “Сарато”, “Сирбулоқ”, “Бечора юрак”, “Товушнинг ранги” ва бошқа китоблари нашр этилган. Асарлари рус, украин, ўзбек, турк, қорақалпоқ, олмон тилларига таржима қилинган.

Кизик. Икки минг ўн биринчи йилнинг ноябрида ер куррасида етти миллиардинчи инсон туғилди.

Рўйхатга олинди. “Кўксандик” худди шундай хабарлади. Еттинчи ноябрда. Етти миллиард деди. Кейин “кўксандик”дан “Кўнғир” гуруҳининг қўшиғи берилди. Узун, хушқомат киз: “Дунё... дунё... дунё-эй. Дунёга ким эга-эй?..” дея хониш қилди. Икки йигит унга жўр бўлишди. Ғалати қўшиқ. Мунгли, қўшиқ.

Беш йил муқаддам, эри мазкур музофотга ҳоким этиб тайинланганида, унга тегишли аймақда миллионинчи чақалоқ дунёга ингалаб келиб, тантанали тарзда рўйхатга олинганди. Мана шу, Ойпара аймағида.

Халқ бунга яхшиликка йўйган. Эри ҳалиги чақалоқнинг тутинган отаси, у тутинган онаси бўлганди.

Айримлар бу лаганбардор ва елпатаклар томонидан атайлаб уюштирилган, деган олди-қочди гап қилган.

Ўшандан бери ўтган вақт ичида бутун мамлакат қаторида мазкур музофотда иқтисодий юксалиш бўлди. Музофот билан ҳамжихатликда уларники ҳам бекиёс ўсди.

Эрининг жиззакилигини билдирмасди. Хушёрлигини сездирмасди.

Аммо ўзиям хушомадгўйлар куршовида қолди.

Манов Ойпара музофотида ҳоким бўлгандан кўра, ҳокимнинг аёли бўлиш ўта машаққатли эканлигини англади. Булар тадбиркорликдан чиққан амалдорлардан. Эри азалдан шу лавозимга интиларди. Бизнесдан

ортирилган сармоянинг катта бўлаги шу мақсад йўлига сарфланган. Қолган салмоқли қисми олисдаги давлат банкида сақланмоқда.

Ойпарадаги дастлабки йилнинг илк ойлари оғир кечди. Келгуси йилга келиб, эсини йиғиб олишди. Ҳоким чигал тугунларни ечишни, узилган ришталарни улашни ўрганди. Ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямади. Қатъият билан ишлади. Қўполлашмади. Бизнесменларга ўхшаб кибранмади. Омма ичига кирди. Фаолияти шаффофлигидан ойпараликлар унинг нималарни ямаб, нималарни ясаганини кўриб ўтиришди.

Баднафсланмади. Лаганбардорларни ҳайдамади. Кадрларни саралагандай, уларнинг ҳам манглайларига чертиб-чертиб, усталик билан фойдаланадиган бўлди. Аёли эса тўпори малайларни яқинига йўлатмади. Садоқатига, ўлса ҳам сотмаслигига ишонгач, минг турли синовлардан кейин ўзи турган соҳилга аста-секин сузиб чиқишига изн берди.

Эр-хотин бир-бирининг исмини деярли айтмайди. Эр томоқ қирса, хотин йўталади. Ишора билан чекланишади. Бир-бирини қийнамайди.

Омад кулди. Тепадан ажратилган, маҳаллий ишлаб-чиқаришдан олинадиган даромадлар юз хиссага кўпайди. Ойпара аймағида триллион тенга дейдиган тушунчалар, миллиондан ошган тендерлик тушумлар оддий ҳолга айланди.

Ўлчамлар ўзгарди. Имкониятлар кенгайди.

Хушомадгўйлар кўпайди. Қариндошлар сафи кенгайди.

Ўлчамларнинг ўзгариши туфайли уфқлар ҳам ўзгаргани сезилди. Албатта, ҳокимнинг аёли бўлганидан қаршисида имкониятлар чексизланаётганини, турли-турли жойлардан бойлик, ақчалар оқими кутилмаган даражада тўлиб-тошиб, бетўхтов оқиб келаётганини ҳис қилди.

Бироқ, пул деганнинг ҳисобини йўқотган завқли лаҳзаларда раҳматли онасининг қаноатли қиёфаси кўз ўнгида гавдаланди. Марҳум отаси туман фирқасининг учинчи котиби эди. Қайта куриш авж олган йиллар. Хизмат улови йўқ эди. Пойи-пиёда юрарди. Кунларнинг бирида борадиган ерига етолмай, йўл чеккасида сарғайиб, асабийлашиб турганида, биринчи котибнинг аёли эрининг оқиш “Волга”сида у ёкка ўтипти, бу ёкка ўтипти. Кечкурун уйига куйиниб кирган ота: “Падарига лаънат, туманнинг учинчиси бўлгунча, биринчи котибнинг хотини бўлганим минг марта афзал!” – деди. Кейинроқ онаси жилмайганича: “Отангнинг ҳалиги гапини қулоғингдан чиқариб ташла”, – деганди.

Ўшанда, ўтган асрнинг саксонинчи йиллари ўртасида, ўн уч ёшида отасининг аччиқ устида айтган гапи қулоғига қўрғошиндай қуюлиб, хотирасига муҳрланиб қолди. Бу гап фаришталарнинг қулоғига чалингандирки, ёлғиз қиз бугун вилоят ҳокимининг аёли.

Новлардан оқиб келаётган пул оқими кўплигидан, бора-бора уни санашни бас қилишди. Тадбиркорлик даврларида тукқан-туғишганларни моддий жиҳатдан қўллаб турарди. Тўйларида кизғанмасдан мўмай тўёнлар беришарди. Эри ҳоким бўлганидан кейин ҳам бу одатни қанда қилишмади. Ойпарага ўтишлари билан аёл ўзиникилару қайин юртига аямай ёрдам пули бериб турди. Аммо, қанча берганинг билан кадрлашмас экан. Тушунишмас экан. Ўйлашмас экан. Ўзлариям тўйдим дейишмас экан, баттар очкўзлашиб кетаверар экан. Юз марта ёрдамлашиб, юз биринчисида бермасанг, шартта юз ўгириб, қон душманга айланишаркан.

Оқиб келаётган пуллар саналмаса-да, туғаётган устама фоизлар ҳисобланмаса-да, уларни қисиб-қимтишга ўтишди. Тукқан-туғишганлару, ошна-оғайниларга кўмак бериш тақа-тақ тўхтатилди. Маблағнинг асосий қисми яна бизнесга йўналтирилди.

Ҳокимият раҳбарлари, давлат хизматидагилар бизнес билан шуғулланишлари ман қилинади, деган фармон чиқди. Кулгили, албатта. Ҳамма қаттақонларнинг айби очиларкан-да. Такаббурлик ошиб кетган. Менсимаслик авж олган. Бутун мамлакатда. Шунингдек, Ойпара музофотида ҳам.

Пуллардан завқ туйиш бора-бора аёлнинг меъдасига тега бошлади. Сабабини тушунмади. Ишлар тўқсон йўналишда юришиб ётган бўлса. Зувиллаб. Катта тезликда шувиллаб. Юраверсин-чи. Бироқ, қандайдир зерикарлими-ей? Ноҳушликка ўхшаш... Ундай эмасдир-ов. Зерикиш ҳам эмас. Унда нима? Ақчага ҳам иштиёқсиз, бошқа нарсалардан ҳам совиб кетган одам бўладими? Ҳокимнинг аёли бўла туриб-а? Қизиқ.

Тўртинчи йил якунида Худо кўшган ёстикдоши: “Азизам, эҳтиёт бўлайлик. Пешонамизга бир миллиондан ошиқ аҳоли яшайдиган худудни бошқариш ёзилпти. Туғилгандаги илк ингадан сўнгги лаҳзадаги нидогача бўлган ораликда бандаси нималарни кўрмайди? Нималар қилмайди? Биз, Худога шукр, фақат рўшнолик кўряпмиз. Ёшимиз энди қирқнинг қирғоғига етибди. Эҳтиёт бўлайлик...”

“Азизам”ни доим айтган. Одатдаги сўз. “Эҳтиёт бўлайлик”ни эса илк бор айтиши. Бу сўзни онаси кўп такрорларди. Эрига ажабланиб қаради. Узун-узун киприклари пирпиради. “Болани кўриб қайтасанми?” – деди эр тушки оромдан кейин жаннатнинг бир бурчидай оромбахш тўшакларидан тураётиб.

Кейинги пайтларда аёлнинг чет элдаги нуфузли ўқув масканида таълим олаётган ёлғиз ўғлидан хабар олиш баҳонасида серқатнов бўлиб қолишганди. АҚШдаги саховатли банкларнинг ҳолатини ўрганиб, тўрва-халталарини никлаб қайтадиган бўлди. Дастлабки жамғармалар билан кейинги тушумларнинг миқдоридан лаззат туярди. Бора-бора бу лаззат ҳам сўнггандай, совугандай сезила бошлади. Кўнгилга ургандайми-ей... Ёки бу лаззат, ҳаловат ёт бўлган лоқайдликмиди? Ҳайтовур мужмал бир нима.

Устига устак, АҚШда ўқиётган ёлғиз ўғли ҳам ўзгача. Босиқлиги шубҳалантиради. Билимга чанқоклигидан ҳайратланади. Кўз тегмасин, илоё. Бу кетишда, шубҳасиз, ҳоким отадан тез илгарилаб кетади. Йўлдан адашади дея, ваҳима қилишга асос йўқ. Бундай фарзанд бошидан маълум, ёмон йўлдан юриши мумкин эмас.

Ҳокимнинг аёли бўлганидан бери чет элларга кўп қатнади. Эри бизнес билан шуғулланганида ҳам кўп тентиради. Чет элга кезишни эр-хотин иккалови Тайландга боришдан бошлади. Алоҳида-алоҳида ҳам кетишди. Нуфузли тадбиркорларнинг синашта сулувлари билан. Ўшалар билан биргалашиб, тиззалашиб, томошалашди. Ўзга юртларни ўрганишди. Мафтункор бўлишга интилишди. Ўша томонларда “Долче Габана”, “Армани” каби услублар билан мафтункор бўлиш осонлигини билишди. Мафтункор бўлиш учун минг-минглаб аёллар озиб-тўзиб, соғлиқларини йўқотишади. Атайин ёғини олдираман деб ўлиб кетганлар ҳам сон мингта. Липоксацияда. Тўрт миллиарддан ошиқ қурмағур аёлларнинг сафида қийиқ кўзларни торттира-торттира, ухлаётганида

ҳам кўзлари юмилмай ётадиганлари миллионлардан ошиб кетган. У чет элларда орттирган тажрибадан оқилона фойдаланадиган даражага эришди. Мафтункор бўлиш осон эмаслигини тушунди. Бунга эришишдан толиқмади, чекинмади. Натижада, Ойпара музофотининг энг мафтункор, сулув аёлига айланди.

“Ўзимизда яшаш ва даволаниш хатарли”, дейишди кадрдонлари.

“Юртимизда, Ойпарада туғиш хавфли”, дейишди сирдош дугоналари.

“Мамлакатимизда ўғил-қизни ўқитиш бефойда”, дейишди дўстлари.

Уддабурон ёш тадбиркорлар билан тажрибали мутахассисларнинг аёллари, қарияларнинг келинлари чет эл туғуруқхоналарида туғадиган бўлишди.

Ўзлари ва оила аъзолари билан ривожланган давлатларнинг шифохоналарида даволанишди.

Ўғил-қизлари, неваралари нуфузли, бир неча асрлик тарихга эга чет эл университетларда таълим олишди.

Ҳоким аёлининг бора-бора чет эл сафарларидан ҳам кўнгли қолди. Ўша, боягидаги толиқишмиди? Ёки зерикишмиди?

Гавдани хушбичим қилиш учун узоққа бориш шарт эмас, уч қаватли коттежининг тагидаги бассейнда машқ зали замонавий ускуналар билан жиҳозланган.

Ҳокимликнинг бешинчи йилида аёлнинг кўнглини тушуниксиз бир ваҳима кемира бошлади. Онаси раҳматли тушларига тез-тез кирадиган бўлиб қолди. Аввалгидай онасига хос бўлган вазминлик, илиқлик йўқ. Нигоҳи совуқ, киприк қоқмайди. Ўзининг меҳрибон, туққан онаси. Бир гал худди ўнгидагидай унга кўрсаткич бармоғини нуқиб, жеркиди: “Ҳой, ҳокимнинг аёли! Кўзингга қара! Бойларга тақлид қилиб, уларга тенглашаман демасдан, йўқсилларга қайишиб, мурувват кўрсатиб яшасаларинг бўлмайдими?!” деди.

У бу тушмиди, ўнгими, билолмади. Буни аниқлаш учун, ҳатто баданининг у ер-бу ерини чимчилаб кўрди. Ўнги шекилли. “Ойи, – деди у ўз овозини аниқ эшитиб. – Ойи, олам бойларнигина тан олади. Биз дунё миқёсида бўлмаса-да, мамлакат миқёсидаги бойларданмиз. Бу – замон талаби. Ойпарадай улкан музофотни қудратли бўлмасдан бошқариб бўладими? Замон билан ҳамқадам бўлмасак, ортда қолиб кетамиз”.

Онасига расмий гапирганидан ўнғайсизланди. Онаси: “Эй, ҳокимнинг аёли! Менга маъруза ўқима, аҳмоқ! Бизнинг дунёда маъруза эмас, юракдан чиққан дуогина эътироф этилади. Мен нима дейман, қўбизим нима дейди?!”

Онаси шундай деб шартта тескари ўгирилиб кетди. “Онажоним-эй, жами йўқсил, яланғочларни тўйдириб бўларканми? Энг ривожланган, илғор деб тан олинган японларда ҳам йўқсиллар тўлиб тошиб ётибди. Ўз кўзим билан кўрганман. Ўргилиб кетай, содда онажоним-эй!” деди у. Ўнгидагидай сўзлади. Онаси эса, ўша-ўша тескари қараганча, баттар аччиқланиб, гап қотди: “Япон элида нимани англадинг, ҳокимнинг аёли!? Уларда бойларнинг ортиқча керилмаслигини, юпунларнинг қуйинмаслигини пайқамадингми, эҳ-ҳ?!”.

У йиғлаб уйғонди. Умида биринчи бор... Эри ҳоким бўлганининг бешинчи йилида. Ўшандан бери кўнглидан ғашлик аримай қолди.

Қуръон ўқитди.

Қайта-қайта.

Тушини унутгандай бўлди. Эрига меҳмон чақиргиси келганини билдирди. Кўпдан бери меҳмон кутмапти. Шуни ўйлаб, икковлон рўйхат тузди. Осон бўлмади. Рўйхат тузиш кадр танлашдан ҳам қийинроқ экан.

Унга биринчи бўлиб олигархнинг номи ёзилди. Шу вилоятнинг олигархи. Такаббургина. Буни эътиборга олишмади. Унчалик ҳаддидан ошмайди, деб ўйлашди. Иккинчи – заминдор бой. Серҳиммат. Сипо. Учинчи. Тўртинчи. Бешинчилар ёзилди. Ялтироқ қоғозга. Аввалдан аралашиб юрган нуфузли тадбиркорлар. Аёллари аёлига синашта, сирдош, ишончли. Олтинчи – маслаҳат котиби. Еттинчи – ўринбосар. Ҳоким ўринбосари. Шулар етарли, дейишди. Янгилик бўлсин дея, музофотдаги таниқли олимнинг ҳам номини рўйхатга киритишди. Зиёфат зиёлинамо бўлсин, деган мақсадда.

Таклиф қилинганлар битта қолмай тўпланишди. Олимнинг аёлигина келмади. Кийими юпун экан.

Зиёфат ўрталарида олигарх қизишиб қолди. Такаббурлигига бориб, олимни ёқтирмаётганини сездириб қўйди. Мазах қилишни бошлаб юборди. Иккаловини тинчлантириб, кўз-қулоқ бўлиш ҳокимнинг ўринбосари билан маслаҳат котибига топширилди. Бошқалар боғни айлангани чиқишди.

Кираверишда кенг бўлма бўлиб, ундаги диванларга олигарх, ҳоким ўринбосари, маслаҳат котиби, шунингдек, олим жойлашишди.

– Қани, аллома! Фалсафа сўқишни бошла! – деди олигарх масхаромуз оҳангда.

– Баднафслик, очофатлик авж олмоқда! Сенлар халқни пода деб ўйласанлар. Ё бу гапим ёлғонми? – деди олим.

– Авайлаб, ортингга қараб сўйла! – деди олигарх устарада ялтиратиб қирилган думалоқ бошини хузурланиб силар экан.

– Олимларнинг орти тоза, қизгалоқ! – деди аллома.

– Сиз қизиб қопсиз. Ташқарига чиқайлик-чи, – деди куюнчақлик билан ҳоким ўринбосари суҳбат тезоблашганидан хавотирланиб.

– Шундай қилинлар. Аёлингиз ҳам келмапти, – деди маслаҳат котиби титроқ овозда. – Ҳокимимизнинг уйидамиз. Уят. Ишқилиб аёллар эшитиб қолишмасин...

Бироқ ҳоким аёлининг қулоғи динг, ким нима деганию, нимани еганини назардан қочирмасди.

– Эй, маслаҳатчи! Бу билан менга кет, демоқчимисан? Мени маст деб ўйлама. Ҳақиқатни айтдим, холос. Билиб қўй, мен сенинг депутатинг эмасман, – деди олим энсаси қотиб.

– Яқинда ўзингдай бир олим, яъни ҳамкасбинг ёзганини ўқидим. “Бизда даҳолар йўқ. Бор деганлари ёлғон. Миллатнинг сони чорак миллиарддан ошмагунча ундан даҳолар чиқмайди”, дебди ва бу фикрини далиллапти. Ҳамкасбинг. Сенинг илмий кашфиётларинг оқимга тушиб, ҳаётга татбиқ этилгунича миллатинг тўзиб битади. Жуда бўлмаса, мана, бизга ўхшаб беш хотин олиб, ҳар қайсинисидан учтадан бола туғдириб, миллатингни тўзишдан асраб, қозоғингни кўпайтирмайсанми? – деди олигарх ундан баттар хезланиб. – Бизники ўн беш. Бугунги тонгда. Билиб қўй!

– Сендай тўнғиздан туғилган кўнғизларнинг сапосига жавоб

беролмайман. Етти миллионга етмайдиган яхудийлардан неча минглаб даҳолар чикмаганмиди?

– Қўйсанглар-чи. Уят-ку! – дейди ҳокимнинг ўринбосари юраги олиниб.

– Кимнинг шанғороғида ўтирганларингни унутмаларинг, – деди маслаҳатчи манглайдаги терни артиб.

– Ўзимга ҳам увол керак. Кета қолай, – деб ўрнидан гандираклаб кўзгалди аллома.

– “Ҳукмдорнинг ақллиси, уламога ўзи бориб, салом бериб тураркан, уламнинг ақлсизи, ҳукмдорга ўзи келиб, шундай Худо ураркан”, деган рубойи кимники эди? – деб кўрсайди олигарх.

Боғнинг ажойиботларини томошалаб қайтганлар ўтиришни бундан буюёғига қиздириб юборишди.

Вилоят олимнинг кетганига ҳеч ким эътибор бермади.

Фақат ҳокимнинг саволомуз нигоҳига аёли жилмайибгина, ловуллаган оловдай ол рангли лабларига нозик кўрсаткич бармоғини босиб, тинчлантирди.

Навбатдаги танаффусда эркаклар ер остидаги махсус залда алвон хил ёпинчикларга ўралиб, кўнгилнинг чигилини ёзишди. Ёппасига тошсоққа суришди. Аёллар қавми учинчи қаватдаги ширин чой бўлмасига сирлашгани тўпланишди.

Ҳазил-ҳазил билан улар тақинчоқ мусобақасини бошлаб юборишди. Олигархнинг аёли кумуш бандли, гавҳар тошли узукларни хуш кўрар экан. Узукларнинг бири – беш карат, иккинчиси тўрт карат чикди. Заминдорнинг эгачиси узук мусобақасида ғолиб бўлди. Унинг узукларидаги гавҳар кўзларнинг ранги кўкимтир каптарнинг қийилган томоғидан томган илк қон томчисига ўхшаб, ҳар бир кўз ўн каратдан ошарди.

Учинчи, тўртинчи, бешинчи тадбиркорлар хонимчаларининг узуклари ҳам мусобақада юқори поғонани эгаллашди. Ўринбосар билан маслаҳат котиби хонимларининг бармоқларидаги узуклардаги кўзлар етти-саккиз карат атрофида эканлиги аниқланди.

Иккинчи босқичда – болдоқ-узуклар намоёиши бошланди. Лаъл, ёкутлардан таралган ёғдулар гўёки ҳокимнинг меҳмонхонасидан кўтарилиб, бутун шаҳарга сочиладигандай. Болдоқ-узуклардан кейин билакузукларга ўтишди. Маслаҳатчи хонимнинг билагидаги билакузукнинг йўғонлигию, ёкут тошлари барчанинг кўзларини қамаштириб, лол қилди. Тақинчоқларнинг қиймати миллионлик чегарадан ошиб ўтди. АҚШнинг кўкиш пули билан ҳисоблаганда, албатта.

Ҳоким ўринбосарининг хонишойими олигархнинг бешинчи тўқолидан ўзди.

– Вой, ўлмасак, маст бўлиб қолмадикми? – деди аёллардан бири.

– Хосиятли хонадоннинг шарофати билан эмин-эркин, яйраб ўтирибмиз-да! – деди иккинчи аёл.

– Тақинчоқ намоёишининг завқи ўзгача бўларкан, – деди учинчиси.

– Ўйлаб кўрсак, ҳар биримиз қиймати фалон миллион долларни кўтариб юрар эканмиз!

Овози пасайтирилган кўксандикда “Кўнғир” гуруҳи пайдо бўлди.

– Мана шу “Кўнғир”ни яхши кўраман. Овози хуш ёқади, – деди тўртинчи хоним. – Анов уп-узун, ингичка бел қизга хавасим келади.

“Кўнғир”нинг уп-узун, ингичка бел қизи “Дунё...дунё...дунё-ей. Дунёга ким эга-ей?” деб хониш қилди. Унга икки йигит жўр бўлди.

Тақинчоқлар танлови якунланди.

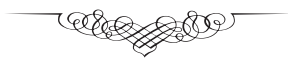
– Хонанда қизнинг бели қанча сантиметр экан-а? – деди аёлларнинг бешинчиси.

– Келинлар, кимнинг бели толмароқ, қомати адроклигини аниқлаш учун танлов ўтказамиз, – деди аёллардан бири.

Қомат танлови жуда қизгин таъсирли ўтди. Зеро, ўзга музофотларни билмадигу, Ойпара музофотида, айниқса, унинг марказида фитнес клублар кўпайган, махсус элита учун очилган эди. Шу боисдан ҳам меҳмон аёллар бири-биридан хушқоматлиги аён бўлди. Аммо, ҳамманикидан ҳам уй соҳибасининг қомати жозибали деб топилди. Ҳокимнинг аёли бўлганлигидан эмас, албатта. Чиндан шундай. У Ойпара аймағининг энг соҳибжамол гўзал фариштаси эди-да.

– Энг хушқомат ғолибамизга соврин берамиз! – деди олигархнинг аёли уй соҳибасининг кўркам қаддига ҳавасланиб тикилганича. – Ойпара музофотининг қамар рухсорли гўзалига барчамиз бир-бир энг қиммат тақинчоғимизни тортиқ қиламиз!

– Бир овоздан қўллаймиз! Қувватлаймиз! – дейишди қолганлар. Бири билагини, иккинчиси узугини, учинчиси зирагини энг хушқомат, мафтункор хонимга тортиқ қилиш учун сузилишиб, навбатга туришди.

ҚОЗОҚ ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

*Қозоқ тилидан
Мирпұлат МИРЗО
таржимаси*

Абай ҚҰНОНБОВ

(1845–1904)

ҚИШ

*Оқ либосда, қурч гавдали, оқ соқолли –
Сочган захри тирик жонга гавго солди.
Уст-энгили қировда ва турқи совуқ,
Қадамини гарч-гурч босиб келиб қолди.*

*Нафасида – аксиригу аёз дуркун,
Кекса қуданг янглиз келиб қолди бирдан.
Заб бостириб кийиб олган пахмоқ бўркин
Ел-изгиурин унга ўтмас – тетик, бардам.*

*Нақ булутдай қоши тўсиб икки кўзин,
Бош силкиса юрагинга қутқу солар.
Ногоҳ бўрон туриб дўқ-дов қилса шу зум,
Кенг даишдаги оқ қасрдек уй чайқалар.*

*Завқи тошиб чопиб юрган бола-бақра
Кўринмайди, юз-қўлини ушук урди.
Қават-қават чопон кийса ҳам молбоқар,
Аччиқ елга дош беролмай юз ўгирди.*

*Писандмасди йилқига қор ёғса қат-қат,
Кўк аёзга улар қандоқ қилсин тоқат!
Кўраларга оч қашқирлар тумишук солди,
Ҳой, чорвангни ташлаб қўйма итга фақат!*

*Уйқусизлик ўлдирмайди, анграймагин,
Қувват бўлар – қунгайларга ҳайда молни.
Ит еганча Қўндибою Қанай есин,
Қувиб юбор қасам урган манов чолни.*

Ўлсам, умрим қордаги из бўлмасми?
Ўткир тилим тортинчоқ қиз бўлмасми?
Муҳаббат ва ҳасратда ёниб ўтган
Менинг оташ юрагим муз бўлмасми?

Олтин деб асраганим, жез бўлмасми?
Шоҳи деб ўйлаганим, бўз бўлмасми!
Ҳаприққан бўлса бир пайт асов юрак,
Кейинча эл оғзида сўз бўлмасми?

Нажотсизман, мен гамда бахтиқора,
Ҳасратларим адоқсиз, топмам чора.
Битта қалбга зарурми шунча ёнмоқ,
Қара, ахир, бир жонман – дили пора.

Юрагининг тубини теран бўйла,
Мен ҳақимда сўйласанг ростин сўйла.
Мен тақир ерда ўсдим ва бир ўзим
Мингта билан олишдим, буни ўйла!

Ёшлиқда олғир эдим, ўйдан йироқ,
Лекин не-не қалбларда ёқдим чироқ.
Ҳар кимсани шод этмоқ орзум эди,
Элдаги ношудлардан куйдим бироқ.

Замондан тегмади ҳеч эрк ўзимга,
Шунданми дунё тордир гоҳ кўзимга.
Хор бўлдим ўз юртимда топмай қадр,
Сен, дўстим, мени ая, боқ сўзимга!

Сиртим нур, ичдан қанча қалтирамай,
Дунё ўтар мендан ҳеч ҳол сўрамай.
Ўлан – нақ аёл, сиринг ёяр элга,
Бас, сўзим тўхтатай, кўп алжирамай.

Аҳмет БОЙТУРСУНОВ

(1873–1938)

ОҚИН ИНИМГА

Сўзимга қулогинг сол, оқин иним!
Ўй-фикр ва руҳимиз яқин, иним.
Оғалик ҳуқуқим бор, шундан сенга
Келдим мен ўргатай деб ақл, иним.

Ўзимни оғанғдайин тутсам ағар,
Бу ишим кўрармисан маъқул, иним?
Оғанғнинг гар адашган ери бўлса,
Сўрайман эта қол деб афу, иним.
Жой юрсанғ қоқилмайсан, йиқилмайсан,
Йўқса ким бўлар бунга кафил, иним.
От қўйган олд-ортига қарамайди,
Доимо бўлгин биздек фақир, иним.
Тўнғиздай ҳар нени еб семирғанлар
Саналиб ақлига ётир, иним.
Миллатнинг арзандаси бўлай десанғ,
Ночорнинг кўпроқ егин ҳақин, иним.
Сийласин десанғ юртинг қадринг билиб,
Айғирдай мўминларга айқир, иним.
Билимли бўлай десанғ эл ичинда,
Тўхтамай сўйлаб, ҳарғиз лоф ур, иним.
Кўлингдан булар бири келмас бўлса,
Кимгадир шотир бўлиб чарх ур, иним.
Сўзингни тинглағайин десанғ юртга,
Эт тортиб товоқ-товоқ, чақир, иним.
Оғзи-ла ўроқ ўриб берар ҳар ким,
Қимизни коса-коса шотир, иним.
Эт билан қимиз бериб сўйлаб кўрсанғ,
Айтғаннинг юртга болдай татир, иним.
Илминг гар Афлотундай бўлса ҳамки,
Билки, эт-қимизсиз – бир пақир, иним.

Абдулла ТОЖИБОЕВ

(1909–1998)

ШОИРЛИК

*Шоирлик оғир меҳнат тушунғанга,
Кон қазувчи, тош йўнувчи ишиндан-да.
Ёлғизсан, ёрдам тилаб ололмайсан
Энг яқин, энг суюкли кишингдан-да.*

*Ажибдир илк севгига дучор кезинг,
Ғойибдан дунёларни қучар кезинг.
Ўйингда уя қурган полапонинг
Юксакка қанотланиб учар кезинг.*

*Ажибдир тугилиши туйғуларнинг,
Кўзингдан қочар пайти уйқуларнинг;
Ҳисларинг юрагингда мавжланганда
Ажибдир товланиши ёғдуларнинг.*

*Осонмас руҳинг ерга ҳеч қўнмаса,
Таскину тасаллига ҳеч қўнмаса;
Яъниким шеър қийноғи юрагингда
Ҳовурин чиқармаса, ҳеч сўнмаса.*

*Билмайсан шунда кимга не дерингни,
Бер, дейсан, ширин дамлар, қўмагингни
Қопқоғин ёнартоғнинг очиб юбор,
Осмонга рўпара қил юрагимни!*

* * *

*Ўй-хаёллар эргаитирса изидан бот,
Етолмайди унга агар чопса-да от.
Адоғи йўқ ўкинчларга кўмилгайдир
Виждони-ла баҳсага тушса ҳар қандай зот.
Шу аснода тунги уйқу бузилади,
Шундайларга ажал кўзи сузилади.*

Тойир ЖАРОКОВ

(1908–1965)

ДУТОР БИЛАН ДЎМБИРА

*Ўзгамас, ўз элимсан, Ўзбекистон,
Кўрингунг кўзга кўркам сен олисдан.
Кўзингда нур ёнганда жонга яқин,
Шеъримиз етиб борди сенга шу дам.*

*Қай оқин ўзбек элин зўр ҳурмати,
Қадрдонлик ҳаққи-чун барқ урмади?!
Юрагин ўти билан битиб байтлар,
Қай оқин бу дўстлик деб чарх урмади?!*

*Биз элдан, эл ҳам биздан олар илҳом,
Икки эл зафарларда қозонар ном.
Она сути янглиг эгиз фарзандларга
Ойдинда мавжланар Сир ажиб оқшом.*

*Чирчиқ ва тўлқин отган Буқтарманинг
Нурлари ушалтирди эл армонин.
Пахтаорол оқ пахта гулин сочса,
Қозоқнинг дашти тўкди олтин донин.*

*Шеърга солиб узуму анорларин,
Мақтаган чоғ сиз ўзбек паловларин,
Ғафур ака, кўрингиз, Собит оға
Бўз қирда тикди инжу яловларин!*

*Суямиз олманию анорни биз,
Тўлдирди ширин болга қанорни куз.
Бир боғда ўсган нақшин мевадайн
Эртанги оқ тонларга хуморлимиз.*

*О, кўркам қозоқ йигит бармоқлари
Дўмбира чертиб турса сайронлатиб.
Ойдин бир кўлда сузган оққувдайн
Қиз рақси қўяр элни ҳайронлатиб.*

*Оққувнинг боласидай бўйинларин
Нозлатиб, бошлаб латиф ўйинларин,
Эврилса тўқсон бураб хипча белин,
Ўзига мафтун айлар элнинг барин.*

*Қалбимга ошно қилиб меҳримни чин,
Талпиниб юрагим-ла дуркун-дуркун,
Тошкентга ажиб шеърим айтиб келдим
Қабул эт, қучоғинг оч, қардош юртим!*

*Кўркланиб отса уфқдан ажойиб тонг,
Елвагай кийиб дўпти, ола чопон,
Боғига ўзбек оғам сув оқизса,
Ан солар қир бошида қозоқ чўпон.*

*Ҳангома чопондамас, чўпондамас,
Олқишу ҳамду сано, хандондамас,
Жазм этиб парвоз сари элни мудом,
Чорласак, мудроқ диллар уйгонса, бас!*

*Қўшимиз – битта эрур тақдиримиз,
Меҳр ва муруватдир қалб сиримиз.
Севгимиз қўрига қўр қўймоқликка
Маҳшаргача бурчлимиз ҳар биримиз.*

*Ортада қолсин мозийнинг фарёдлари,
Толе қучсин эгиз халқ зурёдлари.
Не ажаб, зафарларга эш икки эл
Биргаликда учса гар само сари!*

ЎЛАН

*Ўлан сулув – уятчан баъзан қиздай,
Баъзан қўймас юракдан куй оқизмай.
Жонсиз ўлан туйғунгни совутгандай,
Босилади юракка баъзан муздай.*

Ўлан – гоҳи нозланган гўзал ёрдай,
Гоҳ ловуллаб, гоҳ тафтинг босилгандай!
Гоҳ осмонни ёргандай ялт-юлт этиб,
Ўт-чақмоқнинг қувватин оширгандай!

Гоҳи кибру ҳавода керилган кас
Ўлан қадру қимматин ҳеч бир билмас.
Менсимаслик мумкинми ўланни, айт,
Асл ўлан боқийдир, ҳеч ҳам ўлмас!

Жубан МЎЛДАҒАЛИЕВ

(1920–1989)

ТОШКЕНТ БИЛАН КЎРИШГАНДА

Йўл бўлиб ётса осмон ердагидай,
Нега мен ажабланмай, ҳайратланмай?
Қозоқнинг оқинлари бамисоли
Тошкентга қўнар кўндан фариштадай.

Айланиб оқ булутлар теграсидан,
Пастликка тайёрада юз бураман.
Тошкентнинг зар дўппидай зеболанган
Кўркига термулишни хуш кўраман.

Келганим йўқ мен асло ёт маконга,
Ўзимни бегонага менгзамасман.
Дўстимнинг, йўлдошимнинг, жигаримнинг
Муборак дийдорига етдим, ростдан.

Бу ўлка чамани соз, қўшиғи соз,
Юракка ажиб илҳом берар, бешак.
Юрганда ўзбек билан қўл ушлашиб,
Шукуҳли руҳинг ўсар тагин юксак.

Илк тонгнинг нурларига сайқалланган
Айёмни қаришлаб дил масрур жуда.
Шафақнинг зар ёлқини бамисоли
Тилла ранг уқа ўзбек дўпписиди.

Оқинлар ерга қўнар фариштадай,
Боқарлар тевааракка, маъволарга.
Тошкент ҳам ушбу дамлар ерда эмас,
Юксалиб кетгандайин ҳаволарга.

Ўлжас СУЛАЙМОНОВ

(1936 йилда туғилган)

БОЛАЛИК, БОҒЛАР, САРАТОН...

*Йўқ, мен тўлмагандим ўн иккига ҳам.
Болалик. Ёз. Олис фронт орқаси. Уйча.
Арава йўлларида сузиб юрар чанг, Саратон,
Боғлар, сийнасида зубор кўрпаси.*

*Ва шўхчан бир аёл бизнинг ҳовлида.
Ижарачи аёл,
Уни шундай атарди бобом,
Ёноқларим ловуларди эрталабданоқ,
Йўқ, ўн учда эдим ўша чоқ.*

*Жилмаяр эдим мен у кулган онда,
Лақмалик қилардим сўз тополмасам.
Гоҳ, у ювинишга сойга тушганда,
Ҳайдардим болаларни пана-панадан.
Булар бари – ўтмиш,
Ҳозир эса келар ёдимга: Тун,
мўъжаз деразали пахса иморат.
Мен ўша торгина дарча остида
Оқланган деворга суянганимча,
Турар эдим дилгир, бетоқат.
Урушдан қайтганди у –
Буни англардим,
Ўша йигит билан қучоқлашарди...
У ношуд, ярамас қучди-кўтарди
Ва у ҳам йигитни тинмай ўпарди...*

*Билмасдим,
Кўлларим титрар нимага,
Дераза ортида қоронғи, жимлик
Ва енгил шивир-шивир...
Э-э, қандоқ чидайсан бундай таънага –
Тош билан ойнани синдирдим чил-чил.*

*Югуриб чиқди кимдир:
– Сенми?
Унинг кўзларига боқардим карахт,
Худди тушидагидек, келмай ҳушимга,
Шунда мен, бир гўдак,
Дедим илк бора:
– Бўлди, бас, нари бор, эҳ онанг шунга...*

У эса йигитни итарди нари:
– Тегма!
Сўнг мени юпатиб, деди жимгина,
Юмишоқ кўкрагига босганча маҳкам:
– Оҳ, менинг кўнгли бўш ақлсизгинам.

Отилиб чиқдим мен унинг бағридан,
Томга кўтарилиб,
Ёйиб қўйилган
Эски гилам узра тушдим узала.
О, катта бўлсайдим шу бир кечада!
О, агар ҳозироқ етсайди кучим,
Бу қаттиқ хўрликнинг қасоси учун!
...Болалик унутилди,
Йиллар учар, ҳа.
Бироқ менга қийин бўлар сен билан,
Кўшинининг боласи
Сўқланиб бизга
Кечирилмас соғинч-ла термулса баъзан.
Тикилиб турар у, оппоқ деворга
Суюнганича,
Қоракўз, тунд, бир изтироб ёқар қонини.
Ўзининг илк меҳрин бағишлар сенга,
Болалиги,
Боглар,
Саратонини.

ТУНГИ ТАҚҚОСЛАР

Сен болсан гўё,
эсладимми – лабим тамшанар,
Сен – бир кулгу,
шиддатидан кўз ҳам ёшланар,
Мен ғарибман, ким ҳам хафа қиларди!
Дўзах кўрдим, энди жаннат истар дил.
Эҳ, бошқалар нечун сени севадир,
Севма сен, одаммас улар, ахир...
Уларда дард ва изтироб не қилар,
Улар фақат кишнаб юрган йилқилар!
Айт, қачон тилларим сўйласин бийрон!
Қай лаҳзада кўзларим сочсин аланга?
Ношудликни кўриб беисён,
Итоатда чидашни ҳам ўргатгин менга
Ва тунлар қурбақадек бўзламасликнинг
айт чорасини!..
Мен сени севаман,
Бева – оҳ уришни,
Балиқ – тез сузишни

Севса қанчалик;
Мен сени севаман
Ожиз – шухрат-шонни,
Қуёш – кенг осмонни
Севгани каби.
Сен зиқнасан, сенга яшаш осон,
Менга ризқин тутди ҳатто гадо ҳам
Мурғак чақалоқни эмизган каби.
О, мен Хайём бўлсайдим агар,
О, мен Ҳофиз бўлсайдим агар,
О, Маҳамбет бўлсайдим агар,
Муродимга етардим балки!..
Асл шеърлар эса ёзиб битилган.
Шундоқ севишарлар тоғу даштда ҳам –
Юракларга солиб орзу ва алам.
Ўзгача севиб ҳам бўлурми ёки?..
Мен сени севаман,
шундай севаманки...

САҲРО ТУНИ

Шабнам йўқ,
Во ажаб, қўлимга тегмас сира нам,
Туннинг бағридаги совуқ қумда ҳам,
Юзда ҳам, ўтовнинг сирти – наमतда
Йўқ зарра шабнам.
Тўғралган тошларнинг
Қотган мавжлари
Жилоланар ойнинг нурида бирам;
Изғийди қашқирлар ҳар ён сарсари,
Йўқ зарра шабнам.
Туннинг оғушида
Оппоқ шуълага
Беланди саҳронинг кўкси – сийм тан,
Лекин гезарар дил
Чиқмайди саси –
Бир томчи шабнамга ташина, зорликдан.
Ой совур ниҳоят,
Қуёш нуридан
Бир чети ярқираб кетар оламнинг..
Нега?
Кўнган эди юзига шабнам
Саҳрода тунаган танҳо одамнинг.

АРҒУМОҚ

Қозоқ тилидан
Азим СУҶОН
таржимаси

Йилқиси билан маихур,
Қадим қипчоқ ерида
Оқиб боради уюр
Куйган ўтлар селида.

Томиримда қайнар қон,
Тулпоридан сайлаб бер.
Елдирай мисли бўрон,
Остин-устин бўлсин ер.

Еллар аланга солсин
Арғумоқнинг қонига.

Қиёқ, алафлар қолсин
Туёқлар тўзонида.
Хужум, яшаш – бу надир,
Арғумоқ билиб қўйсин
Жасорат бизга тақдир,
Сўқмоқлар гулдурасин.

ОҚСОҚ ҚУЛОН

Еттисув даштида ёввойи отлар
Уймаланиб турар,
Қирлардан ногоҳ
Намхуш ел кифтида келар булутлар,
И-и-и,
Дупур-дупурларга тўлар ҳаммаёқ.
Гумбур-гумбурлар.
Қуёшни бўйлар излар.
Туёқлар чатнайди шўрхок ерларда.
Қора қулон
оқсаб-тўқсаб югурар,
И-и-и,
Қонлари кўпирар томирда.
Қора қулон
Очликка балогардон,
Чунг олишув – пайтида синган оёқ-ла,
Ожизлигин билдирмай,
Қари билимдон
Қулонларни шитоб ҳайдар сувлоққа.
Ҳар тун у тепада турар қаққайиб,
Оёгин кўтариб,
қўриқлар уюрни.
Отлар онт ичганлар “Қуръонни қўйиб” –
Мангу итоаткорлик буюрилган.
Ўзиши мумкин эмас..
Сочилиб ёллар,
Ҳилпирайди айғир ортидан бутун.
Уриб-суринишар терлаган танлар,
Бул оқсоқдан ўтиб кетмаслик –
Қонун!

Майсалар топталган.
Дарёлар лойқа.
Айгир сувга кирар биринчи бўлиб.
Сув ичар.
Дам берар салқи қовоққа,
Оёгин сездирмай қўяр кўтариб.
Уюр тек, тош қотди.
Ҳидлайди... Даҳшат.
Бўрилар ҳидлари сузар ҳавода.
Ич!
Бўлма безовта.
Қоровул – сергак.
Тўлқинлар сут каби оппоқ – дарёда.
Ҳа, булар ёввойи.
Титрашмас бироқ,
Вужудин қамраган туйғулар қизгин.
Жангларда асқотар – тишлайман сиртмоқ,
Ҳам шукроналикни ўрганаман мен.
Айгир сувга қонди.
Чиқди қиргоққа,
Силкинди ва кетди тепалик томон.
Отлар-чи, отилди бирдан сувлоққа, –
Бўззигача сувга ботдилар шу он.
Дашт дарёси, ёху, қуриди секин,
Бетоқат тутақар настлик – этаклар.
Ҳансираб, ютоқиб ичишар бетин
Тентаксой сувини ёввойи отлар...

Мухтор ШОҲОНОВ

(1942 йилда туғилган)

Қозоқ тилидан
Музаффар АҲМАД
таржимаси

ДЎСТЛИК ЎЛКАСИННИНГ ҚОНУНИ

Олдимизга қўйиб турли саволлар,
Ҳаёт бизни ўргатади куйига,
Болаликда, бирга юрган дўстимни
Эргаштириб бордим тоғам уйига.
О, болалик! Сутдай оппоқ даврон бу,
Анқов, беғам, бол булоқ, кўк майса, денг.
Дўстим тақиб кўраман деб, бувимнинг
Кўзойнагин, эх, синдириб қўйса, денг!
Не қиламиз? Амал-ҳийла озайиб,
Қутулиш-чун бир йўл излаб зориқдик.

Дўстим менинг ювош бола, ажойиб,
Бувим – сўзи қатъий кампир, ёруғлик.
– Бола шунча бўладими мазасиз,
Қайси биринг кўзойнагим синдирган?–
Деди кампир. – Қолдирмайман жазосиз,
Синдирган ким? Олдимга кеп тур илдам!
Не қиламиз? Барча бола турдик жим...
Бир изадан қутқармоқ бўп дўстимни:
– Мен синдирдим, кечиринг, був... мен эдим,
Мен эдим, – деб пастга эгдим бошимни.
Қандай жазо бераркан у – таваккал!
Одамзоднинг табиати сон қирли.
Қанча жаҳли чиқса ҳамки, ушбу гал,
Бувим мени жазосиз-оқ қолдирди,
Ҳамма хурсанд эди шодон, ҳангу манг,
Қад тикланиб, юзимизга ранг кирди!
Шу пайт укам сир очворди: “Ишонманг!
Кўзойнакни манов бола синдирди...”
Бувим қайта тутаб кетди шу лаҳза,
– Алдадингми мени-я?– деб қолди-да,–
Қани, юр!– деб, қулогимдан судралаб,
Эргаштириб борди тоғам олдиға.
– Кўй, бойбише, дов туғдирма бекорға,
Деди тоғам баланд келиб. – Айт қани,
Айб бўптими – ўзин қўйиб хатарға,
Эр йигитнинг дўстин сақлаб қолгани.
Дўстлик деган – эзгулик-ку, муқаддас,
Мисол ҳам кўп бу туйғуга, ким санар...
Ватанни ҳам сотвориши ҳеч гапмас
Қийин чоқда дўстин сотган кимсалар!

Темирхон МАДАДБЕК

(1945 йилда туғилган)

* * *

Минора бўлмасанг, сен парча ерсан,
Ётибсан ҳовур ичра, ўлан қутган.
Қўтариб олсаммикан қўшиқ каби,
Мен сени олти аср теранликдан.

Тўлдирган кўкракларни ишқингмиди,
Бўлмаса, ишқинг шунча жўшқинмиди?

Туққан юрт талпинганда бир отилиб,
Осмонда қолиб кетган тўлқинмиди?

Қалайча кетсин кўнгил сенга боқмай,
Сен билан бизнинг вужуд бир тупроқдай.
Ётибсан тўнқарилиб, кўк осмондан
Узилиб тушиб қолган кўнғроқдай.

Аломат сир мўъжиза тошларинг ҳам,
Аломат ўтда қолди ёш жоним ҳам.
...Бир юксак нишон бўлса туққан юртда,
Юксакроқ кўринаркан осмонинг ҳам.

Абдулла АЙМОҚ

(1954 – 2012)

* * *

Мени асло койиманглар, кечинглар,
Эркаланиб, карвон тортиб кетсам гар.
Қарам тутиб бол шаробнинг бугига,
Қум етолмас уммонлардан ўтсам гар,
Сизлар мени афу этинглар, кечиринглар.

Ёрти қурутни олти ой озиқ этувчи, Сизлар мени койиманглар, илойим,
Қашиоқ эдим чанги чиқмай кетувчи. Уруисанглар, бузилади чиройим.
Сизлар мени урушманглар, илтимос, Койисанглар йиғлайман ёш боладай,
Менинг қалбим бола ҳали, ўқувчим. Туман кўмиб ташилагандай кун, ойим.

Шеър ёзишга қолмай амал-қуроғим,
Йиқолмасам тухматчининг байрогин,
Ёлғиз-ку деб ўланда ҳам умрда,
Сабаб қилинг, мунг босмасин қароғим...

Сизлар мени койиманглар, илтимос.

Эсенғали РАВШАНОВ

(1957 йилда туғилган)

* * *

Зулматни қувиб кўнгилдан,
Чирогим ётиб турар олда,
– Фарийшта недан яралган?
– Ўтдан, – дейилади Қуръонда.

Мен ёққан ўша чироққа
(Чироқ – бу умид тилдирак)
Фарийшта келмайди, бироқ-да,
Келади тентираб капалак.

Фарштанг эдим кокилли
Қайга бошлаб келдинг, қил раҳм
Тентак капалак сингари
Тақдирим менинг, тақдирим.

Қанчалар совуқ тун эди,
Капалак, тўнгиб қолдингми?
Бизларни пойлаб юради,
Шамоллар эшик олдида.

Кўчада булутдай хаёллар,
Ўтади шекилли ёғмасдан.
Тентак деймиз-ов жониворни,
Ҳаётнинг ўзи соғми, денг.

Ўқни ёйдаи мўлжаллаб нақ
Вишиллаб пойлаб келади.
Ўчган ўт, ўлган капалак
Шумиди унга кераги?
Тушунмайман...

Қосимхон БЕГМАНОВ

(1958 йилда туғилган)

* * *

Ошиқ бўп турди бир бутун дунё ўзингга қандай!
Ёнингда сени томоша қилдим: юзларинг ойдаи!
Осмондан оқиб қўш юлдуз қулаган эди-ов,
Кўзларинг ёши юзимга менинг томчилагандаи...

Кўзларинг ёши мунчоқ мисоли тизила қолди,
Толдан сачраган каби юзимга томди.
Шу лаҳзаларда ун-тунсиз бўлиб менинг ўзимдай,
Дунё ҳам сенга бир қаради-ю, ошиқ бўп олди!

Бирини бири авайлар деган ечимга борган,
Шунчалар мунгли бўларми, замин, ошиқлар? Солган!..
Азизим, жоним, йўқотдим сени ўшандан кейин,
Қўш юлдуз оққан кузги оқшомлар ёдимда қолган.

Кейин... турналар жанубга қараб тизилиб учди,
Бола шоирнинг кўзлари ўша қушларга тушди.
Оҳ, дариг, ўша кузги оқшомда тушимга кириб,
Бир томчи ёшим кўзимдан оқиб заминни қучди.

Бизларни энди ким айтар экан: “Ана ошиқлар!..
Согинчларимни тушида кўриб қора ел ухлар.
Юлдузлар оққан тунларда сира сайр қилманглар,
Ирими ёмон бўларкан бола ошиқ-маъшуқлар!..”

YODNOMA

МУЗАФФАР АҲМАД

ИККИ ДЎСТ ДОСТОНИ

Эссе

Икки улуғ адиб Гафур Ғулом билан Собит Муқоновнинг чин дўстлиги ҳақида жуда кўп гаплар юради. Ўзбекистон санъат арбоби, ёзувчи ва таржимон Носир Фозилов тилидан ёзиб олинган мазкур қисса ўзбек ва қозоқ халқлари дўстлигининг, илдизлари нақадар чуқурлигини кўрсатади.

* * *

– Халқлар дўстлиги, халқлар дўстлиги дейсизлар, – деб ҳикоя қилади устоз адиб Носир Фозилов. – Хў-ўп-п, бу яхши гап. Керак. Шеърларим фалон тилга таржима қилинди, китобим у тилда чиқди, бу тилда босилди – деб мақтанасизлар. Майли, буям яхши. Лекин бир халқ иккинчи бир халқ билан дўст бўлар экан, мана шу хайрли ишнинг бошида турган, иши, сўзи, фаолияти билан ўрнак бўлган улуғ сиймоларнинг улуш-ҳиссаларини ҳам ёдлаб туришимиз керакми-йўқми?! Уларнинг ибратли дўстликлари қай жиҳатлари билан намоён бўлганлигини авлодларга айтиб қолдириш керакми-йўқми?! Э-э – шоир! Мен қадимги ота-боболаримиз замонидан мисол келтириб ўтирмайман. У пайтлар қозоқ ҳам, ўзбек ҳам бир халқ эди, сен қозоқсан, сен ўзбексан деган гаплар бўлмаган. Бўлса, уруғ-қабилалар бўлган, холос. Ундаям, ҳаммалари ўзларини туркий халқман, туркийнинг фалон уруғиданман деган. Бўлди... Ота-боболаримиздан мисол келтириб ўтирмайман деганим шу маънода эди. Мен кейинги даврлардан, яхши-си, ўзим кўрган-билган воқеалардан бирини айтиб берайин... Хў-ў-п... Ҳа, биз айтадиган мисол адиб-шоирлар ҳаётидан олинган бўлади-да! Халқлар дўстлиги тарихдан, адабиётдан бошланса, адабиётлар дўстлиги ижодкорларнинг шахсий муносабатларидан бошланади-ку! Э-э, шоир, манави воқеани эшит бўлмасам: минг тўққиз юз етмиш учинчи йилнинг ўн еттинчи апрели эди...

*Олма-ота шу кун мунгли садо қилди,
Мунгли садо ҳаммамизни адо қилди:
– Қозоқларинг мотам очди, ўзбеклар-ов,
Кел, бовуринг Собит Муқон қазо қилди!
Совуқ хабар етиб борди ҳамма ерга,
Тошкент, Нукус, Жиззах, Қўқон, Янгиерга,
Эшитди-ю, афкор омма нола чекди,
Йиғладилар ўзбек-қозоқ бирга-бирга.
“Ай-й, ўлим-ай, аямайсан инсонни сен,*

Фарқламайсан яхши билан ёмонни сен,
Ай-й, ўлим-ай, бешафқатсан, кўзинг сўқир,
Йиқитдингми қозоқнинг алп полвонин сен?..”
Мен ўзимча шу гапларни сўзлар эдим,
Бирор таскин, юпанч, таянч излар эдим.
Оғам ўлди! Мен босолмай фарёдимни,
Ич-ичимдан бўзлар эдим, бўзлар эдим!
Собит Муқон ўзбекка ҳам жондош эди,
Садоқатли, оқибатли қардош эди,
Жаҳон бўйлаб донг таратган оғаларим –
Ойбек, Фафур, Миртемирга қондош эди.
Мухтор, Фафур, Собит, Ойбек, Миртемирлар,
Туркий тилнинг заргарлари, доно эрлар,
Бир-бирини кўрмаса ҳеч турулмасди,
Ойда уч бор дийдорлашар эди улар.
Ҳангомалар, айтишувлар қизир эди,
Фафур оғам тўхтовсиз байт тизар эди,
Ёшликдаги шўхликларни тилга олиб,
Узилмаган ичакни ҳам узар эди.
Оғаларим, шундай яшаб ўтдингизлар,
Дўстлик деган тугни маҳкам тутдингизлар.
Ҳар бирингиз татирдингиз юзга, мингга,
Дод ўлимдан! – бирин-кетин кетдингизлар.
Сиз эдингиз халқимизнинг дилбандлари,
Наср полвони, шеъриятнинг жўмардлари.
Аббос, Мухтор, Ойбек, Берди, Фафур, Собит,
О, туркийнинг донгдор, фозил фарзандлари!..
Шу сўзларни такрор-такрор сўзлар эдим,
Тошкент ичра таскин-юпанч излар эдим,
Оғаларим дийдорини, меҳрин қўмсаб,
Ич-ичимдан бўзлар эдим, бўзлар эдим...

Ай шоир-ай... Дафтар-қаламингни ол энди. Ёзасан ҳозир. Мен сенга шундай воқеаларни, шеърларни, ўланларни, йиғи-йўқловларни айтиб берай бугун! Ёзиб олсанг – ўзингга фойда бўлади, авлодларга хотира қолади... Хў-п-п... Мен айтавераман, сен туртиб ёзиб боравер.

* * *

Шундай қилиб, қазо хабари келган куннинг ўзида Ёзувчилар уюшма-сида тўпланиб, кичик йиғилиш қилиб олдик. Котибиятдан Назир Сафаров, Миртемир ва менга Олма-отага бориб, Собит оғанинг дафн маросимида қатнашиб келиш вазифаси топширилди.

Бевафо дунё! Бераҳм дунё! Оғам билан видолашиш... Сўнгги манзилга кузатиш... Собит Муқондай азамат инсонни, халқ ардоғидаги адибни ўлади... деб ҳеч ўйламаган эканман! Қанча нон-намак бўлганмиз, тонг-отар баҳслар қилганмиз, нечта китобини, романларини, қиссаларини ўзбекчага таржима қилиб чиқарганман...

Айтгандай, сен, шоир, қозоқларнинг дафн маросимида қатнашганмисан хеч? Ў-ў!.. Кўришинг керак. Инсонни эъзозлашни ўрганасанлар-да! Шоирман деб юрибсан-ку ҳамманг, шунинг учун айтяпман. Қозоқларда таъзия билдириш ҳам, кўнгил айтиш, йўқлов, азадорларни юпатиш – буларнинг ҳаммаси шеър қилиб айтилади. Ҳа! Эшитиб ўтирсанг, вой-бўй!.. Қадимда ўзимизда ҳам бўлган-ку ўлимни шеърый йўл билан билдириш. Хусайн Бойқаронинг бир хотиними, канизагимиз ўлганда, Навоий ҳазратимизнинг бориб айтганлари-чи: “Сарвтолнинг соясинда сўлди гул...” – Эсингга тушдимми? Айтяпман-ку, ота-боболаримиз бир бўлган, одатларимиз бир бўлган деб! Ҳақиқий халқона поэзия мана шу йиғи-йўқловларда, изтиробларда намоён бўлади. Қозоқларда йўқловнинг тури кўп: хотин ўлганда эрнинг йўқлови, эр ўлганда хотиннинг йўқлови, фарзанд нобуд бўлганида ота-онанинг йўқлови, дўстдан айрилганда... э-э, бу ўлим деганинг ҳам тури кўп-да! Энди юпатишлар, жанозага келганларнинг азадорларга кўнгил айтишлари, ёки қари ўлса, ёш ўлса, марҳумнинг эркак, аёл эканлигига қараб... бунақа айтиладиган хиллари ҳам бор.

Мен кўп қатнашганман қозоқларнинг жанозаларида. Энди, ҳаёт-да бу. Умрим Қозоғистон билан боғлиқ бўлгач, таржималаримнинг бари шу халқ адабиётидан бўлгач, тўй-маъракаларга кўп чақиришади. Тўйларига бориб, азаларига бормаيسانми? Борамиз!.. Ўлим дегани ҳамма халқда ҳам мусибатли, қайғули. Илож қанча? Шунинг учун ҳам қозоқларнинг Ўринбой оқини айтади:

*Ўлимдан улкан ёв борма?
Бағри бутун сов борма?
Пулсиз берар, хунсиз олар, –
Бунга қарши дов борма?!..*

Олмаотага учта чипта олдим у хаёлимга бир фикр келди: учиб кетиш олдидан Ғафур аканинг қабрини зиёрат қилиб, Собит Муқоннинг вафотини айтиб кетсам-чи? Рост, ҳозир бораман, йиғлаб-йиғлаб айтаман барини! Бугун айтмасам, унда қачон, бориб келганимдан кейинми? Йўқ, ҳаммаси ўз вақтида, ўз кунда айтилгани яхши. Ахир қозоқнинг машҳур Шол оқинидан қолган гап бор-ку:

*Бу ўлим қайда йўқ?
Ярқираган ойда йўқ!
Гуркираган кунда йўқ!
Ўтари ўтиб кетган сўнг,
Минг тангалик қайгидан
Бир тангалик фойда йўқ!..*

* * *

Ёзиб боряпсанми, шоир? Ёз, ёз! Энди сенга Собит оға билан Ғафур аканинг дўстлиги ҳақида ҳам гапириб бераман. Собит оғанинг, Мухтор оғанинг, ўша пайтлардаги жуда кўплаб қозоқ ёшларининг талабалик йиллари Тошкентда, Самарқандда ўтган. Ҳаммалари бирга ўқиган-да улар. Танишган, бирга юрган, дўстлашган, ҳамма сир-асрорлари ўртада бўлган.

Дўстликлари шундан бери сира-сира узилмаган ҳам, бузилмаган ҳам! Улар ўртасидаги латифага айланиб кетган хангомаларни ҳам эшитгансан-а? Биласан! Бўлган, бўлган шуларнинг ҳаммаси!.. Ў-ў, Ғафур Ғуломнинг дафн кунида Собит Муқоннинг йиғлаб-йўқлаганлари! Ҳа, ҳа, келди Олмаотадан, хабар борган заҳоти учиб етиб келди! Айтяпман-ку қиёматлик дўстлар эди деб. Ҳозир, ҳозир... эслаб олай, айтаман ҳаммасини, шошилтирмай ўтир. Хўш-ш... Келди, ҳамма билан йиғлаб кўришди, йўқловлар айтди, ҳатто Ғафур аканинг жасадини қабрнинг ичига жойлаб чиққан одам ҳам шу Собит Муқон! Дафн қилишга келган одамларми? Ўх-хў! Жуда кўп эди! Халқ ҳам севарди-да Ғафур Ғуломни, бошига кўтарарди! Энди, ҳақиқий халқ шоири эди-да ўзиям, Собит оға кўчанинг бошидан йўқлов айтиб кирди, ўзининг чиқарганларими, халқдан эшитганларими... бир чеккадан айтаверсак, шунинг ўзи бир дoston! Мен эсимда қолганларини айтаман, сен ёзиб олавер-чи, қани Собит оға Ғафур дўстини шундай йўқлаган эди:

*Келбатинг, дўстим, бор эди
Тогдаги чўққи – асқардай!
Ҳайбатинг, дўстим, бор эди
Даврага чиққан кўчқордай!
Ғайратинг, дўстим, бор эди
Алпомши, Рустами дostonдай!
Сувратинг, дўстим, бор эди
Мисрда Юсуфи Канъондай!
Овозинг, дўстим, бор эди
Ҳайқирган йўлбарс, арслондай!
Улгили қилиб шеър айтдинг
Тафсирдан чиққан дostonдай!
Сахийлигинг бор эди,
Тахтда ўтирган султондай!
Қозилигинг бор эди
Ҳазрати Умар, Усмондай!
Ғарибга, етимга нон тутдинг
Булоқнинг кўзини очгандай!
Маънили ҳикматлар айтардинг
Уммондан марварид сочгандай!
Қозоқни ўзбекдай севардинг,
Олмаотани – Тошкандай!
Қора сувларни қайнатиб
Қаймогин олган бормакан?
Қора норларни зорлатиб
Тойлогин олган бормакан?
Карвонда юрган нор эдик,
Иккимиз дўст эдик, ёр эдик,
Мудом бир-бировага зор эдик,
Қаторда дўстларни қолдириб
Ўртогин олган бормакан?!
Кетдинг-а, Ғафури, бу дунё
Сен учун шунчалар тормакан?!..*

Собит оғанинг ўзи Ўзбекистонни жуда севарди! Бу ерда унинг қадрдон дўстларидан бошқа мухлислари, ўқувчилари, таниш-билишлари кўп эди. Оғам ўзбек адибларини жуда-жуда севар, ардоқларди! Ғафур акани айтдик, Ойбек домлани айтдик, умуман, Собит оға бизнинг ҳамма адибларимиз билан қалин дўст эди. Уйғун ака, Шайх домла, Зулфия опа, Яшин ака, устоз Миртемир, Шароф ака, Назир ота... Эҳ-ҳе!.. Бизлар ҳатто ҳазиллашардик: “Собит оға Масковга учиб кетаётган бўлса, Тошкентнинг устига келганда албатта, самолётни кўндиради! Поездда кетаётган бўлса, поездини Тошкентнинг ёнидан ҳайдатади! Аввало Ғафур дўсти билан Ойбек дўстини кўриб, ҳол-аҳвол сўрашиб, шундан сўнг у юртга ўтиб кетади. Келаётганида ҳам шундай...” – деб. Шунақа бир самимий дўстлиги бор эди-да уларнинг... Собит оғани бирор ой кўрмай қолса, Ғафур аканинг ўзи Олмаотага излаб кетарди. Тўғрисини айтганда, ўша авлод вакиллари-га, уларнинг дўстликларига сизлар – бугунги авлод қойил қолишларинг керак! Борди-келдилар, декадалар, юбилейлар бўларди. Мехр-оқибат, дийдор, садокат, ҳурмату сийлашув – бари-бари ана шуларда эди! Олмаотадан Мухтор Аvezов, Абдулла Тожибоев, Ғабит Мусрепов, Ғабиден Мустафин келарди... Бишкекдан Али Тўқўмбоев, Тугелбой Сидиқбеков, Чингиз... Ашҳабодан Берди оға, Хидир Дарё, Қора Сейтли, Беки Сейтоқов, Карим Қурбоннафас деган зўр шоири бор эди... Нукусдан Аббос Добилов, Содик ота, Жўлмирза ака, Нажим оға, Хўжабек, Тўлепберген, Ибройим... Душанбедан устоз Турсунзода, Жалол Икромий, Сотим Улуғзода, Боқи Раҳимзода, Мирсаид Миршакар... Боқудан Самад оға, Сулаймон Рустам, Расул Ризо, Марварид Дилбозий... Уфадан, Қозондан, бошқа шаҳарлардан меҳмонлар келарди – байрам бўлиб кетарди! Қани ҳозир шундай давралар?.. Қани мушоиралар?.. Э-э, шоир-ей! Шундай байналмилал давраларда шаклланганда адабиётларнинг дўстлиги, халқларнинг дўстлиги!

Бир куни, шундай давраларнинг бирида Ғафур ака козоқнинг халқ оқинларидан гап очиб, уларни роса мақтади, Шол оқиннинг манов ўланларини козоқча куйга солиб айта кетди:

*Йигитлар, ёмон сўзни касб этманглар,
Катта-кичик, тенгу тўшини босиб ўтманглар!
Бошингга бир иш тушиб бўлсанг ночор,
Душман тугул, дўстинг ҳам ташлаб қочар!
Йигитлар, мол-дунёмиз кўп деманглар,
Кийимим бут, томогим тўқ деманглар.
Бир кунда ўлди Довуднинг ўттиз ўғли,
Бизларга ўлим-қазо йўқ деманглар!
Йигитлар, ажал бир кун жонинг олар,
Ҳаммангни бир-бир ушлаб ерга солар,
Жон чиқар, дунё сендан кетар ўзиб,
Мол-мулкинг, хотин-боланг бари қолар.
Ўлимдан қутулмассан қочганда ҳам,
Арслондай кучинг тўлиб-тошганда ҳам,
Оллоҳдан чини билан ёрлиқ келса,
Юлдузлар ерга тушар осмондан ҳам!*

*Қари ўлса – сўққон довул тингандайин,
Ёш ўлса – бир бойтерак сингандайин.
Йигитлар, ёш кезингда тавбага кел,
Ажал деган кўз очиб юмгандайин...*

Шундай кенг, байналмилал даврада ўзбекнинг зўр шоири қозок оқинларидан ўлан айтиб ўтиргани учунми, Собит оға жўшиб:

– Ҳой, Ғафур дейман, Шол оқиннинг ўзбекларни қандай мақтаганини биласанми? Кел, ўзимдан ҳам озгина қўшиб, шуни айтиб берайин... – деди-да, гумбир-гумбир ўлан бошлади:

*Айтайин тўқсон бовли тўр ўзбекни,
Замонинда бойиган зўр ўзбекни!
Пайғамбарнинг дуоси теккан дейди,
Шунинг учун мол битган мўл ўзбекни!
Ўзбексиз эл бормикан тамом элда?
Ўзбекнинг униб-ўсган ери – гул-да!
Ўзбекдан ўтадиган эл бормакан
Дўстлик, меҳр, садоқат, ширин тилда!
Тўқсон бовли ўзбегим айрилибди
“Тангбалининг мўласи” деган ерда.
Тиласа, берар тилак бир худойдан,
Ўрта юзда хон ўтмас Абилайдан...*

Ғафур аканинг-ку ичи тўла шеър-қўшиқ! Форсий, арабий, озарий, татарча, туркманча, бошқа ўнлаб тилларда шариллатиб шеър ўқиб кетаверарди, қўшиқлар айтарди! Қозокча ўланингни ҳар қандай қозокдан кўпроқ биларди. Ўзиям бир шеърда: “Айтишувда Собит билан беллашувга ярайман!” – деган-ку, рост шу гапи. Собит оғанинг ҳозирги мақтовидан Ғафур ака янада керилиб кетди-да:

– Ҳой, Собит, сен қозокнинг бир юз ўн уч йил яшаган, шундай армон билан кетган Букор жировининг манаундай қўшиғини биласанми? – деб, қозокча куйи билан олди:

*Оламни тугал кўрса-да,
Олтин уйларга кирса-да,
Кўкда юлдузни оралаб
Ой нурын ушлаб минса-да –
Қизикқа тўймас одамзод!..
Илмни тугал билса-да,
Мағзини қўл билан бўлса-да,
Қизикли кунларда яшариб,
Қийинсиз кўйларда юрса-да, –
Умрга тўймас одамзод!
Яқинлаб ажал келса-да,
Жонина қилич урса-да,
Мўлтираб, кўнгли қорайиб,
Кўзлари сўниб турса-да, –
Умидин қўймас одамзод!..*

Зиёфат қизиби турибди, хуллас. Хў, юқорида санадик-ку исмларини, ўша адибларнинг жуда кўпчилиги иштирок қилаётган бир давра эди. Бошқа меҳмонлар ҳам кўп, дунё миқёсида! Гоҳ суҳбат, гоҳ мушоира, гоҳ соз, гоҳ баҳс... Бир-бировга ҳурмат-эҳтиромларни, иззат-икромларни айтмайсанми, исботи билан бўлиб турибди. Ғафур аканинг шўхликларини эшитгансан-а? Жуда ҳозиржавоб, давраларнинг гули бўлиб кетадиган одам эди! Бир гап билан даврани ўн кулдирарди! Шунақа чечан! Йўк, мен Ғафур акачалик билимдон, хушчақчақ, гапга уста одамни кўрган эмасман! Ундай десак, Собит оға ҳам бу бобда Ғафур акадан қолишмасди. Қизиқ-а... Ойбек ака билан Мухтор Авезов жуда қалин дўст эдилар. Иккаловиям камгап, камтар. Болаларча содда, соф! Э-э шоир, буларнинг тўрталовиям замонасининг манаман деган донгдор кишилари, депутатлари, академиклари эди. Ёнига келганлар довдираб, ҳаяжонга кўмилиб турарди. Ўзларимизам улар билан суҳбатлашганда гоҳ қисиниб-қимтиниб, гоҳ ғурурланиб, гирдикапалак бўлардик-да! Сизлар у, ўзларингни генийман деб, саломга ҳам ярамай ўтиб кетаверадиган... Э-э, қўй! Ҳикоянинг қаерига келдик? Ҳа, ҳа, давра қизиби, жуда авжига чиққан лаҳзалар... Энди қулоқ сол:

*Шоир, адиб жамланган кенг давра эди,
Суҳбат қизиби, ҳамма меҳмон ичди, еди.
Бир маҳали Ғафур ака тикланди-да:
– Ҳой қозоқ, сен тур ўрнингдан, қани! – деди.
Собит оға менми дея бўлди ҳайрон,
Аланглаб ҳам қараб қўйди уён-буён.
Ғафур ака бир ҳайқирди:
– Азиз дўстим!
Жон қозогим, ўрнингдан тур, Собит Муқон!
Ғафур ака қучоқ очиб унга юрди:
Собит Муқон тоғдай бўлиб тикка турди,
– Биродарлар, мен васият айтмоқчиман,
Жим ўтириб эшитинглари!– деб буюрди.
– Тингла, Собит, сен шу икки қулоқ билан,
Ўзбек деган битта халқдир қозоқ билан.
Агар ўзбек йигин қилса – қозоқ келар
Туркман, тожик, қирғиз, қорақалпоқ билан!
Мен не дейман? Суянмоққа сен тоғимсан,
Сен – бовримсан, қошу кўзим, қарогимсан.
Тарихларнинг тор, қоронгу сўқмогинда
Етаклашган миллион йиллик қозогимсан!
Жон қозогим, тингла энди ушбу сўзим,
Гувоҳ бўлсин шунга барча қора кўзим,
Васиятим шулдир менинг: агар ўлсам,
Жасадимни лаҳад ичра жойла ўзинг!..
Сен қозоқдан тилагим шу, билиб қўйгин,
Суягимга ботар тошни суриб қўйгин.*

Дўстнинг қўли юмшоқ тегар, деган гап бор,
Оқ юзимни қибла томон буриб қўйгин! –
Ғафур ака сўзин тамом қилгани он,
Терак каби қотиб турган Собит Муқон
Мўлтир-мўлтир қараб чиқди меҳмонларга,
Ва... дўстини қучоқлади ўшал замон!
Иккита алп қаттиқ қучиб кўришдилар,
Юзларини юзларига қўйишдилар.
“Воҳ, боврим-ов, қарогим!” – деб бирин бири,
Эгиз қўйдаи ялаб-ялаб суюшдилар.
– Ўзбек, сени ўз оғам деб айтган менман,
Оғамсан деб иззат-икром этган менман,
Ўтов тўла меҳмон бўлса, қўй калласин
Энг аввало ўз оғамга тутган менман.
Ўзбегим-ов, юрагимга қўлинг еткар,
Китобларинг варақлаб кўр, ростин айтар,
“Бобом! Момом!” деб ёш тўксанг қай мозорда,
Шул мозорда менинг бобом, момом ётар!
Анов – Амир Темур, Шайбақ, Бобурларим!
Манов – Уйғун, Туроб, Одил, Носирларим!
Дўстлар, сизни кўрсам чиндан суюнаман,
Жоним яйраб, тошиб кетар томирларим!
Бироқ, ўзбек, манов гапинг ошиб кетди,
Эшитдим, тиздан қувват қочиб кетди.
Менга азиз суягингни ишонганда,
Кўнглим эриб, жоним-қоним тошиб кетди...
– Ғафур, – деди кўзи ёшли Собит оға, –
Шу васият, шу сўзингга жон садога,
Жасадимни лаҳад ичра жойла ўзинг,
Сендан олдин кетар бўлсам мен уёққа!..
Иккита алп яна қучиб-кўришдилар,
Юзларини юзларига қўйишдилар.
“Айланайин! Азизим!” деб бирин бири,
Эгиз қўйдаи ялаб-ялаб суюшдилар.
Икки уммон, икки қоя, эгиз кўзи,
Бир-бирига ёрлиқ бўлди сўнги сўзи.
Суякларин ишонишган икки дўстга
Қараб сира тўймас эди инсон кўзи!..

* * *

Шу воқеаларни қайта-қайта эслаб, Чигатой қабристонига пиёдалаб йўл олдим. Ғафур аканинг қабри ёнида турибман.

– Ғафур ака, – дедим бўзлаб, – сиз бизларни ташлаб кетганингиздан кейин, бошқа қаламкаш дўстларингиз ҳам бирин-кетин дунёни тарк эта бошлади. Ўша улуғ давралардаги сафдошларингиз – Ойбек домла, устоз Қаҳҳор, Шайх домла, Собир Абдуллалар энди орамизда йўк... Бугун Ол-

маотадан хабар келди, Ғафур ака! Қиёматлик дўстингиз Собит оға ҳам... Бизлар Олмаотага кетяпмиз ҳозир... қабрингиздан тупроқ... қабрингиздан тупроқ...

Гўрковларнинг бири менинг ҳиқиллаб турганимни ҳув нарида кузатаётган экан. Атрофда ҳеч ким йўқ. Битта ўзим. Пичирлаб туришим жуда қизиқ туюлган бўлса керак-да. Имлаб чақирган эдим, келди.

– Неччи йилдан бери шу ерда ишлайсиз? Айтди.

– Ғафур ака дафн қилинган кунни эслай оласизми?

Эсида экан!

– Ўша куни, Ғафур акани қабр ичига жойлаб чиққан одам-чи, уям эсингиздами?

– Алпомишдай гавдали қозоқ кишими? Эсимда...

– Қозоқларнинг Собит Муқон деган энг зўр ёзувчиси эди у! Ғафур ака билан қиёматлик дўст эдилар. Шундай дўст эдиларки, ўлсам суягимни қабр ичига сен жойлайсан деб, бири бирига васият қилган эдилар! Мен бугун Олмаотага кетяпман... Ўша оға... қазо қилибди...

Гўрков чўкка тушиб қуръон тиловат қила бошлади.

– Энди қабрнинг манови бир чеккасидан озроққина тупроқ ушатасиз.

– Нима қилмоқчисиз? – ҳайрон бўлди гўрков.

– Опкетаман. Собит оғанинг қабри ичига сочаман. Улар қиёматлик дўст эдилар, тупроқлари ҳам қўшилиб кетсин...

* * *

Олмаотага учиб кетаётганимда менинг киссамда оқ сурупдан махсус тикилган, устидан целлофан кийгизилган халтача ҳам бор эди. Лекин манзилга етиб боргунимизча ушбу халтачадаги тупроқ ҳақида на Назир отага, на Миртемир оғага миқ этиб оғиз очмадим. “Борганимда айтарман-да...”

*То боргунча мен ажални сўкиб бордим,
Кўҳна-янги йўқловларни тўқиб бордим.
Қозоқларнинг машҳур Бозор жирови бор,
Унинг шеърин ўз-ўзимга ўқиб бордим:
“Ботир ўтган, бой ҳам ўтган, хон ҳам ўтган,
Бул дунёнинг тубига бир ўлим етган!
Биз ҳеч қачон ўлмаймиз деб кеккайманглар,
Ўлмас экан – ота-бобонг қайга кетган?
Бул дунёга кимлар келиб, ким кетмаган,
Бул жаноннинг қўлларини ким тутмаган?!
Вафоси йўқ бул дунёга ҳеч алданмай,
Одам борми кўнглин асло қирлатмаган?
Ақл-идрокнинг оғирлиги қўргошиндай,
Кўнгилларни бузуқ ишига ўрлатмаган!
Дами битиб, чин тақдири келган куни
Бандасининг қўл-оёгин серматмаган!
Луқмон каби минг йил умр сурсанг ҳамки,
Кимни ўлим бир кун охир ҳўнгатмаган?!..”*

Қозоқ дегани бир меҳрибон-бовурман халқ-ку, бошимиздаги дўппимиздан, қозоқча ўланларни ўзбекчалаб айтаётганимизданок, қаердан –Тошкентдан келганимизни сезишиб, югуришиб чиқишди. Собит оғанинг ўғил-қизлари, қариндош-уруғлари, қаламкаш дўстлари – шогирдлари – бари атрофимизни ўраб-уймалашиб, бизни юпатишга киришдилар. Ҳа, боя айтганимдай, қозоқларда ўлан-йўқлов айтган азачини юпатиш деган одат бор: сен мархумни йўқлаб бўлганингдан кейин, улар бирма-бир келиб, сени юпатишади. Баъзан шундай бўладики, юпатиш учун гапга чечан, сўзтопқир одамларни махсус чақириб опкеладилар. Қаердан келганинг, мархумга ким бўлишингни билса, бас – юртингни, зотингни, тарих-таърифингни, шажарангни, яхши-ёмон қилиқларингни барини шеърга кўшиб мактаб, кўнглингга юпанч беради. Бу жуда ажойиб дастур... Айтдим-ку, бизнинг Тошкентдан келганимиз дарров маълум бўлгач, “шунча узоқдан келиб, оғасини йўқлаган бовурларим-ов” деб, бизни юпатувчилар жуда кўпайди. Энди, шоир, йўқловни билган қозоқ юпатишни ҳам қийиб юборади-да! Битта юпатувчининг манов айтганлари ёдимда қолган:

*Бой кўркам, ботир чечан – келса давлат,
Одамга бахт-мартаба кўнса – савлат.
Азройилга очилмас эшик борми? –
Дам битиб, бошга келса кезак-навбат!
Қозоқ билан ўзбекнинг туби бирдир, –
Томирин тортсанг – битта ота-аждод.
Ога деб сиз келдингиз – биз кўпайдик,
Унутмасин шуларни ҳеч бир авлод.
Дунёни уриб, ичиб, чайқаб, тўкиб,
Алпомишлар ўтди халққа қилиб хизмат!
Дунёда сўз маржонин терган зотлар,
Гўрина кетди миниб ёғочдан от!
Дунёда Туркистонни нурга кўмди
Пайғамбардай насабли бобом Аҳмад!
Жаҳонни зир титратган Амир Темур
Қурди-ку туркиёна улуғ давлат!
Оқину шоирлардан сўз бошласам –
Алишернинг битта ўзи қанча қудрат!
Убайдий, Бобур, Феруз, Амирийлар,
Шоҳ ва шоир бўлиб юртга берди шавкат.
Ўзбекни мен айтмасам ким айтади?–
Ўзбек – бу туркийда бош бўгин, қувват!
Сиз қозоқни мақтасангиз, мен ўзбекни
Айтайин, у – Худо суйган олийҳиммат!
Ёд қилсам Собит оғам дўстларини,
Кўзларимдан тўкилади согинч, ҳасрат.
Ғафурни қозоқ қанча суяр эди,
Шеърлари ярақлаган инжу-зумрад!*

Ойбегим – сўз чўққиси, тоғ эди-ку,
 Қозоқнинг тош-тупрогин қилган ҳурмат!
 Тошкентда Уйғун, Одил, Туробларнинг
 Ёзгани қозоқда ҳам ўта қиммат.
 Зулфия, Эркин, Ўткир, Абдуллалар
 Қозонган бизларда ҳам улуғ шухрат.
 Ўзбегим, сен ўзимнинг оғамсан-ку,
 Қозоқнинг бахтига бўл соғ-саломат!..

* * *

Шунақа диловар гаплардан кейин, одам деган баттар сел-селоб бўлиб йиғлайсан-да! Кўп йиғлашдик, кўп юпатишди. Маъраканинг кадхудо, бийлари:

– Ўзбек бовурларимизни ичкарига олиб киришлар, марҳум билан ви-
 долашиб чиксинлар, – дейишди.

Икки уч одам бизни ичкарига бошлади. Собит оғанинг жуфти ҳалоли, менга онадай меҳрибон бўлиб қолган Марям опамиз бизларни кўрди-ю, ўрнидан турди, кучоқларини ёзди-да, арслонидан айрилган она шер янглиғ фарёд тортиб юборди... Кўнгил айтдик, юпатдик. Не иложки, казойи муаллақ олдида инсон боласи ҳамиша ожиз! Мана, манов хонада козоқ халқининг ифтихорига айланган улуғ бир инсон кўзларини ман-
 гуга юмиб ётибди. Бежон, беҳаракат... Бечора оғам!.. Тоғдай келбатлари йиқилган теракдай қотган... Жилд-жилд китоблар ёзган қўллари муздай совуқ... Ўз халқининг ишонч-эйтиқодига айланган улуғ адиб, ғайратли жамоат арбоби – мангу уйкуда... Берди оға, Ойбек домла, Самад Вурғун, Ғафур ака, Турсунзодалар давраси ёдимга тушди... Собит оғамнинг мени “Сари бола” деб эркалашлари эсимга келди... Ўқиган-билган йўқловларим козоқча-ўзбекча аралашиб, бўғзимдан отилди:

*Во, Собит оғажоним, кўтар бошни!
 Фарёдим эритди-ку тоғу тошни!
 Тошкентлардан сен оғамни йўқлаб келдим,
 Гунграниб бўсаганга тўкиб ёшни!..
 Тарихда талай кунлар кўрган эдик,
 Қизиқли талай даврон сурган эдик,
 Олмаота аза очса – Тошкент унга
 Нагаши¹дай яқинлигин билмаб эдик...
 Оғалар кетса, қалай оҳ чекмайсан?
 Бўурса, тақдир, қалай бош эгмайсан?
 Икки халқни меҳрибон қилган одам
 Ўртада ётса, қалай ёш тўкмайсан?
 Дунёдан гадо ўтар, шоҳ ҳам ўтар,
 Шарбатин бул ўлимнинг ҳар ким тотар,
 Не қилсанг ҳам қўймайди ажал қургур,
 Кун битса, келган одам бир кун кетар...
 Ўлгандан сўнг бой, гадо мол демайди,*

¹ Нагаши – тоға (қозоқ тилида).

*Мановни бер, ё мановни ол демайди,
Бош остимга юшиоқроқ ёстиқни қўй,
Қалинроқ кўрпа-тўшак сол демайди.
Ғарибнинг борми бойдан кам кўргани?
Бетингга қараб оз ё кўп бергани?
Кийдириб тўрт қарич бўз, тупроқ ташилар, –
Худонишг шул эмасми тенг кўргани?!...
Тулпор борми туёғи тайрилмаган?
Шунқор борми қаноти қайрилмаган?
Сайёд – ажал ўлжасини топиб келса,
Кимлардан кимлар йиғлаб айрилмаган?..*

* * *

Меҳмонхонада дам олиб ўтирган эдик. – Оқсоқоллар! – дедим қатъий овозда. – Энди сизлар билан маслаҳат қилиб оладиган яна бир жиддий иш бор! Боя, Собит оғанинг уйида дафн маросимини ўтказувчи комиссиянинг бир аъзоси: “Эртага бўладиган дафн маросимида Ўзбекистондан ҳам бир одам сўзга чиқиши керак, бировинг тайёрланинг..” деб тайинлаган, биз эса: “Оқсоқолимиз, ёши улуғимиз сизсиз”, деб видо сўзи айтишини Назир отага ҳавола қилган эдик. Мана, меҳмонхонада учовимиз бир одам бўлиб ўйлашиб, уч-тўрт саҳифа қораладик, сўнг қораламаларни мен чиройли дастхатда кўчириб чиқдим, энди бу видолашув сўзини Назир ота эртага митингда чиқиб ўқийдилар...

Менинг “жиддий иш бор” деган сўзимдан кейин, икки оқсоқол ҳам дарров сергак тортди: Назир ота қоғозларни четга қўйди, Миртемир оға эса ўнг қўлини кулоғига олиб борди.

– Яна нима, Носиржон?!

– Гапир, бўтам!

Мен Ғафур Ғулом билан Собит Муқонов ўртасида бўлиб ўтган васиятлар тарихини, қасамёдни, шунга биноан, Ғафур ака вафот қилганларида Собит оға қиёматли дўстини қабр ичига ўз қўллари билан жойлаб чиққанини айтиб бердим.

– Мана бу бир ҳовуч тупроқ Ғафур аканинг қабри ёнидан олинган, – дедим халтачани чиқариб – Ғафур ака олдинроқ вафот қилди, Собит оға Олмаотадан учиб келиб, ўртадаги васият шартларини тўла адо қилди... Энди мен Ғафур аканинг қабридан олинган бу тупроқни Собит оға ётадиган қабр ичига сочмоқчиман. Нима дейсизлар?

Оқсоқоллар оғир ўйга толиб, анчагача жим қолишди.

– Шундай одат борми ўзи? – гап бошлади ниҳоят Назир ота. – Қозоқ дўстларимиз нима дейишаркан? Улар билан бир кенгашиб олишимиз керак, шекилли... Ғоя, лекин ажойиб! Улуғ ишни ўйлабсиз, Носиржон! Ҳарҳолда... Миртемир, сен нима дейсан?

Миртемир оғага ҳам шу кенгаш маъқул кўринди.

Худди шу пайт эшик тақиллаб, хонамизга Қувондиқ Шанғитбоев кириб келди. Таниқли оқин, драматург, мударрис бўлган бу дўстимиз бизни кундузи аэропортда ҳам кутиб олган, келганимиздан бери ҳамроҳлик қилиб юрибди, энди бир оғиз хайрли тун тилаб кетиш учун келган экан.

– Қани, тўрга ўтинг! Маслаҳатингиз керак бўлиб қолди...

Қувондиқ мен кўрсатган курсига чўкди.

Яна, икки эгиз халқнинг икки улуғ фарзанди, уларнинг қиёматлик дўстлиги, ўртадаги васият ҳамда шундан кейинги воқеаларни гапириб бердим.

– Мана бу халтачада Ғафур аканинг қабридан олинган Тошкент тупроғи бор. Улар иккови дўст эдилар, уларнииг дўстлиги, меҳрибонлиги икки халқнинг дўстлигига, меҳрибонлигига, бовурмонлигига айланиб, муқаддас рамзга эврилди. Энди, тупроқлари ҳам қўшилиб кетсин деб, Собит оғанинг қабрига сочсам, қозоқлар қалай кўрар эканлар?..

Қувондиқ кўзғалди... ўрнидан турди... чўнтақларини ковлаб, дастрўмолини олди... Нима қилмоқчи экан? Учовимиз ҳайрон бўлиб, бир-биримизга бақрайиб ўтирибмиз. Қувондиқ эса устал ёнида тик туриб ғисс-ғисс йиғлар, ҳиқ-ҳиқлаб айтган гаплари зўрға эшитиларди: – Айналайин, ўзбектерим, айна... бул исти ўйлап тапқан ақллариингдан айна...

* * *

Кечаси анча вақтгача ухлолмадим. Меҳмонхонанинг балконида чиқиб, тунги Олмаотани кузатиб турдим... Саврнинг ёқимли салқин шамоли эсиб турибди. Осмонда гавҳардай-гавҳардай юлдузлар чарақлайди... ху, ана, осмоннинг ғарб томонида, Тошкент билан Олмаотанинг ўртасида чўқмордай икки юлдуз шўх чарақлайди. Эскилар айтиб кетган-ку, ҳар бир одамнинг ўз юлдузи бўлади деб. Энди эса фан, фалакдаги юлдузлар ҳамиша ўзаро алоқада бўлиши ҳақида ёзаётир... Эҳтимол, манов икки юлдуз ҳам бир-бирига меҳр изҳор қилиб, мангулик борасида суҳбатлашаётгандир... Ээ, шоир-ей, бу шунақа бир латиф оқшом эдики, одам шеър ўқиб юборгиси келарди. Беихтиёр Собит оғанинг қаламига мансуб манови мисралар хаёлимда чакнади:

*Май тугса, гуллар чечак очар ёзда,
Богларда булбул, кўлда ўрдак, гоз-да
Сайрашар...
Биз ёшлар ҳам худди шундай
Бахтларга беланамиз ипак нозда...*

Хаёлимда энди “Ғафуровский” мисралар порлайди:

*Зўр қарвон йўлида етим бўтадай
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш!..
Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонайи хуришид...*

Хўш, ушбу сатрларнинг фалакка, илоҳиётга, мангуликка дахли йўқ деб ким айта олади? Ҳеч ким! Ғафур ака битган умрибоқий сатрларга Собит оға жўр бўлади:

*Бироқ мен одам эмасман изи тақир,
Майли, юрт “олтин” десин, майли “пақир”,
Мен эргашиган улуғ қарвон йўлларинда
Мендан қолган талай мулк – давлат ётир...*

* * *

Собит оғанинг дафн маросимига бутун Олмаота, йўқ, бутун Қозоғистон қатнашди десам, ишонавер!!! Ҳамма тобутга интилади, қўл теккизиб, елка тутиб қолсам дейди. Кўчалар – одам, қабристон – одам, йўл-йўлақлар одам, одам, одам... Ғафур аканинг тобутиям мана шунақа қўлма-қўл бўлиб борган эди қабристонгача...

Митинг бошланди. Ҳукумат раҳбарлари, академиклар, ёзувчилар, мухлислар, яна бир неча одам видолашув сўзи гапирди. Жумладан, ўзбекистонликлар номидан гапирган Назир ота Сафаров шундай деди:

– Қозоқ халқи оғир қайғуга ботди: сеvimли адиби, улуғ фарзанди, чин инсон Собит Муқоновдан айрилиб қолди. Бу аччиқ ҳижрон нафақат қозоқ халқининг, балки бутун Ўрта Осиё халқлари – ўзбек, тожик, туркман, қорақалпоқ, қирғиз халқлари учун ҳам, балки бутун Шарқ халқлари учун ҳам оғир мусибатдир.

Собит оға биз ўзбеклар учун ҳам улкан олим, истеъдодли адиб, шоир ва драматург, ўткир публицист ва танқидчи, давлат арбоби ва жамоат оқсоқоли сифатида юрагимизга яқин инсон эди. Собит оғамиз чинакам халқ ёзувчиси эди. У ўзининг ажойиб асарлари билан қардош халқлар китобхонларининг ҳам меҳрини қозонган, кўнгилга яқин дўстга айланган эди. Собит Муқоновнинг қозоқ диёридан ташқарида ҳам жуда кўплаб дўстлари бор эди, мисол тариқасида Садриддин Айний, Берди Кербобоев, Аали Тўқўмбоев, Содик Нуриμβетовларнинг номини келтириш кифоя. Айниқса, Собит оға билан бизнинг Ғафур Ғуломимиз бир олманинг икки палласидай дўст эдилар. Улар ўртасидаги чин дўстона меҳр-оқибат урпоқларимиз, набираларимиз учун ўрناق бўлишга, китоблар ёзилишига арзийдиган фазилатдир.

Дўстлар! Шафқатсиз ўлим суюкли Собитимиздан айирди! Бу хабар ўзбек диёрини чуқур қайғуга солди. Халқимиз чин дилдан айрилиқ ҳасратини чекмоқда. Қуни кеча биз – бир гуруҳ ўзбек адиблари, Собит оғамизнинг айрилмас дўсти Ғафур Ғуломнинг қабрини ҳам зиёрат қилдик. Бунинг сабаби шуки, устозимиз Собит оға Ғафур Ғуломни ўз қўллари ила қабрга қўйиб чиққан эди. Биз Ғафур аканинг қабри ёнида туриб, у кишига энг қайғули хабарни билдирдик ва бир ҳовуч тупроқ олиш учун рухсат тиладик. Қўлимдаги манови халтачада Тошкентдан келтирилган ўша тупроқ бор! Рухсат берсангиз, ушбу бир ҳовуч табарруқ тупроқни Собит оғанинг қабрига қўшиб юбормоқчимиз! Қабрингиз нурга тўлсин, устоз Собит оға! Алвидо! Алвидо!!!

Назир ота тупроқ солинган халтачани Собит оғанинг катта ўғли Арслонга топшириб, четга чиқди. Одамларнинг юрак-бовурлари эриб, кўзларидан шашқатор ёш оқмоқда. Мен кўз ёшларимни тўхтатолмай турибман, қулоқларим остида боя тобут ердан кўтарилган чоғда айтилган йиғи-йўқловлар тўхтовсиз жаранглайди:

– Тоғ куюниб, тош ёнар,
Келса тақдирнинг фармони.
Собит ҳам ташлаб отланди
Шундай кенг дунё-ўрдани.
– Сўнмас дейсизми, ёронлар,
Қора уйларнинг чироғи?!
Синмас дейсизми, ёронлар,
Унинг чинордай шангроғи?!
Боври совуқ қора ер
Жон битган одамни ямлади.
– Қунлари битган чоғинда
Гуллари сўлган чоғинда,
Кимларнинг ота-онаси,
Кимларнинг хотин-боласи
Ортинда чирқираб қолмади?!..

Дафн маросими вақтида ўзбекистонлик юртдошлар анча кўпайиб қолган эдик: Нукусдан бир неча адиб-шоирлар етиб келишди, Тошкент университетининг домла-талабалари Қозоғистонда тажриба мактабида хизмат ўтаб юрган экан, улар келишди, хуллас, Собит оғанинг вафоти ҳеч кимни бефарқ қолдирмаган эди, шунинг ўзиям бир намунали ибрат эмасми?..

Митинг тугагач, мархумнинг руҳи-хотирасига Куръон тиловат қилинди. Шундан сўнг бизлар қабристон оралаб кетдик, устозларнинг, дўстларимизнинг қабрларини зиёрат қилдик.

Ай-й, шоир-ай... Аслида ўлим нима? Ўлим – мен сенга айтсам: бу ҳам яшашнинг бир тури. Нега тушунмадим, дейсан? Мана, бизлар қабристон оралаб юрибмиз. Атрофда сон-саноксиз қабрлар... Тириклигида бири бой бўлгандир, бири камбағал бўлгандир. Лекин, мана, ҳаммаси тенг бўлиб ётибди. Халқ эса кимнингдир қабри ёнида туриб, яхши гаплар, ёруғ хотиралар билан ёдга олаётир, ҳамдам-хамсуҳбат бўлган вақтларини эслаб фахрланмоқда, миннатдор бўлмоқда, шундай олийжаноб инсонлар билан замондош бўлгани учун шукроналар билдирмоқда... Хўш-ш, мархум учун бу ҳам яшашнинг бир тури эмасми? Иккинчи бир қабр ёнидан эса халқ бепарво ўтиб бораётир... Нега? Чунки, бу қабрда ётган одам фақатгина ўзи учун яшаган, ҳеч кимга яхшилиқ қилмаган, хайру савобга интилмаган, халққа қайишмаган. Шунинг учун халқ унинг қабри ёнида тўхтамайди, тўхтаб эслагудай иш қилмаган-да! Бу ҳам мархумнинг кимлигини белгиловчи бир баҳо эмасми?! Шунақа, шоир! Халқда “бошида бергунча, охирида берсин” деган гап ҳам бор... Ойбек, Ғафур Ғуллом, Миртемир, Мухтор Авезов, Берди Кербобоев, Аббос Добилов, Мирзо Турсунзода... булар халқнинг меҳрига мойил бўлган одамлар, энди булар мангуликка дахлдор инсонлар... Ахир ҳар беш-ўн йилда уларнинг таваллуд саналарини нишонлашлар бекоргами? Э-э шоир, қабристонни кезсанг, мана шундай ҳаёлларга ҳам борасан-да. Оғаларимизнинг шарафли ҳаёти, фаолияти, дўстликлари неча-неча авлодларга ўрнак-намуна бўлиб хизмат қилажак ҳали...

*Ой ботгандай бўзариб,
Кун ботгандай қизариб,
Оғалар келмасга жўнади!
Ақлли, доно, донишининг
Кўпларга тегар кўмаги!
Дубур-дубур от қандай,
Уй сиртинда чопгандай,
Ойдалага қарайман:
Оғалар келаётгандай!
Феъллари қандоқ кенг эди –
Осмон осмонни топгандай!
Уларга боладай эргашидик,
Сўзлари кўнгилга ёққандай!
Шогирдлар оҳ чекиб қолдилар,
Кемаси қумларга ботгандай!
Одам шуларни ўйласа,
Ўлимдан бўлар қўрққандай!..*

Эртасига, Тошкентга жўнаб кетиш олдидан хайрлашиш учун Собит оғанинг уйига кириб ўтдик. Эшикнинг ўнг томонида Марям опамиз, чап томонда Арслон турибди, кўнгил сўраб келганларга куллуқ қилмоқдалар. Гап орасида секин Арслондан:

– Кечаги... халтачадаги тупроқни нима қилдинглар, қабр ичига сепдингларми? – деб сўрадим.

– Йўқ.

– Ие?!.. – учовимиз бир-биримизга анграйиб, ажабланиб қолдик. Ахир шунча улуғ ниятлар билан Тошкентдан олиб келсагу, булар...

– Нима қилдинглар халтачани?

– Сочмадик, оқсоқоллар билан кенгашиб...

– Нима кенгаш?

– Ағамнинг қиёматлик дўсти экан-ку, дўстининг тупроғига бош қўйиб ётақолсин деб... халтачани бошларига ёстик қилиб қўйдик...

Ҳайратдан қотиб қолдик!

Мана сизга топқирлик! Мана донолик! Бундай фикр фақатгина козоқнинг табаррук хаёлида туғилади десам, ишонавер! Мен, ҳеч кимнинг ақлига келмайдиган зўр бир иш қилай деб Тошкентдан тупроқ келтирсам, сочишни ўйлаган бўлсам... булар эса шу тупроқни мархумнинг азиз бошига эъзозли ёстик қилиб қўйишибди...

SHE'RIYAT MINTAQALARI

УЛУҒБЕК ЭСДАВЛАТ

(1954 йилда туғилган)

Қозоқ тилидан
Дилафрўз ЧОРИЕВА
таржимаси

Шарқий Қозоғистон вилоятининг Зайсан туманидаги Улкан Қоратол қишлоғида туғилган.

1974 йилда ёш шоирларнинг шеърларидан тузилган “Қанот чиқди” тўпламида илк шеърлари эълон қилинди. Халқаро “Алаш” мукофоти совриндори. 2001 йилда чоп этилган “Кигиз китоби” номли тўплами учун Абай номидаги Давлат мукофотиغا сазовор бўлди.

Ҳозирги замон қозоқ шеърятининг таниқли вакилларида бири, Қозоғистон Ёзувчилар иттифоқи раиси.

ҚОЗОҒИСТОН

Арслондайин ҳайбатлим,
Йўлбарсдайин гайратлим,
Юксалган ҳур байроқлим,
Қанча юлдуз яшинаттинг,
Қанча булбул сайраттинг,
Қозоғистон, ардоқлим!

Тулпорингнинг чопишин,
Дўмбирангнинг товушин,
Садо берган хонишин,
Дарёларинг оқишин
“Суйдим” десам – бари чин,
Қозоғистон – номусим!

Ҳар бир тоши – муқаддас,
Ҳар увуғи – бир асос,
Қўшиқ айтган юрагин
Куй таратган тиргагин
Сариқ олтин суюгинг
Қозоғистон – юрагим!

Оиламсан – чирогим
Тупрогингдир – туморим,
Оламда йўқ ўхшашиңг,
Ажойибим, жаннатим.
Боши тоза булогим,
Босилмайди хуморим,
Қозоғистон – лочиним!

Ойинг туғсин ўнгингдан,
Кўнинг туғсун сўлингдан,
Юлдуз ёнсин йўлингдан,
Бошингга бахт қуш қўнсин,
Хидир бўлсин йўлдошиңг,
Худойим сени қўлласин,
Қозоғистон – кўз ёшим!..

СЎЗ

Сўз билан юзлашдим. Сўз-ла танишдим.
Сўзга ошиқ бўлиб, мангуга қучдим.
Сўзнинг сеҳри бутун вужудим чулғаб,
Сўз билан боғланиб, сўздан бол ичдим.

Сўздан олов ёқиб, ўчоғим ёқдим.
Сўздан ўқ йўниб, камоним отдим.
Ўктам овоз қучди танҳо малакни,
Қувона кўнгилни қорга агнаттим.

Сўзга ишондим мен. Сўзга инондим.
Жоним-танним билан сўзга берилдим.
Сўздан ўқ тегди-ку, сўздан йиқилдим,
Сўздан қувват олиб, сўзга енгилдим.

Сўз билан олишдим. Сўзни кемирдим.
Сўздан чарчадим-о, сўздан енгилдим.
Этдан ўттинг-ку, суякка етдинг-ку,
Сўзлагин, сен учун шунча не қилдим?..

ШОИРДАН СОАТ СЎРАМА

Шоирдан соат сўрама,
Кечирмас у ўлчовли умр,
Сен ким бўлсанг-да синама,
Унинг ҳамма гуноҳин кечир.

Умри – олов, ўт ичида,
Улаб яшар тунни тонгга,
Шоирдан соат сўрама,
Унинг вақти мангуликда.

ТАҚДИР

Қишининг қандай бўларин
Элат қайдан билади?
Қандай қишининг қўнарин
Дарахт қайдан билади?

Кўзни очиб-юмгунча,
Ўтиб кетар йил қанча.
Босиларсан биқирлаб,
Совугандек қумгонча.

Тирикка ҳеч тинчлик йўқ,
Умр ўтар оташдек чўнг,
Қалб кўзёшига тўлмас йўқ,
Тангри йўлга солган сўнг.

Туш кўрасан, дам олиб,
Тентирайсан уйғониб,
Ҳаловатсиз бу – дунё,
Кўз ёшинга бўялиб.

ДОСТОНГА ЎХШАТМА

Суйганинг қандай дейсан:

*Кунни кўру – ўзин кўр,
Тунни кўру – кўзин кўр.
Ойни кўру – қошин кўр,
Дарёни кўр – сочин кўр.*

*Ой ва юлдуз, кун – бари
Ип эшолмас йўлингда.
Паризод, ҳур қизлари
Сув қуёлмас қўлингга!*

*Хушфезългина, ёрқин ўй,
Тол хипчиндек узун бўй.
Мумдек болдир лаблари,
Қиз суймаслик гуноҳ-эй?!.*

...Суйганинг қандай дейсан!

ЭШКАГИ СУВГА КЕТГАН ҚАЙИҚДАЙИН...

*Қозоқ тилидан
Янгибой ҚҰЧҚОРОВ
таржимаси*

* * *

*Қутурдик,
Муштоқликнинг қоқдик чангин,
Оромнинг майин ичиб, ёқдик шамин.
Не сабаб юрагимни чимчилайди,
Ёдимга тушганда ёшлик чоғим.*

*Мен нечук мунгли кўзни айблайин,
Муборак илинжсимга лойиқдайин.
Не сабаб кўнглим бунча безовтадир,
Эшкаги сувга кетган қайиқдайин?*

*Қалбимнинг бир ўкинчли такбирида,
Шудринг-ла тиллашган тақдирида,
Чинқириб, то ўлгунча чирқираса,
Тингловчи қулоқ борми охирида?*

ТАВАЛЛУД КУНИ

Дастурхонда барча неъмат муҳайё,
Онахоннинг чехрасида нур, ҳаё,
Аммо кўнглин хиёл шубҳа қамраган,
Қутган меҳмон келмай қолармикан ё.

Туғилган кун.
Бирор меҳмон келмади,
Кекса юрак завқу шавққа тўлмади.
Эшик томон қадаб маҳзун нигоҳин,
Тор кулбада жим ўтирди, кулмади.

Қутиши оғир, ҳаво бироз дим эди,
Хонасида ёлғизлик ҳоким эди.
“Кел-май-ди!” деб соат аста чиқиллар,
Телефон-чи, тошбақадек жим эди.

Уйдан чиқди...
Ой нурини сочар мўл,
Пойларига ифор сочар ҳар бир гул.
Ипакдайин майин кўклам ҳавоси,
Қушлар сайраб, тасаннолар айтар ел.

Қутлагандек шохларини силкитди,
Олма умид каби оппоқ гул тутди.
“Қутлуг бўлсин, таваллудинг, онажон!”
Деган каби булоқ жилдирай кетди.

Юлдузлар ҳам нур сочдилар осмонга,
Манглай ўпиб, табрик айтиб инсонга.
Ёши улуғ она хурсанд бўлди-ю,
Гўё қучоқ очди азиз меҳмонга...

ОЛТОЙ АЁЗИ

Қизил ой ол кўригини босганда,
Тунукадек қизаради чўққилар.
Илон каби тез зувиллаб осмонда
Думли юлдуз қайгадир елар.

Оқшом – қора саллали бир мунажжим
Юлдузларга, кўкка қараб очар фол.
Қизилчиноқ қаҳратонга бермай дош,
Дарахт синар чақмоқ ургандек беҳол.

Елвизакда қолган ойнинг, юлдузнинг,
Юзларига совуқ нафас урилар.
Тарашадек қотган қирмоч сойларда
Қасир-қусур қилиб музлар ёрилар.

Тўниб қолган итлар гингишиб, буришиб
 Уй эшигин умид билан тирнайди.
 Қўйчивоннинг ўгиллари қулишиб,
 Ой ёруғи узра чана ўйнайди.

Тунд тоғларнинг қовоқлари бузилиб,
 Оғушида оч қашқирлар улишар.
 Нодалари титрай-титрай узилиб,
 Бориб битта тоғнинг қаърига тушар...

ОЛТОЙНИНГ ОҚ БЎРОНИ

Олтойнинг оқ бўрони
 Олти кун тўхтамади.
 Олти кун улов – қушлар
 Қанотин йўқламади.
 Кафтдек аэропортда
 Вужудга ўт тўлади.

Олтойнинг оқ бўрони
 Шиддатдан тўхтамади.
 Аслида одамзод ҳам
 Бир сидра йўқламади.

Олти кун ваҳимада,
 Умидни биздан узиб,
 Дедингми: “Келмади-ку,
 Бўроннинг ипин узиб!”

Олтойнинг оқ бўрони,
 Олтойнинг оқ бўрони...
 Олти кун бўлдимикан
 Юракнинг сўқмагани .
 Сен мени “алдамчи” деб
 Сиртимдан судлаганинг.
 Олти кун бўлдимикан...

БИЗ ЎТГАНДА

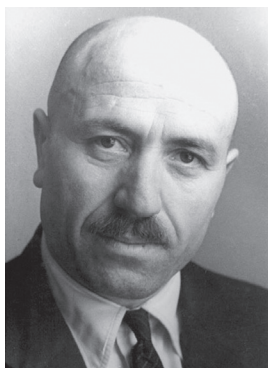
Қозоқ тилидан
 Музаффар АҲМАД
 таржимаси

Биз ўтганда йиғлама ҳам йўқлама,
 “Шоир эди!” – десанг, шу бас, йўқ тамаъ.
 Гуноҳимиз Худо ўзи кечирар,
 Кечирмаса... майли, бизни оқлама.

Керак эмас шоҳи, ипак матолар,
 Гул ҳожатмас, биз ётамиз бетамаъ.
 “Шоир эди!” – десанг, бас, ахир, етар,
 Шундан илиқ сўз топмасанг – индама.

Кетар экан, келди дема кесин-а,
 Осмон бизни тарк этади хўрсина.
 Йиғлама ҳам, йўқлама ҳам, ўйлама...
 Ўзимиз-оқ тушовдамиз эсиз-а.

Хайкал? У ҳам керак эмас! Тушун-да...
 Шеър ўқисак, майли, фақат тушингда.
 Йиғи, йўқлов, эсга олиш – бари бир
 “Шоир эди!” – деган сўзнинг ичинда.

Қайсин ҚУЛИЕВ

ҚИШ ЭДИ...

(Романдан парча)

*Рус тилидан
Асрор МЎМИН
таржимаси*

Таниқли болқор шоири Қайсин Қулиев 1917 йил 1 ноябрда Қабарда-Болқор Республикасининг Чегем туманидаги тоғли Элтепа овулида туғилган. У юртимиз, юртдошларимиз ҳақида ҳамиша илиқ сўзлар айтар, ўзбек халқининг ютуқлари билан фахрланарди. Самарқанд ҳақидаги унинг қуйидаги сўзлари айниқса ибратли: “Мен Тожмаҳални, Қизил Фортни кўрганман, дунёдаги бошқа меъморий ёдгорликларни томоша қилганман. Лекин Самарқанддаги обидалар ҳаммасидан зиёда”.

Қайсин Қулиев ўзига замондош адибларимиз – Ойбек, Ғафур Ғулум, Мақсуд Шайхзода, Зулфия, Шукрулло билан дўст тутинганди. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Орипов Қайсин Қулиевни “устозим” деб ҳурмат билан эсга оларди.

Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия Қайсин Қулиевга ажойиб таъриф бергандилар: “Унинг энг катта шуҳрати – шеърят мухлисларининг чинакам муҳаббатини қозонганлигида. Уни ҳамма ерда танишади, у ҳамма ерда ўзини кўпдан таниш туғилган диёрда юргандек ҳис қилади”.

Бўлажак шоир 1926 йилдан Қуйи Чегемдаги мактабда, кейин Налчикдаги техникумда ўқиди. Ўқувчилик йилларидаёқ шеърлар ёза бошлади. 1933 йилда илк шеъри матбуотда чоп этилди. 1935 йилдан Москвадаги театр санъати институтида, кейин Олий адабиёт институтида таҳсил олди. Албатта, Қайсиннинг ижодий услуби шаклланишида болқор адабиётининг намояндаси Козим Мечиевнинг хизматлари катта бўлди. У 1938 йилдаёқ Ёзувчилар уюшмасига қабул қилинди. 1939 йилда Ёзувчилар уюшмаси йўғилишида “Болқор адабиётини ривожлантириш асослари” мавзусида илмий нутқ сўзлади. 1940 йилда унинг илк “Салом, тонг” китоби болқор тилида чоп этилди.

1940 йилда ҳарбий хизматга чақирилган Қайсин Қулиев Иккинчи жаҳон уруши фронтларидаги жангларда қатнашди. Унинг “Тоғлик эканимдан менинг кўксим тоғ”, “Менинг заминим”, “Энг азиз неъмат” каби шеърларини аскарлар ҳам ёддан ўқиб югани маълум. 1942 йилда оғир яраланган шоир ҳарбий госпиталга ётқизилди. Айнан ўша кунларда радио орқали Қайсин Қулиев ҳаёти ва ижодига бағишланган эшиттириш берилади, шеърларининг русча таржималари ўқилади. Бу эшиттиришни Ёзувчилар уюшмаси раҳбари Александр Фадеев таниқли шоир Борис Пастернак билан биргаликда тинглашади ва улар ажойиб шеърлардан ҳайратга тушишади. Улар Ёзувчилар уюшмаси номидан давлат раҳбарига хат ёзиб, Қайсин Қулиевни урушга чақирилмайдиган ёзувчилар рўйхатиغا киритишни сўрашади ва бунга тасдиқнома олишади. Бир оз соғайган Қайсин

Қулиев Москвага келиб таниқли адиблар билан биргаликда бир қанча ижодий учрашувларда иштирок этади. Кейин адибларга ўзига кўрсатган илтифотлари учун миннатдорлик билдириб, “Менинг ўрним Ватан учун қон тўкаётган сафдошларим ёнида” дея яна фронтга жўнаб кетади.

Қайсин Қулиев 1966 йилда “Ярадор тош” китоби учун Россия Давлат мукофотига, 1974 йилда “Замин китоби” учун мамлакат Давлат мукофотига сазовор бўлди. Муҳими, у дунё халқларининг севимли шоирига айланди. Асарлари дунёнинг 146 тилига таржима қилинди. Жумладан, унинг ўзбек тилида “Гул ва ханжар” (1968), “Кўзларингни севаман” (1977), “Мени ардоқлаган аёлларга” (2004), “Ҳайрат” (2013), “Менинг мукофотим” (2017) номли китоблари чоп этилган.

Оғир хасталикка чалинган шоир умрининг охириги 5-6 йилини тамомила ижодга бағишлади. Қатор янги китобларини, янги 3 жилдлик танланган асарларини нашрга тайёрлади. Асосийси, 1950 йилда бошлаган болқор халқининг уруш йилларидаги иродаси ва мардлигига бағишланган “Қиш эди...” романини ёзиб тугатди. 1985 йил 4 июнда вафот этди.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган “Қиш эди...” романининг мухтасар мазмунини Қайсин Қулиевнинг ўзи қуйидагича баён этганди: “Мен халқим чеккан азоблар ва жасорати ҳақида китоб ёзаман. Мустафо ва Марям, Асҳад ва Ҳорун маънавий сабоқларини одамлар ўқишини истайман. Жар ёқасида ҳам тушкунликка тушмаганимизни, қандай кулфатларни бошимиздан кечирганимизни авлодларимиз билсин ва бундан хулоса чиқаришсин. Ёзадиган китобим одамзод номига номуносиб шафқатсизликлар ва бу дунё кимларнинг виждони, жасорати, меҳнати эвазига омон қолгани ҳақида бўлади”.

Чал¹ партизанлари гуруҳи раҳбарлари Касбот Тароқчиевни сотқинлиги учун ҳозир жазолаш керакми, ёки гитлерчиларнинг тор-мор этилишини кутиб туриш керакми, деган масалани муҳокама қилишарди. Турли фикрларни тинглашди.

– Қани, ўртоқлар, ҳал қилинг, – деди Арслон Тейрибеков. – Сардор учун қайси йўлни танлаймиз?

– Биз ҳукумат номидан уни ўлим жазосига ҳукм қиламиз ва ижро этамиз, – деди Ҳорун ва чап кўли бармоқлари билан мўйловини силади.

– Ҳаммаси тўғри, аммо ҳозир жазолаймизми ёки немислар мағлуб бўлганидан кейинми? Гап шу ҳақда кетаяпти. Уни ўғирлаб келиб, шу ернинг ўзида суд қилсак яхши бўларди.

– Уни қандай олиб келамиз? Уддасидан чиқамизми? Одамларимиз бекордан-бекорга ўлиши мумкин... – дея ўз фикрини билдирди Березкин.

– Ҳамма бало шунда, – қўшилди Ҳорун. – Партизанлар мана шу аблахни деб ўлиб кетиши мумкин, фашистлар эса овул аҳолисининг биттасини ўлдириш билан кифояланишмайди. Нима қилиш керак? Билмайман.

– Наҳотки, у немисларга шунчалик керак бўлса?

– Мен Тароқчиевни яхши биламан. Бойлик ва шахсий манфаати йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайди. Одам сифатида фашистлар унга тупуради. Улар Касботни ҳам, бошқа одамларимизни ҳам менсимайди. Ҳамма бало шундаки, бу аблахнинг ўлими овул аҳолисини жазолаш учун бир баҳона. Бу масаланинг қийин томони шунда.

– Фашистлар сардорнинг ўлимига эътибор бериб ўтирмайдилар, бошқа сардор сайлаб оладилар, – фикрини маъқуллади Тейрибеков.

– Ёдингиздан чиқмасин, Арслон Тебоевич, унинг ўлими овулликларни жазолаш учун баҳона бўлади.

¹ Чал – Адиб асарида ўзи туғилиб ўсган юртни рамзий равишда шундай номлаган.

– Бу тушунарли, ўртоқ Ботиров, – суҳбатга аралашди Хўжаев. – Уни тутиб олиб келиш осонмас, аммо эпласа бўлади.

– Мен бизнинг одамлар эплай олмайдилар деяётганим йўқ. Мени бошқа нарса безовта қилаяпти. Сардорни қўлга олиш чоғида соқчи ва фашист аскарларини ўлдиришга тўғри келади. Фашистлар ҳар бир аскари учун овулдаги бештадан одамни ўлдиради. Балки шошилмасдан фашистларнинг тор-мор этилишини кутармиз. Битта хоинни деб ўнлаб одамларим ҳаётини хавф остида қолдирамизми? Масаланинг жиддий томони шунда? Нима қиламиз?

– Бизнинг қўшинларимиз хужумга ўтишлари билан барча хоинлар биринчи бўлиб қочишга тушади. Касбот жазоланмасдан жуфтакни ростлаши мумкин.

– Агар уни дарада кутиб олсак-чи?

– Қўлга туширолмасак-чи?

– Қўшинларимиз хужумга ўтиши биланок, шаршара олдидаги дастлабки жойимизда куну тун турамиз, – деди Ҳорун.

– Фашистлар, сизнингча, дарага кириб келганида уларни қаердан туриб қирганини унутишмаганми? – яна суҳбатга қўшилди Березкин. – Улар авиацияни чақиртириб, гуруҳни қириб ташлаши ҳеч гапмас. Ҳозир қиш, дарахтлар яланғоч, дарров кўзга ташланамиз.

– Нима бўлганда ҳам биз барибир ўша ерга тушишимизга тўғри келди, – деди Ботиров қатъий оҳангда.

– Буни кейин муҳокама қиламиз, – деди Тейрибеков. – Ҳозир биз хоин Тароқчиевни суд қилишимиз керак. Масалан, мен унинг немислар билан қочиб кетишига йўл қўя олмайман. У ўлимга лойиқ ва ўзи сотқинлик қилган ерда яшашга ҳаққи йўқ. Келинлар, аввал унга ҳукм чиқарайлик, кейин уни қандай амалга оширишни ҳал қиламиз. Тароқчиев Касбот ватанимизга, халқи ва она заминига хиёнат қилгани учун мен унга ўлим жазоси берилишини талаб қиламан. Бу ягона одилона қарор. У шундай жазога лойиқ. Бошқа таклифлар борми?

– Йўқ! – жавоб берди ҳамма бир овоздан.

– Ватан хоинига ўлим! – деди Тейрибеков.

– Ўлим! – жўр бўлди барча.

Фордаги қоялардан акс садо қайтди:

– Ўлим!

Шу зайл қиш кунларининг бирида Касбот Тароқчиевга ўлим жазоси берилди. У Текели қояларида тайёрланаётган қасос ҳақида умуман шубҳа ҳам қилмас, ўйламас, бир неча кундан бери оқ отида кезар, янги мансабидан хузурланиб, фикр-хаёли қачондир немислар берадиган отар, сурув ҳамда подаларда эди.

– Мен ҳукмимизни ҳозир ижро этиш ҳақида ўйляпман, – дея гап бошлади Тейрибеков. – Хоинни вақтида жазолаш даркор. Немисларга тоғликлар билан мушук-сичқон ўйнаб бўлмаслигини кўрсатиб қўямиз ҳали. Касбот йўлидан боришни истаётганлар, Тароқчиевнинг ўлиmidан сўнг шаштидан қайтади. Мен ҳамон илк қароримдан, зудлик билан хоинни ер тишлатиш шарт.

– Ҳақ гап, – маъқуллади Хўжаев.

– Қалбингиздан ўтаётгани бизга ҳам маълум, ўртоқ Ботиров, – қўшиб қўйди комиссар. – Бу ҳақида ҳаммамиз ўйляпмиз, бу ҳукмни ҳозир ижро

этиш керак, деган қарорга келдик. Ҳорун Отабиевич гапирган хатарга келсак, бугунги кунда таваккал қилиш муҳим. Ҳозирги шароит шуни талаб қилмоқда. Ўзи бутун ҳаётимиз таваккалдан иборат.

– Мен фақат партизанларнинг таваккал қилиши ҳақида гапирмаяпман. Немислар овулга янги кулфатларни ёғдиради. Хоин Тароқчиев туфайли отишлар, қатл этишлар бошланади.

– Биз кўпчиликмиз, Ҳорун Отабиевич.

– Шундай экан, Касботни ҳозир жазоламоқчи экансизлар, мен ҳам кўшиламан. Гуруҳимиз фикрига қарши бора олмайман.

Ботиров командир сифатида кўпчиликнинг фикрига бўйсунолмасди, лекин битта хоинни деб овулдаги қанча одамлар қирилишини ўйлаб, азоб чекарди. У хаёл суриб, жимгина папирос тортарди. Сукунат.

– Таваккал – фавкулудда ҳолат, Ҳорун Отабиевич, – жимликни бузди Тейрибеков.

– Таваккалсиз ва қурбонларсиз яшаб бўлмайди, на жанг қилиш, на ғалаба қозониш мумкин, буни тушунаман, – жавоб берди Ҳорун. – Ҳар биримиз ҳаётимиз билан таваккал қила оламиз, аммо болалар, аёллар, қариялар, ўсмирлар ҳаётини хавф-хатарга қўядиган таваккал ҳақида жиддий ўйлаш керак. Шундай қилиш тўғримикин? Қай бири тўғри? Битта хоинни деб бутун овулга даҳшатли балони ёғдириш шартми? Мени шу қийнапти. Уларга баҳона бўлса бас. Овулни ёқиб, кулини кўкка совуриши табиий...

– Биз қарор чиқариб бўлмадикми, Ҳорун Отабиевич, ҳукмни ижро этиш учун Чалга партизанларни юборамиз, – таклиф қилди Тейрибеков.

– Шубҳаларим билан ўртоқлашдим, холос, – оғир хўрсинди Ҳорун.

– Нечта одам юборамиз? – мурожаат қилди комиссар ўринбосари Березкин Ҳорунга.

– Келинлар, ҳал қиламиз.

– Тўртта одам етарли деб ўйлайман, – деди Тейрибеков. – Чал овулидан бўлган йигитларни юбориш керак.

– Энг мард, топқир йигитларни, – қўшиб қўйди Хўжаев.

– Касбот Тароқчиев устидан чиқарилган ўлим ҳукмини ижро этиш учун Чалга тўртта одам юборишга қарор қилдик. Энг бакувват ва чаққонларни. Кўнгиллилар борми? – партизанларга мурожаат қилди Ботиров.

– Бор! – бирданига бир неча овоз келди.

– Мен бораман! – қичқирди Холид ҳаммадан баланд.

– Мен ҳам, – қўлини кўтарди Солиҳ.

– Мен ҳам! – олдинга чиқди Ҳусайн.

– Гуруҳни бошқаришни менга топширинг, – деди Хўжаев.

Қадрдон Чал овулида уларни ўлим кутаётганини билган ҳолда кўпчилик бу топширикни бажаришга жўнатишни сўради. Ҳа, шундай бўлган... Ўша совуқ кунларда одамлар жуда яшагиси келса ҳам ўлимга қарши кўнгилли бўлиб борарди. Ҳа, одамлар ҳар куни ўлимга тик борарди. Буни ҳаёт талаб қиларди. Одамлар унинг амрини бажарарди.

– Ҳусайн, сен нега жанговар топширикка бормоқчисан? – сўради Ҳорун. – Сен бизнинг боқувчимиз, бўтқа пиширувчимизсан. Ким бизларни боқади?

– Ўртоқ Ҳорун, эрталабгача қайтиб келаман, кейин сизларни боқаман. Ёки сиз мени фашистлар ўлдиради деб ўйлаяпсизми? Йўқ, мен уларнинг тузоғига тушмайман. Ҳали ерда узоқ вақт оқсоқланиб юрмоқчиман. Урушдан кейин мenden “Партизанликда нималар қилгандинг?” деб сўрасалар,

“Бўтқа пиширганман”, дейманми? Ўртоқ Ҳорун, бундай бўлишини истамайман. Сизларни боқаман, аммо баъзида менга жанговар топшириқларни бажариш имконини беринг. Илтимос қиламан. Менинг оқсоқланиб юришимга қараманг. Шунчаки, озгина...

– Хижолат чекманг, Ҳусайнжон. Чаққон ҳамда зукколигингни ҳамма билади. Аммо жангчилар учун овқат биринчи даражали иш. Уруш ҳолатида ошпаздан ҳам топқирлик ақл талаб қилинади. Сендан бошқасининг қўлидан келмайди бу.

– Раҳмат, ўртоқ Ҳорун. Демак, мени жанговар топшириқларга юбориб турасизми? Ишонасизми?

– Албатта, – жавоб берди командир. Ушбу вазифани бажаришда фақат мардлик эмас, топқирлик, яна ниманидир ўйлаб топиш кераклигини биларди. Айнан шу масалада Ҳусайнга тенг келадигани топилмасди.

– Менимча, гуруҳ яхши танланди: командир ўринбосари Хўжаев, жангчилардан Холид, Солиҳ, Ҳусайн. Ҳамма гуруҳ таркибига розими? – сўради Арслон Тейрибеков.

Ҳамманинг жавоби баравар янгради.

Гуруҳ вазифаси аниқ: жанговар топшириқни бажариш ва тирик қайтиш. Халқ ибораси билан айтганда, сиз ҳам куймасин, кабоб ҳам. Узоқ жиддий суҳбатдан кейин ҳаракатнинг умумий режасини ишлаб чиқишди. Овулга гуруҳ ярим кечаси Тикли қояси томонидан кириб боради. Агар у ерда овулга кириш йўлини соқчилар кўриқлаётган бўлса, бекиниб, пичоқ билан ташланиш жоиз. Соқчиларни гумдон қилгач, томорқалар орқали, қоя ёнида турган сардор уйига борилади. Агар соқчи бўлса, шовқинсиз йўқ қилинади. Сўнг сарой ортига яшириниб кутилади. Қишда кеч тонг отади. Агар Касбот тонгда ҳожатхонага чиқса, киришига йўл кўйиб, чиққанда уни тугатиш керак. Шундай қарор қабул қилинган, ярим кечагача Чалга етиб бориш учун гуруҳ йўлга тушди.

Горда қолган гуруҳ раҳбарияти тун бўйи мижжа қоқмасдан жанговар топшириқни бажаришга кетган партизанларни хавотир билан кутишди. Ниҳоят, топшириқни бажарган партизанлар эсон-омон қайтишди.

Сардор Касбот Тароқчиевни эрталаб ўлик ҳолда топишди. Мурдаси ҳожатхона эшиги ёнида ётарди. Тунда қақшатадиган совуқ бўлганидан қон ерда музлаб қолганди. Пичоқ кўкракка санчилганди. Аскарларни ўлдиришга ҳожат қолмади, чунки партизанлар овулга сездирмай кириб борди. Сардор уйи олдида ҳам соқчи йўқ экан. Касбот энди оқ отини узоқ вақт гердайдимиб юролмади, бойиш ҳақидаги орзулари эса ушалмай қолди.

Сардорни бир ёқли қилган ким? Ҳеч ким билмасди, гитлерчилар ҳеч қандай из тополмади. Фашистлар буни партизанлар иши деб гумон қиларди. Аммо улар қаерга яширинган, қайси тоғ ва ўрмонда эканликларини хаёлларига ҳам келтиролмади. Уйларни тинтишди, тергашди, овулни бомбардимон қиламиз, ер билан яксон қиламиз деб кўрқитишди. Ҳеч ким партизанлар қаердалигини билмасди. Немисларда аҳоли ичидан кимдир Касботни сўйиб кетмадимикин, деган шубҳа йўқ эмасди. “Ҳар бир аскар ва гитлерчиларга содиқ тоғликлар ўлими учун беш киши қатл этилади”, деган эълон осиб қўйишди. Уларда шафқат нима қилсин. Овул аҳолиси ваҳимага тушиб қолган. Янги сардор этиб, босқинчилар тазйиқи билан Камол Тошчиев сайланди. Овулда унинг фамилияси Касботникига ўхшаш экан, қисмати ҳам фарқ қилмас, деган гап тарқалди.

Довонда тўплар гумбури авж олди...

Сардор ўлдирилган куннинг эртасига фашистлар овулни қуршаб, аҳолини даҳшатли қўрқувга солди: уйларни ағдар-тўнтар қилиб тинтишди, бир қанча эркаку аёлни ҳибсга олишди. Уларнинг орасида қариялар билан ўсмирлар ҳам бор эди. Қўлга олинганлар сувга чўккандек, бирданига гумдон бўларди. Баъзилар уларни ўрмонда отиб ташлашган деса, бошқалари Германияга қул қилиб олиб кетилган, дерди. Баъзилар қаерда экани номаълум партизанлар хужум қилишидан қўрқиб, немислар ҳибсга олинганларни зудлик билан шаҳарга олиб кетишган, уларни туманнинг бошқа овулларида келтирилган асирлар билан бирга отиб ташлашади, дерди. Овул мотам кийимини кийди, баъзи уйлардан бўғиқ йиғи овозлари эшитиларди. Одамлардаги ғам-қайғуларнинг чек-чегараси йўқ эди.

Қиш эди. Заминда уруш. Кавказ тоғларида босқинчиларнинг бебошликлари авжида. Бундай кулфатни тоғлар ҳали кўрмаганди, ҳолбуки улар неча юз йилликлардан бери қанча офатларга гувоҳ.

Қиш эди. Қадимги Чал мотам кийимда эди. Довон томондан тўплар гумбури янада кучлироқ эшитиларди.

Камол Тошчиев сардор бўлгач, дарров қизгин фаолиятини бошлаб юборди. Ниҳоят у ҳокимиятга эришди, бундан хузурланиб оқ отини у ёқдан-бу ёққа югуртирарди. Бу ҳокимиятнинг моҳияти ҳамда ранги қандай, ким унга берди – бунинг Тошчиевга қизиғи йўқ. У ич-ичида шуҳрат қозонишни, бошқаларга буйруқ беришни, одамлар унга бўйсунганини ва ундан кўрқганини орзу қиларди, ниҳоят кичик бўлса-да ҳокимият берилди, энди ўзининг кимлигини кўрсатиб қўядиган вақт келди. Касбот каби унга ҳам яхши яшаш, қўнгли тусаганини қилиш ёқади. Ҳақиқий ижодкорлардай шеърларни илҳом келгандагина ёзарди. У “машҳурлик” деса ўзини томдан ташлайдиганлардан, ёзганларини ҳамма ўқиб ҳайратланиб гапиришини, макташларини истайди. Ниятига етмаса, айёрлик ва баттоллик билан эришаман деб ўйларди. Шунинг учун Камол ҳеч қандай ҳаракатларсиз, танилган Саид Оқмирзага ҳасад қилар, нега унинг китобларини ҳамма севиб мутолаа қилишини тушунмасди. Аслида Камолда истеъдоддан, виждондан асар ҳам йўқ. Мол-дунё илинжида тутуриксиз нарсаларни ёзаверарди. Қадрдон овулида немислар бостириб кирган куни пайдо бўлиб қолганию бажонидил уларга хизмат қилишга киришгани бежиз эмасди. Тошчиев Саидга немислардан кўрқиб қочдим, Чалга яшириниб пиёда келдим деб ёлғон гапирганди. Аслида овулга ўзи бир умр нафратланадиган, тинчини бузган Оқмирзадан ўч олиш, босқинчиларга хизмат қилиб бўлса ҳам Саидни сотиш ниятида келганди. Иззатпарастлиги боис уни фашистларга сотишдан илгари олдига келди, мақсади машҳур шоирдан озгина бўлса ҳам ёзганлари тўғрисида мактов эшитиш эди... аммо ниятига эриша олмади... Ўшанда Камол ҳам Касбот сингари немислар Кавказ тоғларига бутунлай келганига ишонганди, адабиётга эмас, немисларга хизмат қилсам тезроқ омадим юришади деб ўйлаганди. Ниҳоят, омадли Оқмирза ҳам энди иши юришмаслик нималигини билади. Ўлими олдидан Камол Тошчиевга ҳасад қилди. Ким билади, балки у менга хушомад қилар, бу азоблардан халос қил деб ялиниб-ёлворар, ёрдам сўрар. Қанийди, Саиднинг оёқларим остида судралиб ялинганини кўрсам. Ана шунда янги пайдо бўлган сардорнинг нияти ушаларди. У бундай фурсат келиши учун тезроқ ҳаракат қилиш даркор деган қарорга келди.

Камолнинг биринчи иши Саид, Марям, Годо, Гоша устидан чақимчилик қилиш бўлди. Фашистларга уларнинг ҳаммаси фаол партия аъзоси эканини, кўп йиллардан бери йиғилишларда овул аҳолисини ўзларига оғдириш учун ҳаракат қилиб келишганини, жамоа хўжалигини ташкил этишда қатнашганини, сардорнинг, немис зобит ҳамда аскарларининг ўлимида ҳам уларнинг қўли борлигини, бу ҳеч қандай кўринмас партизанлар иши эмаслигини тушунтирди. Саиддан ўч олиш учун партия аъзоси деб тухмат қилгани маълум. Нимага бошқаларга шундай тухмат қилди? Гўё уларнинг Камолга ҳеч қандай дахли йўқдек кўринаётгандир. Аммо уларнинг номини ҳам бекорга тиркамаганди. Годо ёшлигида Тошчиевни ғийбат қилгани учун калтаклаганди. Бир пайтлар Камол ҳам Марямга совчи қўйганди. Унинг сўзига қараганда, Марям қандайдир дайди Жонхот овчини деб, рад жавобини берган экан. Кейинчалик Тошчиев Жонхотнинг ов қилаётиб қоядан қулаб ҳалок бўлганини эшитгач, севинчи ичига сиғмаганди. Гоша ҳикоячига келсак, у Камолни масхара қилган, Гитлэрни ғилай ва жинни деган.

Тошчиев ёмон кўрганларимдан ўч олиш вақти келди деб ўйлади. Бундай кулай фурсатни қўлдан бой бермаслигим керак! Англаб турибсиз, у чақимчилик қилганларнинг ҳеч бири партия аъзоси эмасди. Камол учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, фақат уларни жазолашса бас. Босқинчиларни ҳам сардорнинг сўзлари мутлақо қизиқтирмасди. Уларга Тошчиевга ўхшаганларнинг чақимчилиги одамларни жазолашларига баҳона бўларди. Босқинчи ҳамда истилочилар босиб олган мамлакатларидаги аҳолига нисбатан ҳамма замонларда шундай йўл тутганлар. Аммо фашистлар одамларни таҳқирлаш, уларни камситиш, мажруҳ қилиб, қириб ташлашда инсоният тарихидаги ҳамма ваҳший газандалардан, қонхўрлардан ўтиб тушишди. Босқинчилар бундай ваҳшийликларни амалга оширишда Касбот ва Камол сингари сотқинларнинг хизматидан фойдаланди. Камол эса одамлар устидан ҳукмронлик қилиш берилганидан завқланар, буни бир умрли ҳокимият деб ўйларди ўзича.

Сурбетлик чегара билмайди. Тошчиев Саид устидан чақимчилик қилиб бўлганидан кейин катта умидлар билан уйига боришга жазм этди. Балки оқ отда уйига борса, Оқмирза ўйлаб кўрар, у билан ўзгача гаплашар, шоир сифатида мақтар, эҳтимол ёзма равишда... Темирни қизиганда босмаса, Саидни ҳибсга олганларидан кейин немислар уни дарров шаҳарга олиб кетишлари мумкин. У ҳолда, Камол Оқмирзанинг камситилган ҳамда ачинарли ҳолатида ўзининг ғолиб чиққанини кўрсата олмай ҳасратда қолади.

Сардор Оқмирзанинг уйига оқ отда бориб, камчиси билан эшикни тақиллатди. Қоплон жон-жаҳди билан вовиллаб, дарвозага тирмашарди. Саид итини ҳайдамади, эшикни қия очганда оқ от устидаги Тошчиевни кўрди.

– Ассалому алайкум, Саид Умарович! – Тошчиев ҳар доимгидек кулимсирашга ҳаракат қилди.

Оқмирза саломга алик олмади. Фақат сўради:

– Сизга нима керак, жаноб сардор?

– Нималар деяпсиз, Саид! Аввалгидек оддий муомала қилаверинг. Ҳар ҳолда иккимиз ҳам шоирмиз!

Саид саволини немис тилида такрорлади. Сардор тушунмаяпман дегандек бошини чайқади. Шунда Оқмирза:

– Сиз энди немис тилини она тилимиздан кўра яхшироқ тушунаяпсиз деб ўйлагандим.

– Немис тилини билмайман, – чўрт кесди сардор, лекин Оқмирза уни мазах қилаётганини англаб етмаганди.

– Во ажаб?! Немислар билан ош-қатиксиз-ку. Сизга нима керак, жаноб сардор? – бу сафар Саид саволини рус тилида айтди.

– Мен она тилимни сиздан кам билмайман. Ўзимизнинг тилда гапиринг.

– Ҳа, сизга ўз тилингиз жудаям керак?!

– Сизга янги шеърларимни ўқиб бермоқчи эдим, шоир шоирга дуч келганидай...

– Биз бир-биримизни тушунмаймиз, жаноб сардор! – ғазаб билан деди Оқмирза.

– Шунақа денг? Сиз ҳалиям мен ҳақимда ўша фикрдамисиз?

– Аксинча, ундан-да ёмонроқ фикрдаман!

– Ҳали учрашамиз! – Саид дўқ қилиб, отини орқага бурди.

Саид Тошчиев уни сотганини, фашистларга қарши ёзилган шеър ҳамда мақолалари чиққан газеталарни, китобларини комендатурага бериб бўлганини ҳали билмасди, аммо у мени сотадиган бўлса, Камол билан қандай суҳбатлашмай ҳеч нарса ўзгармайди деб, аввалдан гаплашмасликка қатъий қарор қилганди. Камолнинг ёзганларини мақташни ҳаёлига ҳам келтирмасди, у бечора бўлса мақтовларни эшитиш умидида келганди.

– Тошчиев ёдингда бўлсин, шу оқ отни яқиндагина Касбот Тароқчиев минганди! – дея Саид сардор ортидан бақирди.

У ортига қарамай кетди, Оқмирза эшикни ёпди. Бўрибосар ҳамон ўпкасини босолмай вовулларди.

– Баракалла, Қоплон! Унга бўрибосарларга ўхшаб ташлан. Унинг ярамаслиги ва душманамиз эканини билдинг-а. Ақллисан, Қоплон! – у бўрибосарнинг бақувват бўйнидан кучди, бошини силади ва гапиришда давом этди: – Энди бу ярамас жохиллик қилади, кутурганча от чоптириб кетди. Бошқа бу ерга бошини сукмайди деган умиддаман. Тинчлан, бўрибосарим, тинчлан. Қорнинг ҳам очгандир, ҳозир сени яхшилаб овқатлантираман.

Қоплон думини ликиллатди, сеvimли эгасига эркаланиб суйкалди. Мехрибон термулди.

Хадича эрининг орқасидан чиққанида, Тошчиев билан суҳбати кулоғига чалинди.

– Гаплашгани одам қуриб қолганмиди? – танбеҳ берди эрига. – Ҳокимиятни қўлига олволган, бемалол сиздан ўч олиш имкониятига эга. Ўйлаб-ўйлаб сўз котинг, оғзингизга тўғри келганини алжирайвермасдан. Ҳозир одам ўз соясидан ҳам кўрқадиган замон. Сиз эса сардорни койиб бердингиз. Бу мансабга уни сиз эмас, немислар тайинлашган. У немисларга хизмат қилади. Бир балони бошламаган бўлинг-да ишқилиб. Мен сизга бирон нима бўлишидан кўркиб, кечалари ухламай чиқаман, сиз бўлса... Тошчиев немисларнинг ичига кириб олган, уларнинг одами.

– Ташвишланма. Бу такаббур ўзича “ёзганларимни мақтайди” деб ўйлапти шекилли. Чучварани хом санабди! Менга даҳшатли жазо билан таҳдид солган тақдирда ҳам бундай қилмайман!

– Геллининг ўғли, у билан сал мулойимроқ бўлинг.

– Ҳечам-да, у илгари шоирликка даъво қилар, ўзини “шоир” деб атагани, ҳозир эса фашистларнинг малайи. Киндик қони тўкилган тупроққа, еган нонига хоинлик қилди. Тоғлар ҳақида ёзганларида “Менинг суюкли тоғларим. Менинг Кавказим!” дея ҳайқирарди, она заминга, тоғларга онт ичгани. Ўзини ватанпарвар қилиб кўрсатиб, мажлисларда кўкрагига уриб, фашистлар билан Гитлерни лаънатлаганди. Бугун эса уларнинг сардори! Мана сенга ватанпарвар! Мана сенга шоирнинг аҳволи!

– Худо жазосини берар. Сизга яна эҳтиётроқ бўлинг, ўзингизни асранг, тимсоҳнинг оғзига кирманг дейман. Эҳтиёт чораси қилиб, нега Тошчиевнинг ёзганларини лоақал бир марта мақтаб қўя қолмайсиз? Ҳақингиз кетиб қоладими?

– Тушун: агар мени сотмоқчи бўлса, у билан мулоим гаплашишим ҳеч нимани ўзгартирмайди. Ёзганларига келсак...

– Балки бир марта мақтарсиз?

– Йўқ, йўқ! Тилим айланмайди.

– Бошқаларнинг тили қаёққа хоҳласа, ўша ёққа айланади. Сизнинг тилингизга нима бало бўлган, Гелли ўғли?

– Ким виждонини бир марта йўқотса, уни ҳеч қачон топа олмайди. Тошчиев ёзганларини мақташ бошимга тушиши мумкин бўлган энг оғир кулфатлардан-да ёмонроқ. Виждонсиз кишигина қорани оқ дейиши мумкин. Бундан ёмонроқ пасткашлик йўқ.

– Энди сизга нима бўлади? Вой худойим, вой худойим!

– Ваҳима қилма, азизим. Содир бўлмайдиган нарса ҳеч қачон бўлмайди.

Оқмирза хотинига меҳр билан маънос қаради. Ичида ўйлади: “Сочлари оқариб кетибди, бечоранинг! Қарилик остонамизда турибди. Яқинда бизнинг ҳовлимизга ҳам киради. Ҳатто менга садоқатли Қоплон ҳам уни тўхтатиб қололмайди. У эшикни тақиллатмасдан, руҳсат сўрамасдан очади. Ҳаёт қувонч-ташвишлари билан ўтган, дўстларимиз билан суҳбатлашган эски уйимизга кириб келади. Менинг бечора Хадичатим! Кун сайин юзингда ажинлар, сочингда оқлар кўпаймоқда, ташвиш ва машаққатларнинг эса охири кўринмайди. Бардам бўл, менинг меҳрибон Хадичатим, Хажоснинг меҳрибон қизи. Эшигимиз орқасида қаҳратон киш қиличини яланғочлаб турибди. Нима қилсак экан, менинг садоқатли ҳамроҳим? Бардам бўлишимиз, бир-биримизга суянишимиз керак. Бундан бошқа ҳикматни ҳеч ким билмайди. Қанчалик бардам бўлма, бари бир инсон кучининг чегараси бор. Меҳрибон кампирим, бўш келма, тетик юр. Одам қачондир тубсизлик олдига боради, унғача доим жар ёқасида юради, аммо ҳаётга нисбатан умидини сўндирмайди. Наҳотки бизни фашизм деб аталувчи шу лойқа ҳамда жирканч оқим олиб кетса? Наҳотки биз зимистон ва илонларга тўла тубсизликка қулаб тушамиз? Йўқ, йўқ, бўлиши мумкин эмас!” Одатдагидай Саиднинг хаёлини Хадичат бузди:

– Гелли ўғли, картошка қовурдим, маккажўхори унидан нон ёпдим. Еб олинг, илтимос.

– Хўп, хотин, еймиз. Яхшиям, бизда қандайдир захиралар бор. Агар хўжалик юритишни билмаганимда мен шу қишдаёқ очликдан ўлиб кетардим.

– Ун, картошка ва ёғни ғамлаб қўйганман, – деди Хадичат эрининг хўжалик юритишини мақтаганидан қувониб кетиб. – Амаллаб бу қишни ўтказамиз, фақат сиз бирор бош оғриғини бошламасангиз бас. Шу ерда қолган экансиз, эҳтиёт бўлинг, ўзингизни асранг.

– Майли, ҳаракат қиламан. Сендай меҳрибон кампиримни хафа қилиш ниятим йўқ.

– Раҳмат, азизим. Мен эса сизнинг касал бўлишингизни ва қийна-лишингизни истамайман.

– Биз сен билан шундай яшадик. Аксиз чолингни тентакликлари учун кечир.

– Бу даҳшатли урушдан чиқиб олсайдик...

– Чиқиб оламиз, менинг меҳрибоним, чиқамиз. Юрагим менга биз билан ҳеч нарса бўлмайди, деяпти. Ҳали Гитлернинг ер тишлаганини кўрамиз.

– Худо хоҳласа!

Хадичат фарзанд кўрмади, Саидга болалар совға қилмади, аммо унга бутун умр садоқатли дўст бўлди, ғамхўрлик қилди, ҳамма нарсада қўллаб-қувватлади, ҳақиқий ёрдамчисига айланди. Оқмирза ёшлигида педагогика техникумда дарс берарди. Ўша ерда улар учрашди, бир-бирларини севиб қолишди. Оқмирза албатта болалари йўқлигидан ташвишга тушарди, аммо ҳеч қачон хотинига ўз ташвишини сездирмасди, чунки Хадичатга ундан кўра оғирлигини биларди. У ҳам она бўлгиси, эрини хурсанд қилгиси келарди. Бола кўра олмаслиги унинг айби эмас, дарди эди. Буни Саид яхши тушунарди, тенги йўқ хотинини севарди ва кадрларди. Улар бир-бирларини ҳурмат қилиб, севиб яшарди. Бу уларни бахтиёр этарди. Энди икковлари қариётганларини кўриб, ғам босарди. Қиш ўз вақтида албатта келади.

Саид хотини билан овқатланиб бўлмай, дарвозанинг тақиллаши ва итнинг вовиллашини эшитди.

– Бориб очай, – Саид турди.

– Немислар бўлса-чи?

– Улар ҳибсга олиш учун тунда келади. Назаримда.

– Билмадим.

Оқмирза бўрибосарни ҳайдагач, дарвозани очди. Унинг рўпарасида икки фашист зобити билан учта автомат ушлаган аскар турарди. Хадичат эрининг орқасидан чиқди ва фашистларни кўриб қотиб қолди.

– Нима хизмат? – Оқмирза рус тилида сўради.

Немис лейтенанти уйга кириши кераклигини, тартиб шундай эканини айтди. Мўйловли зобит буни Саидга чал тилида айтди.

– Марҳамат, – деди Оқмирза ва кутилмаган меҳмонларга ташланмоқчи бўлган итини ҳайдади.

Фашистлар уйга кирганларидан кейин Саид чал тилида гапирган зобитга қараб:

– Ахийри сиз билан учрашдик, жаноб Кеметов. Бир-биримизни яхши эслаймиз. Меникига меҳмон бўлиб келган экансиз, кимлигимни ҳам билгандирсиз?

– Эслайман, – жавоб берди Кеметов.

Кейин Саид немис зобитига мурожаат қилди:

– Сиз сўзларингизни жаноб зобитга таржима қилдириб, овора қилманг, мен Гёте тилини биламан, – деди немис тилида Оқмирза.

– Гёте тилини?

– Ҳа.

– Маркс тилини-чи?

– Уни ҳам.

– Фюрер тилини-чи?

– Йўқ.

– Қонун номи билан айтаман: сиз фюрер душмани сифатида ҳибсга олиндингиз. Уйни тинтиб чиқинг! – зобит автоматчиларга буйруқ берди.

Улар уйни тинтиб, қайтиб чиқишганда, зобит буюрди:

– Ҳибсга олинганни олиб кетинг.

Хадичат оёғида зўрға турарди, немис нима деганини тушунмади, аммо Саидни олиб кетишаётганини кўриб, йиғлаб юборди, уларнинг орқасидан чопди, аммо битта аскар уни автомати билан итариб юборди. У йиқилиб тушишига сал қолди.

– Йиғлама, жоним, бардам бўл! Мен албатта қайтаман, бардам бўл! – деди Оқмирза ўктам овозда.

Аскарлар унинг елкасига автоматини ниқтаб итарди. Қоплон меҳрибон эгасини куч билан қаергадир олиб кетишаётганини кўриб, жаҳл билан баланд овозда вовиллаб, дўстини кутқариш учун фашистларга ташланди. У душманларни бурдалаб ташлашга ёки ҳалок бўлишга тайёр эди. Ит унга отилиши билан лейтенант қўлида ушлаб турган тўппончасидан ўқ узди. Ўқ итнинг қоқ пешонасига тегди. Қоплон бир марта инграгач, ўнг томонига ағдарилди, қони унинг калласи ва юзини қоплади. Хадичат қарғаб, йиғлаб-йиғлаб эрининг ортидан борарди. Немислар уни ҳайдашса ҳамки, аёл билганидан қолмасди.

– Мени эрим билан ўлдирларинг, лаънатилар! – қичқирган Хадичат яна эри томон интиларди.

Боши, лаблари ва тиззалари тушқунликдан қалтирар, аммо қатъият билан юришда давом этарди. Аёллар ҳамда болалар кўчага чиқиб, немислар ҳибсга олган Оқмирзани, унинг ортидан йиғлаб бораётган Хадичатни кўришди.

Ўша куни Годо, Марям, Гоша ҳам ҳибсга олинди. Годони олиб кетишаётганларида иккала қизи йиғлаб, худди отасини фашистлардан кутқариб қоладигандек, унинг кийимларига ёпишишди. Бисмилат бир томчи кўз ёш ҳам тўкмади. У кизларига қатъий овозда буюрди:

– Дарров йиғини тўхтатинглар. Кўз ёшларингизни тўкиб, душманларимизни хурсанд қилманг, ўз ғурурингизни, кадр-қимматингизни сақланг! Иблислар ва бизни кўролмайдиганлар кўз ўнгида ўзингизни ўктам тутинг. Аммамнинг ўғли! Бошимизга кулфат ёғилди. Эркаклигингизни унутманг. Бу менинг илтимосим! – эрини қувватлантирди Бисмилат.

– Ҳаракат қиламан, азизим! – Годо остонада ўгирилиб, унга жавоб қайтарди.

Бисмилат эрининг кетидан жим, тишини тишига қўйиб, қаддини тик тутган ҳолда ортидан юрди. Ҳали унинг қадди эгилмаган, гўё ҳеч нима бўлмагандек шошилмасдан одимларди. Қизлари ҳам йиғлашдан тўхтаб, ўзларини қўлга олиб, онасига эргашдилар. Годо овулдошларига кўркмаганини кўришлари учун бошини туширмасдан дадил қадам ташларди. Годо ва Бисмилат бошига неча бор бахтсизлик ва қайғу тушди. Улар қайғули кунларда ўзларини қўлга олишни биларди. Уларнинг икки ўғил ва уч қизи бор эди. Султон ва Самаднинг ер ҳайдашини, пичан ўришини, дон элашини кўрган одам завқланарди. Уларнинг тўйларда рақс тушиб, кўшиқ айтишлари-чи? Агар кўчадан ўтгудай бўлишса, кексалар кўз тегмасин, дея дуо қиларди. Иккала ўғил ҳам ҳеч қутилмаганда отасининг кўз ўнгида

халок бўлди, улар пичан ғарамлашаётган пайти, икковини ҳам яшин урди. Бисмилатнинг олдига икки куйган жасадни қўйишди. Жароҳат ҳали янги эди, урушдан олдинги қишда қатта қизи Аломат ўғли ва қизини қолдириб, тўсатдан вафот этди. Кейин фашистлар бомбасининг парчаси суюкли жияни Тохирни олиб кетди. Бу қишда эса уларнинг бошига яна ғам тушди, энди уни ҳам енгилари шарт.

Гоша ҳибсга олинаётганда йиғлади, айбим нима, мени ҳибсга олишга ҳақларинг йўқ, таҳқирларинг учун Худодан ҳали жазоларингни оласанлар деб уларни кўрқитди. Унинг йиғиси билан бақирганини бутун овул эшитди.

Овулнинг чеккасида яшайдиган Марямнинг ёнига келишганида, у уйда ёлғиз эди. Кўчага олиб чиқишганида кўшнисига эрининг акаси Годонинг уйига бориб, у билан бахтсизлик юз берганини айтиб қўйишини сўради. Марям эрининг акасини ҳам ҳибсга олишганларини ҳали билмасди, у ўзини ҳар доимгидек ушлашга ҳаракат қилиб жим борар, ўзига бундай жазо нега берилганини сира тушунмасди. Энди уйда ҳеч ким қолмади. “Менинг ўчоғим совиб қолади, – афсусланарди Марям, фашистлар орқасига автомат тираб, кадрдон овули кўчаларида тезроқ юриши учун итаришарди. – Уйимда ҳеч ким қолмади, ота-онам ҳам, эрим ҳам, болаларим ҳам! Нимага Худо мени жазолапти? Нима учун? Қайси гуноҳларим учун? Ўчоғим совиб қолади! – такрорларди у, елкасига тушган кутилмаган мусибатнинг юкини кўтаришга ҳаракат қилиб. Ўғлимни урушдан қайтиб келишини кўрмоқчи эдим. Энди эса...” Марям уни бўғаётган кўз ёшларини ичига ютарди.

Бу аёл бошига болалигидан бахтсизлик кетидан бахтсизлик ёғилди. Аёл қанча айрилиқ, йўқотиш, машаққат ва қайғуларга чидай олишини, нозик елкаси қанча алам юкини кўтаришини, безовта юраги қанча азобга бардош беришини билиш учун тақдир уни синаб кўрапти деб ўйлаш мумкин. Марям бутун умр бардошли бўлишига тўғри келди. Қанча ғам-алам денгизидан сузиб ўтди. Бу аёл яланг оёқ тиканакларни босганда турли бахтсизликлар ҳақида ўйларди, аммо фашистлар унинг елкасидан автоматларини ниқтаб, ўзининг кадрдон овули кўчалари бўйлаб итариб ҳайдашларидай азобни хаёлига келтира олмасди. Ваҳоланки, Марям бу балога ҳам йўлиқди. Ҳар қандай тирик одам каби унинг ҳам яшагиси келар, аммо ўғли Тохир халок бўлгандан кейин қолган ягона ўғли Назир учун ўлишга тайёр эди. Бергенова овул кўчаларидан борар экан ўғли Назир ҳақида ўйлади.

Назир уйига қайтиб келганда, уйда онасини ҳам, укасини ҳам кўрмайди деган ўй унинг юрагини тирнади. “У уйга қайтганда, кадрдон ўчоғи совиган бўлади, – чуқур қайғуга ботди Марям. – Балки уйни ҳам топа олмас, ундан вайронаю кул қолар? Менинг ўғлим қайтиб келармикин? Агар буни билганимда эди, ҳаётдан кетишим унчалик оғир бўлмасди, аммо буни қандай биламан? Хабар қилгувчи, ёрдам бергувчи садо бермас. Яна ёлғиз ўзи кулфат қаршисида қолди. Марям яхшиликка умид боғлаб, оғир хаёлга берилди: – Ғамларингнинг охири борми? – бу саволни у чексизликка, тоғларга, осмонга, Худога, тақдирга, ўзига берганини билмасди. Марям хушига келиб, ҳаётининг аянчли кунларида ўзини тутиши кераклигини тушунди. Қўллари меҳнатдан қаварди, бошида минг хаёл, юраги қанча-қанча оғриққа дош берди – ёрилиб кетмади. Аёл буларнинг ҳаммасига чидади, ўзлигини йўқотмади, ўзини камситишларига йўл қўймади. Шу туфайли

унинг гўзаллиги, унинг ёқимли кўриниши сақланиб қолганди, тош келса кемириб, сув келса симиргани учун овулдошлари уни ҳурмат қилишарди. Ёшлигида, сочлари тим қоралигида ҳам ҳозир сочига бевақт оқ оралаган пайтда кулфатлар олдида қаддини эгмаганди.

Ҳибсга олинганларни комендатура жойлашган княз уйининг ертўласига ташлашди. Ертўладигилар фақат чалликлар эмасди. Бу ерга босқинчилар кўшни овуллардан ҳибсга олинганларни ҳам келтиришганди. Майдонда асирларнинг қариндошлари тўпланишган. Уларни аскарлар ҳайдарди. Отишга буйруқ бўлмади. Шунинг учун автоматчилар ҳеч нарсадан кўркмай турган одамларга ўқ узмади. Аскарлар тушунмайдиган тилда норозилик билдирилди. Қайғу ва нафратнинг овози таржимасиз ҳам барчага тушунарли.

- Нега айбсиз одамларни ҳибсга олдинглар?
- Биз чеккан азоблар сизга бало бўлиб қайтади!
- Нимага уларни ҳайвонга ўхшаб, ертўлага ҳайдадинглар?
- Уларни кўйиб юборишингизни талаб қиламиз!
- Худо сизнинг жазоингизни берсин!
- Бари Худодан кўркмайдиганлар, уларни одамларнинг ўзи адабини беради!
- Албатта жазосиз қолмайсиз!
- Улар одам эмас, ҳайвон!
- Ҳайвондан ҳам бешбаттар!
- Ҳечқиси йўқ. Чидаймиз, интиқом соати келади.

Одамлар гапларини немислар тушунишадими-йўқми билмасдан, ўзлари ертўлага тушиб қолишларидан кўркмасдан бақирарди. Кўркиб яшаш уларнинг жонига теккан, ҳеч қайсиси аскарлар шу ерда автоматдан отиб ташлашлари тўғрисида ўйлашмасди ҳам. Кўпчилик аёллар йиғлар, уларнинг орасида Хадичат ҳам бор эди. Бисмилат ҳар доимдагидек уни тинчлантиришга, далда беришга ҳаракат қиларди. Оқарган сочлари рўмолидан чиқиб турган қари аёлга қарашнинг ўзи дилни хиралатарди. Унинг кўзларидан тинмай оқаётган ёшлар юзидаги ажинларини тўлдирган. Хадичат Бисмилатга қараб хижолат бўлар, у шунча ғам ва хавотирларга қарамасдан йиғламасди, ўзини мағрур тутарди. Ҳа, Бисмилат душманлар қаршисида мағрур турарди. Бу газандалар нафақат тоғликларни қийнаб ўлдирмоқчи, балки аввал уларни таҳқирлаб, ҳақоратлаб, руҳан синдириб, маънан қашшоқлаштиришга, бутун оламга машҳур тоғликлар мардлигию эрксеварлигини поймол қилиб, хавфу ўлим олдида титраб турувчи ачинарли мавжудотга айлантиришни истарди. Бисмилат буни сезарди.

Тоғликларнинг она ватанга садоқати, мардона ғурури, эрксеварлиги фашистлар учун тамомила ёт нарсалар эди. Улар тоғликларнинг шундай фазилатларини йўқотишга астойдил бел боғлаганди. “Ўлим билан кўрқитиш – бизнинг айрилмас иттифоқчимиз”, – деган қарорга келишганди гитлерчи жаллодлар. Шафқатсизлик ва инсонийлик шаъни ўртасида даҳшатли муросасиз жанг борарди. Шунинг учун ертўлага Саид, Годо, Марям, Гоша ҳамда бошқа овулларнинг одамлари ташланганди. Бисмилатнинг босқинчилар қаршисида мағрур туриши, неча асрлардан бери ёвуз кучлар ҳамда одамзод кушандалари ўлдира олмаган тоғлик она иродасининг ўлмас сиймоси, эрксеварлик ва матонат тимсоли эди. Фашист кўппаклари ҳар қанча уринмасин ёвуз ниятига ета олмайди.

Тушда хибсга олинганларни ертўладан олиб чиқишди, кичик зобит ва автоматчилар назорати остида усти ёпиқ машинага ўтқаздилар. Улар орасида Марям билан Гоша бор эди. Қаерга ва нима учун уларни олиб кетишаётганини ҳеч ким билмасди. Саид ва Годо ертўлада иккови қолишди. Уларнинг яқинлари бу яхшими ёки ёмонми била олмасдилар. Немислар шошилишарди. Зари жияни ёпиқ машинага чиққач югуриб келди.

– Менинг муштипаргинам, яна нима бўлди! – қичқирганча Марям томон интилди. Аскарлар автоматлари учини ниқтаб уни ҳайдашди. У яна машина томон ташланди. Яна аскар автоматини тираб тўхтатди ва орқасига қайтишга мажбур қилди.

– Лаънатлар бўлсин сенга, немис чўчкаси! Бахтиқарогинам, сени қаёқларга олиб кетишяпти? Етимчагинам, яна нима бўлди? – дер экан Зари ўзининг ожизлигини, энди жиянига ёрдам беролмаслигини сизди ва тушкунликка тушди.

Хибсга олинганларнинг қариндошлари асирларга қараб интилардилар. Аскарлар уларни орқага қараб ҳайдардилар, аммо одамлар ўзларини ўйламадан яна машинага қараб урарди, аскарлар яна уларни итарар ва урар эдилар. Лейтенант тўпланганларни қўрқитиш учун осмонга қараб ўқ узди. Машина қўзғалди ва қўздан ғойиб бўлди. Тўпланганлар душманга лаънатлар ёғдирарди. Аёллар йиғлашарди. Фақат Бисмилат индамасдан мағрур турарди.

Саид ва Годони ертўлада Тошчиев илтимосига кўра қолдиришди. Камол ўзининг ҳукмини кўрсатмоқчи, уларни кун давомида мазах қилмоқчи, ўз иззат-нафсини қондирмоқчи ва қасос олиб лаззатланмоқчи бўлганди. У асирлар ертўлада ўтиргач, руҳи синади, ўйлаб-ўйлаб вазият бошлиғига айланган Камол Тошчиев олдида лаганбардорлик қилади, оёқлари остида ётиб кечирим ва ёрдам сўрайдилар деб ўйлаганди. Сардор заҳархандалик билан ўзига ўзи деди: Саид илгари ўзини отда, Камолни эса пиёда ҳисобларди. Энди эса Камол отда, Саид нафақат пиёда, унинг отлари туёғи остида! Тошчиев ярим кечада ертўлага тушиб, асирларининг эсини киритиб кўймоқчи бўлди. Қандайдир китобда ҳукмдор асирлар ёнига тунда, балодек кириши ҳақида ўқиганди.

Гитлерчилар партия аъзоси сифатида қамокқа олинган Саид, Годо, Марям, Гоша чиндан ҳам партия аъзосими деб қизикмадилар. Уларга сардор чақимчилигининг ўзи етарли бўлди. Босқинчилар ортиқча ўзларини овора қилиб нима қиладилар? Немислар Оқмирзани Тошчиев партия аъзоси деб ёзмаганда ҳам фашизмга қарши ёзилган асарлари учун қамокқа олардилар. Сардорнинг Саидни партия аъзоси деб ёзишидан мақсади, уни муқаррар ўлимга дучор этиш эди.

Фашист аскарлари Оқмирзани кўчалар бўйлаб олиб ўтганларида, у одати бўйича сеvimли тоғ эчкилари ўтлаб юрадиган Силлиқ қояси томон назар ташлади. Ҳамма қоялар қорга бурканган. Бу йилги қиш жуда аёзли келганди. Ёввойи ҳайвонлар нафақат совуқдан, очликдан ҳам қийналишаётганди. Бундай қишларда тоғ эчкилари овулга яқин жойга тушардилар. Чалликлар панароқ ғорларга тоғ эчкилари учун пичан ташлаб қўярдилар. Қиш совуқ келганда тоғ эчкилари шундан омон сақлаб қолинарди. “Бу қишда тоғ эчкиларига нима бўлади? – Саид автомат билан немис елкасидан итараётганда шу ҳақда ўйлади. – Бечоралар, ҳар қишдагидай овулга яқинлашадилар, немислар эса пулемётларидан уларга ўқ узадилар. Ҳаммасини кириб таш-

лашади. Улар одамларни аямайдилар, тоғ эчкиларига раҳм қилишармиди? Фашистлар Кавказ тоғларидан завқланиш учун келмаганлар. Алвидо, менинг тоғ эчкиларим!”

Агар Хадичат эри немис автоматчилари ниқтови остида кетаётиб, тоғ эчкиларига ачиниб хаёл сураётганини билганда эди, унга сочи оқарган ёш боласиз дерди. Албатта, Саид шундай оғир дамларда фақат тоғ эчкилари ҳақида ўйламаётган эди, биз биламизки, Оқмирза ҳар қандай вазиятда Оқмирзалигича қоларди. У ҳозир ўзининг сеvimли ҳайвонлари бутунлай қирилиб кетиши мумкинлиги ҳақида ўйламаслиги мумкин эмасди. Бу йилги қаҳратон киш қадрдон тоғидаги барча жонзотларга оғир кулфатлар олиб келганини биларди.

Немислар Тошчиев чақимчилик қилган ҳамма одамларни қамокқа олди. Ундан олдинги сардор Тароқчиев ўлдирилгани учун комендатурага ишончсизлар рўйхатини топширишга улгурмаганди. Балки у овулдаги бошқа одамлар устидан чақимчилик қиларди. Нима бўлганда ҳам Касбот бошлаган ёвуз ишни янги сардор якунига етказди. Босқинчилар аҳолини кўрқитиш ва ҳеч ким уларга қарши бош кўтармаслиги, бир оғиз сўз айтмаслиги учун рўйхатга тушганларни қамокқа олиб, отиб ташлашлари керак эди. Ҳамма уларнинг ўзбошимчалиги, калака қилишлари ва камситишларига жим чидаши шарт. Жаллод ва зўравонлар ҳукмронлик қиладиган тузум қоидаси шундай.

Орасида Марям ва Гоша бўлган асирларни немислар ҳеч қандай муаммосиз овулдан олиб чиқиб кетдилар. Партизанлар овулдаги оммавий қамокқа олишдан беҳабар қолдилар. Асирларни шаҳарга жўнатишганларидан кейин Орлов Зайтунни Ҳоруннинг ёнига юборишга муваффақ бўлди ва Оқмирза, Годо, Марям, Гоша ҳамда қўшни овулдагиларнинг қамокқа олинганини етказди. Ботиоров ва дўстлари немисларнинг бир гуруҳ асирларни олиб чиқиб кетишларига йўл қўйганлари ҳақида афсусланиб гаплашдилар. Партизанлар Оқмирза ва Годони ҳам албатта шаҳарга юборишларига шубҳа қилмасдилар. Гитлерчилар томонидан тузилган янги ҳукумат раҳбарияти машҳур шоир ва маърифатчини ўлдириш олдидан кўргиси келади деб ўйлашди ва уларни қутқариш режасини туза бошлашди. Аммо партизанлар Саид ва Годони нима мақсадда Чалда қолдиришганини билмасдилар. Улар гуруҳни тезлик билан оёққа турғизишди ва биринчи жанг бўлган шаршара остидаги ўрмонга тушиб, асирларни олиб ўтадиган немис зобит-аскарларини кутиб туришди.

Тошчиев қачонлардир ўқиган китобдаги ҳукмрон каби асирлар ёнига қоқ ярим кечада келди.

– Салом-алайкум! – деди Тошчиев ертўлага кирар экан. Асирлар алик олиб, уни мамнун этишмади. – Она тилини шундай тез унутдингизми? – кесатмоқчи бўлди Камол. У эшик олдидан турган эски курсига ўтирди.

– Ўзинг унинг мағзини ҳеч қачон билмагансан, – Оқмирзанинг қаҳрли овози янгради.

– Энди мен билан бошқачароқ оҳангда гаплашасан, деб ўйловдим.

– Бекор ўйлабсан.

– Балки шеърият ҳақида гаплашармиз? Бу ерда бизга ҳеч ким халақит бермайди. Ёки буюк шоир Саид Оқмирзага шароит ёқмаяптими? – деди Тошчиев иложи борича истехзо билан.

– Сендай “нусха” билан шеърият борасида сўз очиш тушимга кирибдими?!

– Мен ҳам сенга ўхшаш шоирман, жаноб Оқмирза.

– Жаноб – сенсан. Мен эса ўзимизникилар учун ҳар доимгидай шунчаки ўртоқ, дўстман. Бу биринчидан, жаноб чақимчи. Иккинчидан, шеърият ҳамда фашизм бир-бирига “яхшилик ва ёмонлик”, “авлиё ва жаллод” каби карама-қарши тушунчалар.

– Аттанг, жаноб Оқмирза, фикрингдан қайтгандирсан, аҳволинг танглигини сезгандирсан, деб ўйловдим.

– Сиздаги ақл бизда ҳам бор, жаноб хоин?

– Мулойимроқ, ўртоқ ўқитувчи! Яна такрорлайман: каминаям сиздай шоир!

– Шоир – кадрдон халқини, ота маконини, она тилини сотмайди, хоинлик қилмайди.

– Босар-тусарингни билмай қолгансан, Оқмирза! Ўзингни илгаридек отда, илҳом тулпоридаман, деб ўйлаяпсан шекилли. У пайтлар ўтди, энди отнинг туёқлари тагидасан. Мен эса, аксинча, илҳом тулпоридаман!

– Эҳ, гапни ҳам оласан-да, сен доим пиёда бўлгансан. Илгари пиёда юриш пешонанга ёзилгани учун умрбод шундай қоласан, деб ўйлардим. Аслида аҳволинг бундан-да ёмон – сени вақт ғилдираклари янчиб ташлайди.

– Ўз қисматингни алжираяпсан, шошмай тур, тез орада сени вақт ғилдираги босиб ўтади. Кўзингни каттароқ оч!

– Биламан, ўлимимга ҳукм ўқитиб бўлгансан. Лекин ўзлигимни саклаб, жон бераман. Сен эса аввал ёзганларингда “сизни севаман” деб қасам ичган, ҳамма нарсани сотган хоин сифатида кетасан. Муқаддас еримизни ашаддий душманимизга сотдинг. Мана, бизнинг орамиздаги фарқ нимада.

– Вақт ким сотқин эканини кўрсатади.

– Тўғри, албатта кўрсатади.

– Яшашни истамайсанми?

– Жуда хоҳлайман.

– Нега унда раҳм-шафқат сўрашга ҳаракат қилмаяпсан?

– Кимдан?

– Ҳозирги ҳукуматдан... Биздан... Янги тартиб посбонларидан...

– Жаллодлардан раҳм-шафқат сўралмайди! Йўқ, мен бу даража тентак бўлганимча йўқ, жаноб сардор.

– Ўзингни жуда ботир кўрсатмаяпсанми, ўртоқ Оқмирза?

– Бир-иккида сенга ош-қатиқ бўлганмидим.

– Нима ҳам дердим, ер юзида битта шоир камаяркан-да.

– Тез орада битта сотқин камаяди, жаноб Мелет.

– Эртага ўлдим деявер.

– Пешонамда бори.

– Узр сўрайсанми, дебман...

– Камол Тошчиевданми?

– Ҳа, ҳеч бўлмаса мендан.

– Ундан ўлганим яхши.

– Тушунарли. Ҳаракатимни қилай...

– Отингни қамчилаб қол. Одамларни қайтиб келмайдиган жойга жўнатиш учун қачонгача чақимчилик ва сотқинлик қиларкансан?

– Тентак одамларнинг “буюк шоир” исан, ҳали мендай халқининг озодлиги учун курашган инсонни хоин деяпсанми?

- Халқни озод этувчисанми? Кимдан?
 - Партия гумашталаридан.
 - Сен-а?
 - Шубҳасиз.
 - Наҳотки сен, Камол Тошчиев, чорак аср давомида партиядан ҳайратга тушиб, уларни озод этувчилар деб нўноқ ёзмаларингда ҳаммадан кўра кўпроқ қичқирмасмидинг? Партия ишига ҳаммадан кўра мен садоқатлиман, вафодорман деб қасам ичмаганмидинг?
 - Ўзларичи-ўзлари?
 - Ичганман.
 - Ё истеъдодим туфайли қасамимни бадиий ифодалаганман демоқчимисан?
 - Қасамимга содиқ қолдим. Партия асос солган ҳукуматни ўз ҳукуматим деганман. Ҳамон шу фикрдаман
 - Начора адашган эканман, мажбур эдим-да. Энди ўз хатоларимни ақлли одамларга ўхшаб тўғрилаяпман.
 - Демак, икки юзламачилик учун гонорар олган экансан-да?
 - Сен ҳам олардинг.
 - Фақат икки юзламачилик учун гонорар олган эмасман. Қаерданам сен билан гурунглашдим-а, сатқаи сар.
 - Балки шоир шоирга ёрдам бергандай, сенга нафим тегар. Қутқариб қолайми?
 - Мурувватинг бошингда қолсин.
 - Наилож, бир кор-хол юз берса ўзингдан ўпкала.
- Тошчиев ертўладан дарғазаб чиқди. У Саид Оқмирзани руҳи синган, эзилган, ўзидай ҳукмдордан ёрдам сўраб ялинган ҳолда кўрмоқчи эди. Князь ертўласидан ғалаба билан чиқмоқчи эди. Мағлуб қайтди. Оқмирза отдан тушса ҳам эгардан тушмабди. Тошчиев оқ отида қадим овул кўчасидан лабини тишлаб, тарвузи қўлтиғидан тушгандек кетарди. У Саиддан аввалгидан-да кўпроқ нафратланмоқда. Оқмирза ҳатто бу тунда ҳам, ўзи учун шундай хавфли соатда, Тошчиевни шоир сифатида тан олмади, бунинг устига нўноқ ёзмаларини, қичқириб нималар деганини эсига солди. Бу Камолнинг тан-танидан ўтиб кетди. Чунки Оқмирзанинг уни “шоир” демай ўлиб кетишига чидай олмасди. У немислардан Саидни иккинчи кун ҳам Чалда олиб қолишларини сўрайди, ҳеч бўлмаса кейинги аянчли тунда Тошчиевни “шоир” деб тан олишга мажбур қилар. Годони атайлаб машҳур қариндошини камситилган ҳолда кўриши учун қолдиришларини сўраганиди.
- Аммо Саид Оқмирза ҳатто ўлимга маҳкум этилганини билган ҳолда ҳам ўзлигига содиқ бўлиб қолди. Ҳокимиятни қўлга киритиб Камол яна узоқ йиллар ёзганларини пешма-пеш нашр эттиради, шунинг учун ўлими олдидан Саид Оқмирза уни шоир сифатида тан олишини жуда-жуда истаганиди, аммо бунга эриша олмади.
- Тонгда комендатурага Хадичат, Бисмилат, Годонинг қизлари, қариндошлари, қўшнилари, Борис Игнатъевич ва унинг хотини келишди. Соқчилар уларни ҳайдашга уринишди, аммо кетишмади, мағрур турган ҳолда босқинчиларни лаънатлашди. Эрта тонгда фашистлар ертўладан Саид ва Годони олиб чиқишди. Қариндошлари уларга ташланди.
- Қадрдонларим, кадрингизни ерга урманг, ўзингизни асранг! Хайр! – кичқирди Саид.

– Алвидо! – деди Годо.

– Қадрдоним Саид, ҳар доимдагидек ўзингни донодай тут! – Орлов ҳаммадан қаттиқ бақириб далда берди.

– Кўришгунча! – жавоб берди Оқмирза. – Ўзлимгни сақлайман!

Годо энди ўламиз деган қарорга келди. Саид эса қутулиб қолишларига умид қиларди.

– Худойим, Худойим! – ёлворарди Хадичат. – Қудратли Тангрим уларни ўзинг асра, илтимос қутқар! Гелли ўғли! Сизга нима бўлади? Бечорагинам!

– Йиғлама, душманларга кўз ёшларингни кўрсатма! Содир бўладиган нарса содир бўлади, – машинага мажбурлаб чиқаришларидан олдин Саид хотинига шу сўзларни айтишга улгурди.

Аммо Хадичат Годонинг қизлари билан бирга йиғлашда давом этарди. Бир томчи ҳам кўз ёш тўкмаган Бисмилат уларни тинчлантиришга ҳаракат қилди:

– Йиғини тўхтатинг, тирик одамларга аза тутманг, душманларни хурсанд қилманг. Мағрур бўлинг! Бу ярамаслар мағрур турганингизни кўришин!

Саид ва Годони шаҳар томонга кечаги гуруҳга ўхшаб олиб кетишди. Тошчиев лаззатланиб ортларидан мамнун қараб қолди, энди Оқмирза уни назмбоз дея олмайди ва унинг китоби қайта нашр қилинмайди. Манман ва ҳасадгўй Камол бундай якундан ўзида йўқ шод эди. Асирларни олиб кетаётган машина кўздан йўқолганда, Тошчиев мамнун ҳолда катта қадамлар билан оқ оти томон юрди, у хурсандчилигини Чал кўчаларида отини чоптириб нишонламоқчи бўлди.

– Сен аблаҳсан! – унга қараб бақирди Бисмилат.

– Кўй, Бисмилат! – деди қариндошининг гапидан чўчиб тушган Хадичат. – Улар сени ҳам аяб ўтиришмайди. Оғзингни юм.

– Ундан кўрқмайман, – давом этди Бисмилат. – Оқ отда узоқ юраман деб ўйлаяпсанми? Довон томондан келаётган гумбурлашларни эшитаяпсанми?

– Жим бўл! – бақирди Тошчиев. – Ҳозир сени ҳам ертўлага каматаман.

У отига сакраб миниб, чоптириб кетди.

– Сенинг ҳам вақти соатинг келади. Касботнинг ўлимини эсла! – бақирди Бисмилат Тошчиев ортидан. – У ҳам шу отни чоптирганди, аммо узоқ эмас.

– Хадичат, Бисмилат, уйга кетдик, – деди маъюс Борис Игнатъевич. – Ҳаммаси яхшилик билан тугайди деб ўйлайман. Бир иложини топишга интилдим. Мени тушунаяпсизлар деган умиддаман.

– Раҳмат, Борис Игнатъевич, – Хадичат яна йиғлаб юборди. – Ҳамиша эримнинг садоқатли дўсти ва акаси бўлгансиз.

– Умрингиз зиёда бўлсин, Борис Игнатъевич, – бошини эгди Бисмилат.

– Ҳаммаси яхшилик билан тугайди, агар... – Борис Игнатъевич охиригача гапира олмади.

– Худо хоҳласа, Худо хоҳласа! – пичирлади Хадичат ва кўз ёшларини рўмолининг учи билан артди.

– Умид қиламиз! – Орлов овул чеккасидаги Саид ёқтирадиган қоя томон қаради. Тоғда қор ёғарди.

– Мен Борисдан хавотир олаяпман, – деди Орловнинг хотини. – Немисларнинг ўз ҳисоб-китоби бор. Мактаб директорини тинч қўйишлари мумкин эмас. Саид Умаровичнинг қалин оғайниси, қолаверса, овул фаоли.

– Наҳотки уни ҳам камашса? – деди хавотирланиб Хадичат.

– Жуда кўрқаяпман! – деди Анна Петровна.

– Керак эмас, Анна, керак эмас, – тинчлантирди Орлов хотинини. – Мен Саиддан яхши эмасман, бу синовга дўстимдек тайёргарлик кўрганман.

– Менинг уйимда ҳеч зоғ йўқ. Ҳовли жимжит. Қоплонни ҳам немис ўлдирди. Пешонасидан отибди, – йиғлади Хадичат.

– Фашистлар ҳеч кимни ва ҳеч нарсани аяб ўтиришмайди! – деди Борис Игнатъевич ва Қоплоннинг бақувват жасадини кўз олдига келтирди. У ақлли бўрибосарнинг ўлганига ич-ичдан ачинди.

Ҳамма уй-уйига тарқаб, ким Худодан, ким тақдирдан асирларни асра-шини сўраб дуо қилганча кетди.

Қиш. Одамлар чекаётган қайғу, машаққат ва кулфатларнинг чек-чегарси йўқ.

Асирлар жим кетмоқда, хаёлчан ва ғамгин, кадрдон жойларга тикиларкан “сўнгги бор кўрмаяпмизми”, деган ўй ўтарди уларнинг миясидан. Барибир улар ич-ичида омон қолишга умид киларди. Ҳаётда ҳар хил нарса, ҳатто хаёлга келмаган нарсалар ҳам бўлиб туради. Улар қанча ўйлашмасин хурсанд бўладиган ҳеч нарса кўринмасди: она юрт ҳар қачонгидан кўра кўпроқ ғамга ботганди. Доно Саид ҳам, камгап Годо ҳам руҳан тушкунликка тушишни ёқтирмасди, ҳаёт уларни ҳар қандай қийинчилик ва машаққатларни матонат билан енгишга ўргатганди. Уларнинг бор умиди Ҳоруннинг партизанлар гуруҳидан эди. Аммо улар Зайтун партизанларга хабар бердими-йўқми билишмасди. Фашистлардан афв этишларини кут-маса ҳам бўларди.

Хаёлга берилган Саид Оқмирза Азим ҳақида ўйлади: “Буюк шоир ёзган эди: Дунё шундай аччиқ денгиздир, унда қанча кема чўкмаган!” Ҳа, буюк Азим, бизнинг кунларда сиз ўша пайтларда айтгандан кўра кўпроқ кемалар чўкмоқда. Шунча қайғу ва кулфатларни халқлар ҳеч қачон кўрмаган, бу кўламадаги ўлим ва қирғин ҳеч қайси даврда бўлмаган. Менинг қандай балога йўлиққанимни кўриб турибсиз. Агар бугун ёки эртага кемам чўкса, мен бошқа суюкли тоғларимни, оқ чўккиларни кўрмайман, Чал дарёси шовқинини эшитмайман, сиздай севимли устозимни эслай олмайман, она юртимнинг буюк шоири, доно фарзанди, тоза виждони ва умрбоқий шон-шухрати. Кадрдон қоялар мени сукут сақлаб кузатишяпти. Қор ёғмоқда, болалик пайтимда ҳали ғам-алам нималигини билмаган пайтимда отамнинг ҳовлисида бошимни онамнинг тиззаларига қўйиб, осмондаги йирик юлдузларга қараб ухлаб қолардим. Ухлардим, онам эса бошимни силарди. Ўша кунларда нақадар бахтли эдим, энди у кунларни қайтариб бўлмайди.

Қор отам ва бобом тирик вақтдагидек, ердаги бало-қазоларга эътибор бермай, худди осмонда беҳисоб оқ кўйларнинг жунини қирқишаётгандек, паға-паға бўлиб аста-секин ёғмоқда. Қор боқий табиат буюрганида қанча йиллар, асрлардан бери ҳеч нима ва ҳеч ким ҳақида ўйламай ёғиб келган. Бугунги қор болалигимда ўртоқларим билан овулимизда чана учган кунларимдек ёғаяпти. Босқинчилар эса мени кадрдон дараларим бўйлаб олиб кетаяпти. Менга нима бўлса ҳам фашистлар кадрдон тоғларимда узок вақт хўжайинчилик қилмасликларига ишонаман. Она халқим ва унинг тупроғи омон қолади. Агар куним битган бўлса, мен ҳамма нарсага тайёрман, имоним ва ўзлимга содиқ қоламан. Ҳеч ким боқий яшамайди. Ҳар бир одам бир кун рихлат қилишга туғилади. Нафақат ҳаётга, ўлимга ҳам муносиб бўлиш қийин. Аммо мен бунга ҳаракат қиламан! Уйга қайтиш

тақдиримда бўлмаса, Хадичат, қарилик давринг қандай аччиқ бўлади, менинг меҳрибоним, вафодор дўстим, умр йўлдошим. У ёлғизликда қолади. Мухтожлик ва қашшоқлик йўқлаб келади. Сени қандай балоларга гирифтор қилдим? Мени, тентак чолингни кечир, ғамхўрим, меҳрибоним. Балки ҳаммаси яхшилик билан тугар ва биз кексалик даврини бирга кечирармиз, бир-биримизга суянчиқ бўлармиз?

Бу қоялар қанча офатларни кўрди? Унинг тагида зўравонлар қанча айбисиз одамларнинг қонларини тўкишган ва оч бўрилар эса уларни бурдалашган. Одамлар бошига қандай кулфатлар тушмади, улар енгилмади, омон қолишди. Ҳаёт ўз йўлида давом этди, одамлар меҳнат қилдилар, дон ўстирдилар, тўйлар қилдилар, фарзандлар кўришди. Фашизмдан кейин ҳам шундай бўлади. Одамлар Гитлер ва унинг жаллодлари барҳам топганини кўришади, яна дон сепишади, фарзандларини тарбиялашади. Ҳаётни ўлдириб бўлмайди. Мен бунга ишонган ҳолда кетаман”.

Саид ғамгин хўрсиниб, Годого қаради. У ҳам бошини ғамгин чайқади. Гаплашишга хоҳиши йўқлиги сезилиб турарди. Годо доим камгап бўлган, кўпроқ тинглаб, ишлашни ёқтирган. Қор ҳали ҳам ёғарди.

– Қўрқма, Годо! Биз билан содир бўлиши керак нарсагина бўлади.

– Ҳа, ҳа. Мен кўрқмайман, – секин жавоб берди темирчи.

Иккови ҳам жим. Оқмирза яна хаёлларига эрк берди.

“Менинг олтмиш йилим олтмиш кундек ўтиб кетди, – дея ўйлашда давом этди у. – Вақт тоғдаги дарёдан тез оқар экан. Одам қариган чоғида ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қоларкан, аёлга бўлган севгигагина эмас, бизни ўраб турган нарсаларга, ҳамма нарсага муносабати заифлашиб, сезгиси ва ўткир хиссиётлари сўна бошларкан. Бу қандай қайғули! Мен бунга қарши курашмаяпман. Инсон кўп нарсалар – амалга ошмаган орзулари, барбод бўлган режалари, рўёбга чиқмаган умидларини эслаб афсус чекади. Менинг ҳам армонларим бор. Бироқ шу озгина қилган ишим учун тақдиримдан миннатдорман. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эди. Бунга сабаблар ҳам топиларди. Балки, онам меҳрини сезган, нонини еган, сувини ичган, отни чоптирган, қор, ёмғирларни кўрган, юлдузларга қараган, севгилимни кучоқлаган, тоғ шамоли эркалаган жойларга охирги марта қараётгандирман. Бу жой менга онадек азиз. Шу ерда мен бахт билан қувончни ҳис этганман. Агар ўлишга тўғри келса, нима бўпти, ҳамманинг пешонасида бор савдо. Мени кечир, она ерим!”

Оқмирза хаёлларига берилганда, кўзларини юмиб олганди. Уйқудан уйғонгандек кўзларини очиб, бошини кўтарди, кўприкка яқинлашаётганларини кўрди, ундан ўтгач, дарадаги баланд қоялар орасидаги шаршаралар олдига боришади. Саид ҳам Годого ўхшаб хавотир ва умидни сезиб сергак тортди. Машина кўприкдан ўтиши билан ўнг томондаги қоялардан ўқ овози эшитилди. Машина тўхтади. Ўнг томондаги шиналар тешилган эди. Рулни бошқараётган кичик зобит нима бўлганини тушунмай, машинадан тушди ва ўша заҳоти отилган ўқдан йиқилди. Кўприк томон югураётган икки аскар ҳам ўлдирилди. Саид ва Годо машина ёнида нима қилишларини билмай турардилар. Уларнинг ёнига Холид ва Солиҳ югуриб келишди.

– Саид Умарович! Ҳурматли Годо! Ассалому алайкум! – улар озод этилганларни кучоқлай бошлашди.

Саид ва Годо бир неча дақиқа тошдай қотиб қолишди, улар озод этилганларига ҳали ишонишмасди, бераҳм жаллодлар кўлидан кутқариб қолган партизанлар берган бахтдан ҳайратда эдилар.

– Ваалайкум ассалом! – улар пайдар-пай жавоб қайтариб, халоскорларини бирма-бир қучоқлашди.

– Ўзларингизни қандай ҳис қиляяпсизлар, музлаб қолмадингизми? – сўради Солиҳ.

– Биз ҳали ўзимизга келганимиз йўқ, – жавоб берди Саид. – Ҳаммаси тушда рўй бергандек. Ишониш қийин. Озодлик?!

– Ҳа!

– Биз Годо билан ўлимнинг кўзига тик боққандик. Биродарларим, бизни кутқардингиз.

– Севимли устозимиз, Саид Умарович, сизни ва ҳурматли Годони кутқариб қолганимиздан бахтиёрмиз.

– Раҳмат! Мингдан-минг раҳмат!

Шаршара устидаги улкан қояларда турган партизанлар қўлларини силтаб, овулдошларини кутлардилар.

Бутун йўл давомида Саид ва Годога ҳамроҳ бўлган қор ҳали ҳам ёғарди. Катта ва юмшоқ қорлар, йўлу тошлар, кўпригу дарахтлар, ўлдирилган немислар билан машина устини қопларди.

– Биз ўзимиз билан узун арқонларни олгандик, – деди Солиҳ. – Агар қор тинса, изларни йўқотиш учун арқонга осилиб қояга чиқардик. Бунга энди ҳожат йўқ. Ҳали қор кўп ёғади. Шошилишимиз керак, бизни гуруҳ кутмоқда.

Ўлдирилган немисларнинг қуроллари ва патронларини олишди, Солиҳ ва Холид дарҳол Саид билан Годони Ҳорун ўз одамлари билан кутаётган жойга бошлашди. Озод бўлганларга қурол беришди, Оқмирзага кичик зобитнинг тўппончасини топширишди. Партизанлар ўзларининг мувафаққиятли хужумидан мамнун эдилар: махлуқ оғзидан тоғнинг энг доно кишиси, машҳур шоир, тириклигидаёқ афсонага айланган одамни кутқариб қолдилар. Бу айниқса, Ҳорун, Солиҳ, Ҳусайн ва Холид учун байрамга айланди. Уларнинг умри Саид Оқмирза билан бирга кечганди. Барчаси унинг ўқувчилари эди. Саид Ботировни ҳам партия мактабида ўқитганди. Биринчи жангдан кейин бўлганидек, “Фашизмга ўлим” партизанлар гуруҳи Текели қоялари томон кетмоқда. Чарчаган одамлар аста-секин қор қоплаган қиялик бўйлаб кўтариларди. Улар ўтиши билан изларини қор кўмарди.

Қиш эди. Яланғоч дарахтлар, қор қоплаган қоялар сукут сақлар, дарёнинг шовқини ҳам келмасди. Довон томондан эса қуроолларнинг гумбурлаши эшитиларди.

Қутуриб кетган фашистлар ҳамма жойни тинтиб, партизанларни қидиришарди, аммо ботировчиларнинг изини қалин қор ёпиб бўлганди. Шунда комендатура ҳеч қандай партизанлар йўқ, бу ҳаммаси овул аҳолисининг Германия армиясига қарши жинояти деган қарорга келди. Фашистлар овулдагиларни тўплашди, кўрқитишди ва қотилларни топиб беришини талаб қилишди. Шульц ҳар бир ўлдирилган немис учун беш киши отиб ўлдирилиши тўғрисида огоҳлантирди. Агар партизанлар бўлса, улар жойлашган ер ҳақида маълумот берганларга мукофот берилишини,

уларни бекитганлар жазоланишини айтди. Шульц Тошчиевга, полицайлар Габаш ва Габайга шу вазифани топширди. Улар бир-бирларини еб кўйишга тайёр бўлиб, югуриб қолишди. Партизанларни ҳам, гитлерчиларни ўлдирганларни ҳам топа олмадилар. Эртаси куни фашистлар овулдаги ўн бешта эркак ва аёлни ҳибсга олдилар.

Овулда немис зобит ва аскарларини ўлдирганлардан гина қиладиганлар ҳам топиларди. Улар партизан гуруҳи борлигини билмасдилар, аммо босқинчиларни ўлдираётган номаълум кишилар ҳеч нимада айби йўқ одамларни ўлдиришга баҳона бўлаётганларини, котиллик туғдираётганини гапиришарди. Аммо кўпчилик немислар Кавказга тоғликларга ғамхўрлик кўрсатиш учун келмаганини, уларнинг мақсади юртни талаш, керак бўлса-бўлмаса маҳаллий аҳолини қириш эканини, фашизм одамларга фақат кулфат келтиришини тушунарди. Шунинг учун бу тоифага мансуб чалликлар фашистларни ҳамма ерда ўлдириш керак, йўқса душманни енгиб бўлмайди дердилар. Қўрқув ва мутелик – ҳар қандай босқинчи ҳаммадан аввал шуни истайди. Қўрқув ва мутелик – барча золим, зўравон ва босқинчиларнинг биринчи иттифоқдошидир. Ўлдириш учун улар баҳона топишлари осон. Одам ўлимдан қўрқиб жангдан қочса, уни тез ўлдириш мумкин. Шундай қалтис вазиятда ҳамма жойда бўлгани каби овулда ҳам бу ҳақиқатни тушунадиган ва тушунмайдиганлар бор эди. Ўз ерингни босиб олган душман билан катта йўлда сенга хужум қилган қароқчи ёки тунда уйингга бостириб кирган ўғрига қарши курашгандек курашиш керак. Ўша кунларда тарих катта ва каттик қадам ташларди, тақдир шафқатсиз, қурбон берилиши шарт эди. Ахир, мамлакатда даҳшатли уруш кетмоқда. Шонли ғалабага эриша олмаслиги маълум бўлса ҳам ўлим тантана қиларди.

Қиш эди. Довон томондан қуроллар гумбурлаши эшитилиб турарди.

Ҳорун партизанлар гуруҳи Чал дарасида Саид ва Годони чоршанба куну озод қилди. Пайшанба куну тушлиқдан кейин овулдаги ўн беш киши камокқа олинди. Мустафо афанди Оқ масжидга, жума намозига бормоқчи бўлди. У Чалга немислар келгандан бери ҳеч қаёққа чиқмаётганди. Уруш даҳшатидан қийналаётган овулликлар унинг ваъзларини жуда катта иштиёқ билан кутишаётган эди. Шульц машҳур руҳоний масжидни ёпиб қўйишганларида хафа бўлгани ҳақидаги маълумотга ишонгиси келарди. Полковник Атбоев қилиғини шўро ҳукуматининг қарори эди, деган тахминга ўзини ишонтирди. Шунинг учун у Мустафо афандига Бағдодда тартибланган қадимий Куръон китобини совға қилиб, уни бутунлай ўзига оғдириб олишни ўйлаганди. Бу китобни Шульц Чал овулига кираверишда уларни озод этувчилар сифатида кутиб олган тоғликлар орасида машҳур муслмон руҳонийсига ўз қўллари билан топширмоқчи эди. Мустафо афанди совғани олгандан кейин жума намозларида Германия ва унинг қуролларини шарафлаб ваъз ўқийди ва бу одамларнинг немисларга бўлган муносабатини тубдан ўзгартиради. Хуллас, Шульц Мустафо афанди Оқ масжидга жума намозини ўқишга борар экан, деган хабардан қувониб кетди. Чунки у Кавказ тоғларидаги воқеалар ўзи ўйлагандай бўлмаётганидан, ҳар куну бир ташвишга дуч келаётганидан ранжиб юрганди. Гитлерчи полковник тоғларга келиб билдики, тоғликлар у ўйлагандан бошқача одамлар экан.

Генрих Шульц тажрибасиз ёки хаёлпараст эмасди. У ҳам гитлерчи зобитлардай бўри. Шульц Норвегияни босиб олишда, Испания, Югославия,

Польшада хизмат қилганди. Унга Кавказни бошқача тасвирлашганди, аслида умуман бошқача бўлиб чиқди. Фашистлар тарғиботида тинмай янграган Шарқ халқлари немис озод этувчиларини интизорлик билан кутмоқда, деган маълумотлар ёлғон экан. Ёлғоннинг думи қисқа, дейишади чаллик дехқонлар. Полковник Кавказ ва тоғликлар ҳақидаги маълумотлар ёлғонлигини ўз кўзи билан кўрди. Шунинг учун Мустафо афандининг ваъзаларини хавотир билан кутарди, мусулмон руҳонийсининг қалби, фикри ва сўзлари қайси томонда бўларкин? “Нахотки у ҳам бизга кутилмаган зарба тайёрлаётган бўлса?” – ўзига-ўзи савол берарди полковник князь уйидаги хонасида қадам ташлар экан. Полковникнинг ҳам тинчи бузилганди, кўзига ўзини ўлдиришга келаётган қасоскорлар кўринарди. Фашистлар Чалга бостириб киргандан бери Мустафо афанди ўз ҳовлисида чикмасди, ўз фикрини ҳеч кимга айтмади, у нима ҳақида ўйлапти, кайфияти қандай ҳеч ким билмасди. Бу кўпчиликни хавотирга соларди.

Жума куни келди, кишининг қаттиқ совуқ куни эди. Чумчуқлар емиш қидириб, масжид ҳовлисига қўнишди. Қарғалар дарахтдан дарахтга, томдан томга, тошдан тошга қўниб ёқимсиз қағилларди, гўё бундан ҳам совуқ ҳаво яқинлашиб келаётганидан дарак берарди.

Пешиндан сал олдин пакана ва озғин кекса муаззин қадимий масжиднинг баланд минорасига кўтарилиб, ҳамма томонларга ўгирилган ҳолда мусулмонларни намозга чорлаб, азон айта бошлади. Масжидга асосан чоллар, ногиронлиги туфайли фронтга олинмаган эркаклар яқин овуллардан отараваларда келишарди. Бу сафар ўсмирлар келишига ҳам рухсат беришди. Қоқ пешинда табиатан бардам, оқ соқолли, ақл ва иродаси юзидан ёғилиб турган мўйсафид дарвоза олдида кўринди. Унга икки киши ҳамроҳлик қиларди – биттаси баланд бўйли, озғин, хаёлчан, кўринишидан соғлиғи чатоқ бўлса керак, бошқаси паст бўйли, тўла, юзи қизил, кўринишидан касалга ўхшайди. Мустафо афанди ҳамроҳлари билан масжидга кексаларга ўхшаб оҳиста эмас, жуда жиддий ва машаққатли ишга қарор қилган одамларга ўхшаб дадил қадамлар билан кирди.

Аёзли ва хавотирли кун бўлишига қарамай масжидда одам кўп эди. Мустафо афанди секин меҳроб томонга борди. Ҳамма жим бўлди. Тўлиқ жимлик сақлангандан кейин Мустафо афанди Макка томонга қараб турди. Ибодат бошланди. Ҳамма ичида намоз сураларини такрорларди. Баъзан Мустафо афандининг аниқ ва равон сўзлари янгради: “Оллоҳу Акбар!”. Бу шундай қийин кунларда намозхонларнинг Худога бизни жабр ва жафо, ўлим ва мутеликдан асра деган илтижоси тараларди. Намозхонлар тиз чўкиб, эгилганларида яна жимлик чўкарди. Барчанинги юзи жиддий ва диққати жамланганди.

Намоз ўқиб бўлингач, Мустафо афанди намозхонлар томонга қараб ўтирди ва ваъзини бошлади. Нутқи равон, овози ғамгин, лекин сўзлари пухта эди:

– Биз қийин даврларни бошдан кечирмоқдамиз. Худо бизга мисли кўрилмаган синовлар юборди. Қудратли ва меҳрибон Эгам шуни жўнатган экан, бизни ўзининг синовига муносиб кўрган, оғир машаққатлардан тозаланиб, яхшироқ бўлиб чиқишимизга ишонган. Шундай экан Худонинг бизга бўлган ишончини оқлайлик, юборган синовларидан муносиб ўтайлик. Мен узоқ яшадим. Кўпни кўрдим, кўп ўқидим ва фикр қилдим, донишмандларни тингладим.

Худо одамларга: “Ўғирлама, ўлдирма”, деган. Аммо бизни кига бегона одамлар келишди. Улар ўғирлик қилаяпти ва ўлдираяпти. Энг яхши одамларимизни қамокқа олишаяпти ва қайгадир жўнатишаяпти. Қаерга эканини билмаймиз. Худо бизни виждонли бўлишга ўргатади. Бизни кига виждонсиз ва беномус одамлар келишди. Улар бизни ҳам виждонсиз ва раҳмсиз қилишмоқчи.

Худо буюрган: “Ўзганинг нарсасига тегма, аммо ўзингникини ҳам ҳеч кимга берма”. Бу ўғрилاردан ва қароқчилардан ўзингни асра, ўзингни ва биродарларингни қотиллар ўлдиришига йўл қўйма деганидир. Бу сенга нон берган, аждодларинг ётган ва қачондир ўзинг ҳам бориб бағрида ётадиган шу заминни ҳимоя қил деганидир. Кўп ўйладим, менга ўхшаб ҳар бирингиз Худонинг иродасини бажаришингизни истайман. Қўрқув кимнидир ўлимдан қутқариб қолади, деган гапга ишонманглар. Ҳозирги аҳволни тушуниш ва англаш – оғир кунларимизнинг энг муҳим талаби. Бизнинг ҳозирги ҳолатимизда қўрқоқлик ва бефарқлик одамларнинг энг ёмон душмани. Мен сўзларимни юрагингиз билан тинглаб, мағзини чақишингизни ва она заминимиз учун қўлингиздан келган барча ишни қилишингизни сўрайман. Бугун шундай ишлар биз учун муҳим. Ҳаммамиз она заминимизга ва халқимизга муносиб бўлиб қолишимиз керак. Буни менинг виждоним ва ақлим айтаяпти, буни Худо буюрган.

Менинг ваъзим ҳақида бундай гапни хушламайдиганлар ҳам, душманлар ҳам эшитади. Аммо мен ўз имонимга содиқман. Сизлардан ҳам шундай бўлишларингни сўрайман. Бошқача бўла олмаймиз. Мен узоқ ўйладим ва қарор қилдим. Нафас олишимга тоза ҳаво етишмаяпти! Сизга айтган бу гапларим шу оғир кунларда узоқ ўйлаган фикрларим ҳулосасидир. Мен ўз она халқимга, ота юртимга, Худога хизмат қилгандек хизмат қилмоқчиман. Худо бизнинг заминимизни ва жафокаш халқимизни асрасин! Ўз кучимизга ишонайлик ва одамларга ўхшаб яшайлик! Худо сизга ёр бўлсин!

– Оллоҳу Акбар! Омин! – ҳамма шу сўзларни такрорлади, баъзиларнинг кўзларидан ёш қалқиди.

Мустафо афанди ўша икки ҳамроҳи билан бирга масжиддан чикди. Ҳаво совуқ эди. Ҳовлида, қор устида емиш излаётган оч чумчуқлар сакраб юрардилар. Одамлар шошилиш тарқалдилар, қиладиган иш-ташвишлари кўп, ҳаловат эса йўқ. Тоғликлар ҳеч қачон ўзларини ҳозирги кунлардагидай тушкун ва ҳимоясиз сезишмаганди. Ҳеч нимага ишониб бўлмайди, ҳаммаси омонат. Золим келгиндилар истаган одамни ҳар дақиқада йўқ қилишлари мумкин. Уларда меҳр-шафқатдан асар ҳам йўқ, зўравонликдан бошқа нарсани билишмайди. Намозхонлар уйларига кетар эканлар йўлда Мустафо афанди айтган гаплар ҳақида суҳбатлашиб борардилар. Бундай ваъзни ҳеч ким кутмаганди. Немислар ҳам...

Уч эски дўст – Мазан, Тембот ва Око ҳар доимдагидек бирга кетдилар.

– Сен нима деб ўйлайсан, Око, Мустафо афанди немислардан қўрқмайдами? – сўради Мазан ёнида кетаётган баланд бўйли озгин чолдан.

– Билмадим, Мазан. Нима учун қўрқмасдан шундай гапларни айтганидан ҳайронман?!

– Немислар уни ўлдириб юборардилар-ку! Нахотки у ўлимдан қўрқмас-са? – Мазан бошини чайқади.

– Балки ўлдирмас. У диндор, Худога хизмат қилади, – Тембот умид билан Мазанга қаради.

- Балки шундайдир.
- Бу дунёда ҳамма нарса бўлиши мумкин, – файласуфона хулоса қилди Око.
- Балки шундайдир, Мустафо афанди Худо ёрдамига ишонаётгандир? Худо ҳамма нарсага қодир. Сен нима деб ўйлайсан Мазан? – Тембот сирғаниб кетди, йиқилишига оз қолди.
- Шундай бўлса керак, – Мазан Темботнинг кўлидан ушлаб қолиб, елкасини қисди. – Йўқса, Мустафо ваъзда айтган сўзларни бошқа одам гапира олмасди. Немислар уни йўқ қилиб юборишади.
- Ҳа, уни ҳам аяб ўтиришмаса керак. Улар Саид Оқмирзани аяб ўтиришмади-ку? У қаерда экан? Отишгандир. Годо, Мария, Гоша-чи? Бошқалар-чи? Уларни олиб кетишди. Нима қилишганини ҳеч ким билмайди. Балки ўлдиришгандир. Сен нима деб ўйлайсан, Мазан?
- Билмайман, Тембот. Эҳтиёт бўл, йиқилиб тушма.
- Дунёда нима ишлар бўлаяпти? – Око оғир хўрсинди.
- Сен нима деб ўйлаяпсан, Мазан, балки фашистлар Мустафо афандини қамокқа олишар? Наҳотки овул уни ўлдиришларига индамай қараб турса? – хавотирга тушди Тембот.
- Овул нима қила оларди, Тембот? Бизда замбарак ва танклар йўқ. Овулда фақат қариялар ва ногиронлар қолган. Мардлик кўрсата оладиган барча эркаклар жанг қилишаяпти. Қўлимиздан нима ҳам келарди?
- Даҳшат!
- Кўрамиз, балки ҳаммаси ўтиб етар, – Мазан қадамини тезлатди.
- Худо хоҳласа! – Тембот Око ва Мазандан орқада қолмасликка ҳаракат қиларди.

Қадимий овул тарихий миноралари билан эртақларда таърифланган жойга ўхшарди. Қиш эди. Довон томондан қуроллар гумбурлаши эшитилиб турарди.

Мустафо афандининг ваъзидан икки кун ўтиб, гитлерчилар Борис Игнатъевич Орловни қамокқа олиш учун келишди. Немислар уйга бостириб кирганларида хотини эрининг мурдаси устига энгашганча йиғлаб ўтирарди. Борис Игнатъевич саҳар уйғонди, сигир соғди, унга хашак берди, печкага ўтин ташлади. Иккаласи қуритилган ялпиздан дамланган чой ича бошлашди. Стакандаги чойнинг ярмини ичмасдан ўзини ёмон ҳис қилди. Ярим соатдан кейин жони узилди. У гитлерчилар келишидан йигирма дақиқа аввал ўлганди. Дўсти Саид Оқмирзанинг қутқарилганлиги ҳақида хабарни эшитмасдан, суюкли тоғларининг озод бўлганини кўрмай дунёдан кўз юмди. Аёзли кунда Орловнинг жасадини фашист бомбаси парчасидан ўлган севимли ўқувчиси Тоҳир қабри ёнига кўмишди. Мустафо афанди шундай қарор қилди.

Саид Оқмирза ўқувчиларида Лермонтовнинг шеърларига муҳаббат уйғотгани учун Асҳад ҳам бу шоирнинг шеърларини севарди. Унинг шеърлари билан нафас оларди, яшарди...

Асҳад онаси билан Лермонтов достонида ёзилган Гарун ҳақида урушдан олдин баҳслашганда ҳали ўн тўрт ёшга ҳам кирмаганди. У ўсмирдан она Ватани учун жон берган ота ва акаларини ташлаб, жанг майдонидан қочганидан жажли чикқанди (“улар эрк учун жонини тикди”). Қочқин болани кўрокклиги учун кечира олмасди, Ватанга хиёнат қилган ўғлини

уйига киритмаган онасини мақтарди. Бу она Асҳадга ҳақиқий тоғлик аёл тимсоли бўлиб кўринарди. У доим дostonни жўшиб ўқирди:

*Жим бўл, хоин! Жим бўл,эй қўрқоқ!
Сен шон билан ўла олмадинг.
Мохов каби кет бундан йироқ,
Эй уятсиз, кўздан йўқолгин.
Эй қўрқоқ қул, тинч қўйгин мени,
Эсингда тут: оқ қилдим сени!..*

Ўлаётган Салим қочокни қабул қилмай, унга жаҳл билан айтган сўзларини ҳам Асҳад маъқулларди: “Кет, уйимдан лаънати кўрқок. Энди сенга берар жойим йўқ!..” Асҳаднинг онаси ўғли билан мурасага кела олмасди, бечора қочокқа суюкли кизини йўқотгани, онаси воз кечганию кадрдон дўсти рад этгани учун ачинарди. Майрусхон Гаруннинг онасини меҳрсиз аёл деганди. Уларнинг баҳси гитлерчилар Марказий Кавказга бостириб кирган даҳшатли кунларда янада авж олди. Баҳсларда Асҳад кучли изтиробга тушарди, унга ватанпарварлик туйғуси ҳақоратлангандек туюларди. У тоғларни, Лермонтовни севарди. Мана энди жонажон дарасида бегоналар – фашистлар бемалол юришибди! Ўн олти ёшли ўсмир хафалигидан ўкиниб-ўкиниб йиғларди. Гарундан нафратланарди. У мана шундай кўрқокларни деб фашист босқинчилари Чалга етиб келди, деб ўйларди. Бундай бахтсизлик юз беришида айнан Гарунга ўхшаш кўрқоклар сабабчи деган фикрга Асҳад ёпишиб олганди. Ахир, унинг ёдида урушдан олдин шундай сўзлар айтиларди: бизнинг мамлакатимизга бостириб кирмоқчи бўлган душманларни ўзларининг еридан чиқмасдан яксон қиламиз. Шу боис Асҳад қўлларини қовуштириб ўтиргиси келмас, аммо нима қилишни, қандай йўл билан ота маконини вайрон қилаётган босқинчилардан қасос олишни билмасди. У тинмай ўйларди, ҳар ёққа борарди, онаси айтганидек ўзига муносиб бирон иш тополмай азобланарди.

Яна бир қиш куни ўтди. Узденовлар эски уйининг печкасида чинор ўтинлари уруш бошланишидан олдин, босқинчилар йўқлигида қандай ёнган бўлса, шундай чарсиллаб ёнарди. Асҳаднинг эсида, отаси ишдан чарчаб келиб, печка ёнига ҳорғин чўкканида, у меҳрибон отасининг тиззасида ўтириб, қалин мўйловини ўйнарди. Баъзи қиш кунларида отасининг мўйловида муз пайдо бўлар, у печка ёнига ўтириши биланок эриб кетарди. Улар қандай яхши яшади! Бугун печкада олов ўша кунлардагидек ёнмоқда. Фақат уйда отаси йўқ, овулни душманлар эгаллаган. Ҳозир ўша қиш кунларидек бўлади, йилқичи Таукан уйга кириб келади ва печка ёнига ўтиради. Улар учаласи – отаси, онаси ва у биргаликда хотиржам овқатланишади. Бундай ёқимли хотиралардан уйга тинчлик ва қувонч қайтгандек, Асҳаднинг қалби исиди.

– У қандай аблаҳ! – бехосдан Асҳад бақирди онаси билан печка ёнида қайнатилган картошкани еб ўтирган вақтда.

– Сенга нима бўлди, ўғлим? Ким ҳақида гапираяпсан? – деди хавотирланиб Майрусхон.

– Ҳали ҳам ўша Гарун ҳақида, она.

– Тинч қўй, ўша бечорани. Ҳеч бўлмаса унинг соясини безовта қилма.

– У нотавон, кўрқок!

– Ёш бола бўлганда, кўркиб кетган. Яшагиси келган, ўғлим, яшагиси келган.

– Унинг ҳалок бўлган отаси, акалари ҳам яшагилари келарди!

– Балки яшагилари келарди, аммо...

– Она, қанақа “аммо” бўлиши мумкин, она ватанини ҳимоя қилиш керак бўлганда!

– Буни ҳаёт дейди, ўғлим, ҳамма нарса бўлади. Одам ҳаётда чорасиз вазиятга тушиб қолиши мумкин. Унинг ота ва акаларига мен ҳам ачинаман.

– Она, сиз нима деб ўйлайсиз: уларнинг яшагилари келганми, келмаганми?

– Шуни ҳам сўрайсанми, ўғлим, ҳар қандай одам каби албатта уларнинг ҳам яшагилари келган.

– Мана кўраяпсизми, уларнинг ҳам яшагилари келган, аммо Гарунга ўхшаб куролини ташлаб қочишмаган... Улар одамларга ўхшаб, қаҳрамондек жангда ўлишган.

– Ҳар кимга ҳам қаҳрамон бўлиш насиб этавермайди, ўғлим. Одамларга ачинаман, одамларга, улар қаҳрамонлик кўрсатаман деб кўпинча бахтсизликка учрайдилар.

– Мен ҳам тушунаман, ҳамма ҳам қаҳрамон бўла олмайди. Онажон, аммо ватан учун бошқа йўл қолмаса, жонни қурбон қилиш керак. Бизга Саид Умарович шундай деганлар.

– Шундайликка шундай...

– Тўппа-тўғри! Гаруннинг онаси ҳам ўғлидан шуни кутган. Тушунасизми, она? У онасининг умидини пучга чиқарган...

– Аммо ўғли кўрқди, бечора бола онасининг ёнига интиқиб югуриб келди. Онаси бечорани қабул қилиши керак эди.

– Йўқ, онаси тўғри қилган!

– Бу нотўғри. Ахир, у она, ўз қонидан бўлган ўғлига нон ва жой бермаслиги мумкин эмас. Қаҳри қаттиқ экан. Мен ундай қила олмасдим.

– Она, сиз ноҳақсиз. Саид Умарович бизга илгари тоғларда Гаруннинг онасига ўхшаган оналар яшаган деган эди. Эски кўшиқларимизда ҳам шундай куйланади. Лермонтов ҳам шундай деб ёзган: “Тоғлик она қалби бошқа бир олам!..”

– Нима деяпсан, ўғлим! Аёл ҳамиша аёл, она ҳамиша она бўлиб қолиши керак.

– Сиз ҳам биласиз, агар аёл бошқа аёлни қаттиқ қарғамоқчи бўлса: “Илоё, кўрқоқ туғ!” – деган. Аёл учун бундан кўрқинчли қарғиш бўлмаган. Мен ҳаётдаги мардликларни ёқтираман.

– Менимча, Гарун онаси тошбағир. Унда меҳр-шафқат бўлмаган. Менинг раҳматли онам ҳар доим бу оламда меҳр-оқибатдан устун нарса йўқ, дерди. Сен Асҳад, меҳр-шафқатсиз онани қаҳри қаттиқлиги учун мақтаяпсан.

– Унинг қаҳри қаттиқлигини эмас, мардлигини, ўз уйи учун ўлишга тайёрлигини мақтаяпман. Ким она ватани озодлигига хоинлик қилса, мурувват кутмасин. Она ватан биз вафот этгандан кейин ҳам озод бўлиб қолиши даркор. Кўрқоқларга ачиниш керак эмас.

– Ўғлим, бераҳм бўлиб улғаяпсан деб кўркиб кетаяпман. Бу гапларни қаёқдан олаяпсан? Отанг меҳрибон одам бўлса...

– Адашасиз, ундай эмасман, бўлмайман ҳам. Мен фақат Лермонтов, Саид Оқмирза каби мард ва жасур инсонларни яхши кўраман. Гарун қабиларга

эса ачинмайман ҳам. Отам фашистларга қарши жанг қилмоқда, аммо у жанг майдонидан қочиб кетмайди. Нега у қўрқмайдими, ё унга осонми? Ёки кадрдон уйига, бизнинг ёнимизга қайтгиси келмайдими? Чунки унга инсонийлик бурчи шуни буюраяпти, бурчи! Дадам қўрқок эмас, у – эркак. Мен отамга ўхшашни истайман...

– Билишимча, Гарун она сути оғзидан кетмаган эди, сендан ҳам ёш. Жанг майдонига тушгани ҳали бола эди. Онаси эса бечорага раҳм қилмаган... Қаҳри қаттиқ аёл!

– Жуда тўғри иш қилган!

– Сен жуда шафқатсизларча ҳукм чиқараяпсан, Асҳад. Сендан хавотир олаяпман.

– Мен шафқатсиз ҳукм чиқарсам нима бўпти? Кўриб турибман, ҳаёт жуда шафқатсиз.

– Бундай кунни Худо бошимизга солмасин.

– Мен шафқатсиз бўлгим келмайди, мард ҳамда адолатли бўлишни истайман.

– Сенга қараб қўрқиб кетаяпман, Асҳад!

– Қўрқманг, мен отамга ўхшаган кучлиман.

– Қандай қўрқмай! Сен шундай гапларларни айтаяпсан, қайсарлик қилаяпсан? Ҳозир замон қалтис. Отанг фронтда. Сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Шу ҳақда ўйлаганмисан?

– Албатта онажон.

– Қўрқинчли, қандай қўрқинчли?!

– Душман бизнинг еримизда. Чалликлар қўрқмаслиги керак. Мен душманга қарши жанг қилаётганлар сафида бўлгим келяпти, жонимни ҳам аямайман. Наҳотки аждодларимиз шундай қилишмаган бўлсалар.

– Тўғрику-я, ўғлим, аммо...

– Унда нега баҳслашяпмиз?

– Асҳад, сендан хавотир олиб, қўрқиб кетаяпман, – онаси кўзларига ёш олди. – Мен қўрқиб кетаяпман, ўғлим, сендан хавотир олаяпман. Худойим, ўзинг асра!

– Қўрқманг. Мен энди катта бўлиб қолдим. Сизни, отамни уялтириб қўймайман. Менга нима бўлганда ҳам...

Немислар овулни босиб олган кундан бошлаб, она ёлғиз ўғлини ўйлаб хавотирлана бошлади. Кўриниб турибди, ўғли душманларга қарши ҳар қандай қалтис қадам ташлашга тайёр. Шу кунгача Майрусхон фронтдаги эридан хавотир олиб яшарди, энди ўғлини ўйлаб қўрқиб кетаяпти. У ўғли билан бечора Гарун ҳақида баҳслашиб, унинг қайноқ қонини совутишга ҳаракат қиларди, аммо уринишлари зое кетганга ўхшарди. Баъзан ўзи хурмат қиладиган Оқмирзадан ҳам хафа бўлиб қўярди, доим у ўқувчиларига она ватанни чин юракдан севиш, бу одамга жар ёқасида ҳам мардлик ва куч бағишлаши ҳақида гапирган. Майрусхон ҳам овулнинг бошқа болалари каби устознинг ҳикматга айланган сўзларини ёддан биларди: “Бўрилар бизни эмас, биз бўриларни енгамиз” ёки “Жарлик ёқасидаги сўқмоқ қанчалик тор бўлмасин, биз барибир юраверамиз”. Устознинг бундай сўзларини Асҳад ҳам бошқа болалар каби ҳар куни такрорларди.

Ўша даҳшатли кунларда Асҳад ўзи севган Лермонтов куйлаган қаҳрамон тоғлик жангчи каби қандайдир мардонавор иш қилишни бурчи деб биларди. У ўз бошига тушиши мумкин бўлган хавф-хатар ҳақида ўйламасди, муқаддас тупроғини топтагани, овулдошларини хўрлагани ва ўлдиргани,

ҳозиргача қаерда экани номаълум бўлган устози Саид Оқмирзани қийнагани учун ватанининг ёвуз душманларидан қасос олиш иштиёқида ёнарди. Онаси ўғлининг тиниб-тинчимаётганини, бирор балони бошлашдан қайтмаслигини кўриб турарди, аммо унга таъсир қилишни билмасди. Шу тариқа хавотирли кунлар ўтиб турарди...

Асҳад Чал тоғларида партизан гуруҳи фаолият кўрсатаётганига амин эди, аммо қанча уринмасин партизанларнинг жойини топа олмади. Шунда у тоққа ёлғиз ўзи жўнаб, дарани айланиб чиқмоқчи, жасур қасоскорларни излаб топмоқчи бўлди. Индамасдан уйдан чиқиб кетиш ёмон ва нотўғри деб ўйлади: “Бу онамни ўлдиради”. У мақсадини онасига очиқ айтмоқчи ва тоққа боришга руҳсат сўрамоқчи бўлди, онасининг уни тушунишига умид қилганди.

Ўша тунда Асҳад узоқ ўйлагани учун ёмон ухлади, сўнг барвақт уйғонди. Деразага қараса, қор ёғарди, кулранг мушук печка ёнида чап панжаси билан бошини сийпаларди. Майрусхон тонгда туриб, печкага олов ёқди. Печка устига картошка солинган декчани қайнатиш учун қўйди. Қўй ва сигирга хашак ташлагани чиқиб кетди, товукларга дон берди. Асҳад ювинди, сочини таради, печка ёнига ўтириб, онасининг қайтишини кутди. У билан суҳбат оғир бўлишини биларди. Майрусхон хонага кирганда юзи совуқдан қизарганди. Декчадан картошкани, бочкадан тузланган пишлоқни олди ва уч оёқли кичкина стол устига ёзилган дастурхондаги ликопларга солди.

– Нонушта қиламиз, ўғлим, – деди Майрусхон стол ёнига ўтирар экан.

– Раҳмат онажон, – Асҳад бу дақиқаларда онаси билан мулойим муомала қилди.

– Энди бизнинг овқатимиз картошка билан пишлоқ бўлади. Кун сайин яшаш қийнлашяпти. Лекин тирикчилик қилишимиз жоиз.

– Ҳа, онажон, яшашимиз керак, сиз ҳақсиз. Отам ҳам ёнимизга қайтади.

– Иншооллоҳ, албатта қайтади!

– Фашистларни тор-мор қилиб, ғалаба билан келади!

– Иншооллоҳ, ўғлим!

Онаси билан картошка ва пишлоқ ейишди, ялпиз солинган чой ичишди. Асҳад эҳтиёт бўлиб, мулойимлик билан гап бошлади:

– Она, онажон, мен сизга бир нарса айтмоқчи эдим. Балки бу сизга ёқмас...

– Кўнглимни бузадиган гап айтасанми? Ҳаёт ўзи кўнгилсиз нарсаларга тўлиб ётибди-ку.

– Аммо буни сиздан яширолмайман...

– Унда айт.

– Уришмайсизми?

– Асабимни бузмасанг-чи.

– Сизни ҳеч алдаганманми?

– Йўй-к.

– Биласизми, мен...

– Хўш-хўш.

– Энди бундай яшай олмайман.

– Нима қиласан, Асҳад? Ҳозир ҳаммага қийин.

– Менга нафақат қийин, ўзимдан ўзим уялиб кетаяпман. Энди уйда қўл қовуштириб ўтира олмайман. Бизни душмандан бекинишга ўргатишганми? Наҳотки Саид Умарович ўз ўқувчиларини шундай ожиз кўришни истаган бўлса?

– Оҳ, бу Саид! У сизларнинг юрагингизга ўт қалаб кетган, қалбингизга безовталиқ билан ғулғула уруғларини сепган.

– Ундан койинманг, она, у ҳаммадан энг покиза, тўғрисўз, энг доно ва адолатпарвар одам, кадрдон тоғларни, Кавказни Лермонтовдай севарди. Уни қамоқдан олиб кетишган. Балки қатл этишгандир... Нахотки энди биз унинг жилмайиб туришинию нурдай оппоқ сочини кўра олмасак?

– Билмадим, Асҳад...

– Пашша кўриб ўтира олмайман, онажон, бу ҳақда сизга тўғрисини айтмоқчиман. Саид Окмирза, овулдаги кўплаб аёл ва эркаклар қамоққа олинган, балки отилгандир ҳам. Борис Игнатъевич юраги ёрилиб ўлди. Душманлар бизнинг еримизда хоҳлаган ярамасликларини қилишяпти.

– Хўш, қандай қаромат қилмоқчисан?

– Мактабда ўргатишганидек жанг қилмоқчиман. Ватанимнинг, халқимнинг душманларига қарши курашмоқчиман. Онажон, мени қўйиб юборинг!

– Асло! Агар кетсанг, бошқа онангни кўрмайсан. Мен бир кун ҳам сениз яшамайман. Танла, онангми ёки партизанлар?

– Она!

– Танла!

– Онажон!

– Танла, ўғлим!

Асҳад йиғлаб юборди, у ҳеч қачон онасининг қарғиши ё жасади устидан хатлаб ўтолмаслигини биларди.

Бир неча кун ўтди. Асҳад онасини ташлаб, тоққа кетиб бўлмаслигига кўникди. Шунда миясида фашистлардан бошқача қасос олиш режаси пайдо бўлди: Чалда ўзбошимчалиқ билан овулдошларини қийнаётган зобитлардан бирини ўлдириш. Ўғли Чалдан ҳеч қаерга кетмайман деб сўз бергани Майрусхоннинг кўнглини хотиржам қилди. Шунинг учун ўғлидан граната ва тўппончангни менга бер деб бошқа сўрамади, қизиққон Асҳад овулда бирор нарсани бошлаши мумкин деган фикр хаёлига ҳам келмади. Асҳад онасига бўйсунди, аммо ўзининг хавфли режасини амалга ошириш ҳақида тинмай ўйлай бошлади. Ирода ва қатъиятини йўқотмаслик учун ойиси ўзи билан нима бўлиши ҳақида ўйламасликка ҳаракат қилди. У ота маконини топтаётган душманлардан мард ватанпарварлардай қасос олиш иштиёқида ёнаётгани учун бунинг аянчли оқибатлари ҳақида ўйламасди.

Асҳад Чал дарасидаги ваҳшийликларнинг бошида турган майор Дитрихни ўлим жазосига ҳукм қилди.

Қамоққа олинган чалликлар номаълум жойга йўқолиб қоларди. Яқинлари уларни эслаб йиғлаб-сиқтардилар. Шундан бошқа иложлари йўқ эди.

Фашистлар барча асирларни, шу жумладан Чал дарасидан олиб келинганларни бир неча кун шаҳар қамоқхонасида очлигу ғамдан қийналишлари учун ушлаб турарди. Уларнинг қай бири ҳақ ёки ноҳақлигини суриштириб ўтирмасди. Гитлерчилар босиб олган жойларида аҳолини кўрқитиш ва бўйсундириш учун одамларни ёппасига қамоққа оларди ва отишарди. Европада шундай ёвузликларни амалга оширган фашистлар ҳокимиятни бошқаришнинг асосий усули одамларни кўрқитиш деган хулосага келганди. Улар суриштирмасдан ҳеч қачон партия аъзоси бўлмаган одамларни ҳам қамоққа олишарди. Шу тариха Марям, Гоша кабилар ҳам қамоққа олинар-

ди. Чалдан уларни олиб келиб, шаҳарнинг эски қамоқхонасига ташлашди. Аёллар нима учун қамалганларини, нега шаҳарга олиб келишганини ва энди нима бўлишини билишмасди. Гоша айниқса кўрқарди. У аччиқ йиғларди. Марям унга далда беришга ҳаракат қиларди.

Тунда кутилмаганда қамоқдагиларни ҳовлига ҳайдашди. Қор ёғарди. Қамоқхонанинг дим ҳавосидан кейин тоза ҳаводан нафас олиш ёқимли эди. “Чалда ҳам қор ёғаётгандир”, – ўйлади Марям лайлакқорга қараб. У қор ёғишини охирги марта кўраётгандирман деб ўйламасди, фақат қор ёғишини ғамгин кузатарди. Уларни ҳовлига ҳайдамасларидан сал илгари Гоша ўзининг тушини ажойиб тарзда ҳикоя қилиб, Чалга қайтамиз деб ишонтириб бўлганди. Чаллик ҳикоячи ўзининг тушини каромат даражасига кўтариб сўзлагани учун унга ўзи ҳам, Марям ҳам ишонди. Лекин у бу охирги ҳикояси эканини билмасди.

Асирларни юк машинаси ўрамасига тикишди. Қор ёғарди. Секин, ўйноқлаб ёғаётган қор ҳаётнинг боқийлигидан дарак берарди. Тун қоронғи бўлганидан қорнинг оқлиги ҳам зўрға кўринарди. Ҳамма ғамгин қорга қарарди. Ҳар ким ўтмишини эсларди. Айримлар қаёққа олиб кетишаётганини тушунмасди, тушунганлари эса охирги дақиқагача ўзларини қутқариб қолишларидан умид қилишарди. Қамоқхонада жой етишмасди, шунинг учун гитлерчилар кўпинча тунда асирларни шаҳардан ташқарига олиб кетишарди ва танкларга қарши қазилган ўра чеккасида отишарди. Ўрага кексаю ёшлар, эркаклар, хотинлар ва қизлар бирин-кетин кулаб тушарди. Юк машинасидаги асирлар ўзларининг охирги тунида ёғаётган қорга, оппоқ дарахт ва далаларга, йироқдаги қорамтир бўлиб кўринаётган тоғларга қарардилар. Осмонда биронта юлдуз кўринмасди. Фашист зобит ва аскарлари ғўнғиллашар, итлари акилларди.

Қиш туни эди, ҳаммаёқ оқ, лекин қайғули. Юк машинаси орқаси билан ўрага яқин келди. Фашист аскарлари итлари билан машинадан сакраб тушишди. Улар бу ерга биринчи марта келишмаганди. Зобит аскарларига асирларни ўра ёқасига турғазишни буюрди. Асирлар ўра томон борар эканлар қорнинг ғирчиллашини эшитдилар. Энди улар қор ғирчиллашини охирги марта эшитаётганларини тушуниб турардилар. Марям ва Гоша ўлим соатларида бир-бирларига суяниб олишганди, уларни ҳам ўра ёқасига итариб олиб боришди.

– Вой-вой, – деди сўник овозда Гоша, – энди бизга нима бўлади? Менинг бечора болаларим!..

– Керак эмас, Гоша, ўзингни ушлашга ҳаракат қил! – далда берарди Марям, ўзининг юраги ёрилишга тайёр турса ҳам. – Йиғлама, улар бизни аяшмайди. Тинчлан, бечора Гошагинам!

– Лаънатилар! – қарғашда давом этди Гоша ва яна йиғлаб юборди. – Менинг болаларимга нима бўлади?!

Аскар бир нима деди ва уни автомати билан орқасига урди. Гоша базўр тик қолди. Фақат у эмас, кўпгина аёллар йиғларди. Кутилмаганда эркак овози янгради:

– Йиғламанглар! Ҳали вақти келади, бу ярамас жаллодлар қон йиғлайди! Ўзингизни тутинг, ватанпарварлардек ўлайлик. Яшасин... – у шундай деб қичқиришга улгурди. Бир неча юк машиналари фараси ёруғида фашист зобити унга тўппончасидан ўқ узди ва аскарларга буйруқ берди:

– Ўқ от!

Қорли тун сукунатини бетиним отилаётган автоматлар, асирларнинг оҳ-воҳлари, ўрага гурсиллаб тушаётган жасадларнинг товуши бузди. Фашистлар ўлдирилганларга қаради, ўрадан қилт этган овоз чикмади. Зобит аскарларга ўрага тушиб, текширишни, тирик қолганлар бўлса ўлдиришни буюрди. Аскарлар ўлганларни автомати учи билан туртиб кўрдилар, ҳеч бири қимир этмади. Тириклар йўқ эди. Қотиллар ўзларининг одатий ишини бажариб, машиналарга ўтириб, қонли ўрани тарк этишди.

Тун ярмидан оғди. Қор тинди. Қонли ўра тепасидаги осмонда ҳам юлдузлар кўринди. Қор қоплаган ўрада жимжитлик ҳукм суларди. Мурдалар орасида кимдир кимирлади, осмондаги юлдузларга қараб, секин ўрнидан турди. Бу Марям эди, ўқ отилишидан илгари Гоша унинг ўнг томонида турганини эслади. Ўнг томонига қаради. Гоша юзини қорга босганча ётарди. Бергенова уни силкитиб кўрди, аммо ўлганини тушунди. Энди бу ердан тезроқ кетишим керак деб ўйлади. У тоғ томонга юришга қарор қилди. Тоғлар юлдузлар ёруғида кўриниб турарди. Чап оёғи чидаб бўлмас даражада оғрирди. Марям бор кучини йиғиб, улар Чал овулининг тоғлари бўлса керак деб ўйлаган тоғлар томонга секин-аста юра бошлади ва унглишмаганди.

Аёл ярадор эканини, қонни тўхтатиш учун ярани боғлаш кераклигини тушунарди, аммо у бу лаънати қонли ўрадан тезроқ кетишни истарди. Марям беш юз қадамлар юриб, дарахт ёнида тўхтади. У қонли изи орқали ўзини немислар топиб олишлари мумкинлиги ҳақида ўйлаб қолди. Тезроқ қонни тўхтатиш керак эди. Яра жойни нима билан боғлайман? Бергенова ўзи томон қаратилган автоматларни ва улардан отилаётган ўқларни, ўзи каби яшашни истаган Гошанинг жасадини кўз олдига келтирганча изтироб билан дарахтга суянди. Дарахтнинг танаси шу қиш кунинда совуқ, лекин унга иссиқ таратаётгандай туюлди. Болалик даврида кадрдон овулида Гоша ва бошқа дугоналари билан ўйнаб юришганда бир-биридан чинор орқасига бекиншиларди, ўшанда танасидан шундай тафт келарди.

Водийдаги ёлғиз дарахт шундай мусибатли кунда унга суянч бўлди. У кўп йиллар давомида қуёш, қор ҳамда ёмғир тагида турганди, шамолларга танасини эгмаганди, ҳамон мева тугарди, жазира кунларда йўловчиларга соясини ташларди, кўплаб қушларга макон эди. Бу қари ёлғиз нокнинг довуғи бутун ўлкага кетганди. Шунинг учун ўтинчилар уни кесишга журъат этолмасди. Марям секин қорга ўтирди, оқ узун кўйлагининг этагини йиртиб олди ва оёғини сиқиб боғлаб қўйди. Туриб, жойида депсинди. Оёғи бир оз оғриди, аммо қон кетмасди. Бундан мамнун бўлган Бергенова қари нокни кучоклади, танасига юзини босди, ўзининг тирик эканига ишонч ҳосил қилди ва яна йўлга тушди.

У совқотарди, очлик билан чарчоқ ҳам ҳамроҳ эди. Оёқ-қўллари музларди, совуқ танасига игнадай санчилмоқда. Аммо у юпун пальтосини кийганига, оёғида эски ботинкаси борлигига шукур қилиб йўлида давом этди. Баъзан мени немислар яна қамокқа олиши мумкин деб ўз хаёлидан кўрқиб кетарди. Марям озод бўлганини ҳали тўла ҳис қилмаганди, қандай бўлмасин Чал овулимга боришим керак, уйда ўчоққа олов ёқадиган мендан бошқа одам йўқ деган ўй билан қадам ташлади. Бу ўй унга куч бағишлар, иродасини янада мустаҳкамларди. Шу тариқа совуқ қиш тунида осмондаги юлдузларга қараб Чал тоғлари томон яқинлашарди.

Марям тонг отгунча Чал дарёсига яқин тоғ олдидаги Алакай овулига етиб олишим керак деб ўйларди. “Қишнинг тунлари узун бўлади, – ўзини овуларди у қор босган дала бўйлаб борар экан. – Эрталабгача ҳолдан тоймасам, немислар асир олмаса қариндошларимникига етиб оламан. Худо, менга яқин одамим ёки танишим ёнига етиб боргунимча куч ато эт! Эй Худо, куч бер! Худо, ёрдам бер! Менинг қиш тунида бийдай далада ўлиб кетишимга йўл қўйма”. Алакай қишлоғида унинг холаваччаси яшарди. У аввало Алакай овулига олиб борувчи йўлни топиши зарур. Унга олиб борадиган сўқмоқ шаҳар йўлининг шимоли-ғарб томонида эканини биларди. Қоронғи қиш тунида қор қоплаган сўқмоқни топиш осон эмасди. Марям деярли бу ерларни билмасди ва омади келишига умид қилиб, тахминан йўл кидирарди. Лекин нима бўлганда ҳам юриш керак. Совуқда қотган оёқлари билан далада қор кечарди. Ўзига кучи қолмаётгандек, иродаси тугаётгандек туюларди.

Ярим тундан кейин совуқ кучайди ва ҳаво музга айланди. Аёл яқка ўзи кетиб борарди, оёғи остида қор ғирчилларди, у кўрқарди. Марям исиниш учун тезроқ юришга ҳаракат қилди, совуқ тундаги ҳаракат ҳам уни иситмасди. Оғзи очлик ва ташналиқдан куриб қолган. Совуқда қотган қўллари билан бир неча марта қор олиб еди. Кутилмаганида телеграф симёғочларини кўрди ва шаҳарга олиб борадиган йўлга чиққанини тушунди. Оёғида зўрға туриб, атрофни кузатди, ҳеч ким кўринмади, қуроллар товуши ҳам эшитилмасди. Бор кучини йиғиб, тишларини тишига қўйиб юришда давом этди. Бир қанча вақт юргач, ўнгдаги тоғ томонга тизилиб турган симёғочларга кўзи тушди. Алакайга шу симёғочлар бўйлаб борганини эслади. Урушдан аввал Марям шу йўлдан аравада ўтарди, Алакай ва тоғ ўртасида яна иккита овул борлигини биларди. Уларда ҳам қариндошлари яшашарди, аммо Марям холаваччасиникига боргиси келарди.

Марям кучи қолмаганидан чайқалиб кетарди, лекин қор босган далада юришдан тўхтамасди. Атрофда совуқ сукунат. Итлар акиллаши ҳам, бўрилар увиллаши ҳам эшитилмасди, олдинда олов ҳам кўринмасди. Тепасида юлдузли осмон, олдида қор босган баланд тоғлар. Кучдан қолган аёл ўзини ёлғиз, бахтсиз сезарди, бу дунёда менадан бошқа бирон тирик жон қолмагани деб ўйларди. Ҳатто хаёл суришга ҳам мажоли қолмаганиди. Бехосдан миясига бўрилар галаси деган фикр сукулиб кирди. Тунда ёлғиз йўловчиларга бўрилар галаси ҳужум қилишини, агар чопқир отда кетаётса ҳам милтиғи бўлмаса тирик қолмаслигини эшитганиди. “Фақат бўрилар ҳужум қилмасин, – дея такрорларди ўзига ўзи Марям. – Эмаклар бўлса ҳам овулгача етиб бораман. Агар бўрилар галаси келса, ҳаммаси тамом... Назирни ҳам, овулни ҳам, уйимни ҳам кўрмайман, Тоҳирнинг қабри қошида ўтирмайман. Худо! Сен қудратлисан, ҳамма нарсага қодирсан, менга ёрдам бер!” Оёқлари унга қулоқ солмасди, кучдан қолиб ҳозир йиқилсам керак, деб ўйларди, лекин зўрма-зўр олдида интиларди. “Эмаклар бўлса ҳам етиб бораман. Худо, фақат бўрилар ҳужум қилмасин, – такрорларди у. – Ўлимга тик боқиб, омон қолдим. Энди яшашим керак! Уйга қайтайин, Назир ўғлимни кутиб олайин. Ўлишим мумкин эмас”. Қийинчилик билан яна бир неча қадам ташлади ва қорли тоғларга қараб қичқирди: “Ўлишим мумкин эмас!”

Марям овулгача бир чақиримча йўл қолган бўлса керак деб чамалади, аммо олдинда олов кўринмасди, худди бутун воҳада ҳеч зоғ йўқдек. Бари-

бир овул яқин жойда эканига ишонарди. Бу ишонч қалбига умид, танасига куч бағишларди. Ҳаво тобора совиб борар, чексиз осмонда юлдузлар чарақларди. Табиат ёввойи ҳолига қайтапти, одамлар мен каби ёлғиз ва бошпанасиз, деб ўйлади у. “Барибир етиб бораман!” яна такрорлади эзилиб кетган аёл. Оғрикни, ёлғизликни енгиб, тоғ томонга қадам ташлагач, ҳолсизланиб қор устига йиқилди. Миясига бир ўй келди: “Ҳаммаси тамом!” Ҳушини йўқотмай Марям бир қанча муддат юзини қорга босганча ётди. Унинг мияси ишлай бошлади. У туришга ҳаракат қиларди, аммо кучи етмади. “Бўри увиллаши эшитилмаяпти. Ҳеч бўлмаса шуниси яхши”, – ўйлади Бергенова ва жойида ётаверди. Бехосдан одам ҳаракат қилмаса кўлоёқларини совук олдириши мумкинлигини, шундай пайтларда қор билан ишқалаш лозимлигини эслади. Бир амаллаб ўтирди, эски ботинкасини ечди, олдин оёқларини, кейин кўлларини қор билан ишқалади. “Туришим керак! – аёл ўзига қатъий буюрди. – Туришим, олдинга юришим керак, овулга етиб олишим шарт! Эмаклаб бўлса ҳам олдга интиламан!” У ўнг тирсаги билан қорга таянди, кейин икки кўли билан таянди, бир амаллаб турди, чайқалиб бўлса ҳам овул томонга юрди...

Оппоқ текислик сукут сақлаб ястанганди, узоқдан тоғлар, юлдузлар ва осмон жим кузатарди. Кучдан қолаёзган, оёқларини судраб босаётган ёлғиз аёл қиш тунда қорли далада барча даврларда бўлган уруш ва ёнғин аламларини тотиб, барча ҳалок бўлган ва бедарак кетганлар, қатл этилгану қийноққа солинганлар хотирасига таъзим бажо айлаб кетиб бораётганга ўхшарди. Ёлғиз аёл қиш тунда оппоқ дала бўйлаб тоғ томонга одам яшайдиган жойни излаб, олов ёқиб исиниш мумкин бўлган жойни ўйлаб оёқларини судраб босиб кетарди. Чунки бу заҳматкаш аёл – она эди. Ҳатто мисли кўрилмаган азоблар чекса-да шу дақиқаларда ҳам оналигича қолганди, урушга кетган ўғлини ўйларди. Бу хаёллари даҳшатли тунда унга куч бағишларди. Ўғли учун бу даҳшатли йўлни босиб ўтиши кераклигини биларди. “Назир, ўғилгинам! Қаердасан? Тирикмисан?” – такрорларди у ва қорли далада оёғини судраб босарди. Ниҳоят, ит вовиллаганини эшитди, бошини кўтариб олдида томини қор босган уйни кўрди. “Худога шукур! Овулга етиб келдим!” – ўйлади у, қувонганидан олдга каттароқ қадам ташлади ва яна юзи билан қорга йиқилиб тушди. Марям қорда ётганча итларнинг вовиллашига қулоқ солди. “Агар итлар менга ташланиб қолишса-чи? Улар мени ғажиб ташлашлари мумкин, – ўйлади у ва итлар қанча вовиллаб ташланса ҳам, агар одам ерга ўтириб олса тегмайди деган гапни эслади. Кейин юмилиб бораётган кўзларини очиб, ўз-ўзига далда берди: – Мана озгина дам олдим, энди туриб уйгача етиб оламан!” Унинг боши, кўкрак қафаси, кўлоёқлари – бутун танаси зирқираб оғрирди.

У бу сафар аввалгидан кўпроқ ётди, кейин бор кучини тўплаб ўрнидан турди ва уйгача етиб борди. Марям анчадан бери ит вовиллаши эшитилаётган уйнинг эски ёғоч дарвозасига суянганида, ит баттар вовиллади. Озгина нафасини ростлаб олганидан кейин иккала совқотган кўли билан дарвозани ура бошлади. Ҳеч ким жавоб бермади, уйнинг деразаси қоронғи эди. “Агар уйга киритишмаса-чи, – ўйлади у. – Унда қўшни уйгача боришга ҳаракат қилиб кўраман. Бу уйдагилар ёмон одамлар бўлишса, мени немисларга топширишади!” Барибир дарвозани тақиллатишда давом этди. Ит жон-жаҳди билан вовиллаб, дарвозага тирмашди. Ҳарчанд тирмашмасин баланд дарвозадан ўта олмасди.

- Эй, бу уйда кимдир борми? – бор овози билан қичқирди Бергенова. Ниҳоят, уйнинг эшигини қия очиб, кимдир мўралади.
- Ким бу? – сўради аёл.
- Мен, Марямман! Уйингизга киритинг, – дея чал тилида илтимос қилди, гапини тушунадими-йўқми, буни ўйлаб ҳам кўрмади.
- Шу маҳалда қаердан келдинг? – аёл киши чал тилида жавоб қайтарди, аммо андак бошқача талаффуз билан.
- Чал овулидан. Балобага йўлиқдим. Музлаб қолдим. Уйингизга киритинг, опажон! – ёлворди Марям.
- Жим ёт! – уй эгаси чиқар экан итига буюрди. Кейин итни ҳайдаб, дарвозани очди, кутилмаган меҳмонни ҳовлига киритди.
- Уйга киринг, зўрға оёқда турганингизни кўриб турибман. Ким бўлсангиз ҳам уйга киринг.
- Аёл дарвозани ёпди, совукдан титраётган Марямни қўлтиғидан суяб, уйга олиб кирди. Хона иссиқ эди. Тонг ота бошлади. Узун киш кечаси Марям учун қанчалик даҳшатли ва изтиробли бўлмасин орқада қолди. Уни олдинда нималар кутаётгани номаълум. Бу овулда ҳам немислар, полицаилар бор.
- Исталган дақиқада келиб, ушлаб олишлари мумкин. Аммо ҳозир Марям бу ҳақда ўйламасди, бир оз исиниб, овқатланиб олса бўлгани.

Асҳад партизанлар олдига кетишнинг уддасидан чиқмади. У немислардан қасос олиш учун майор Дитрихни ўлдириш режасини туза бошлади. У буни қандай амалга оширишни узоқ ўйлади. Зобитга автомат магазинидаги ҳамма ўқларни отиб, уни илма-тешиқ қилишни истарди, аммо автомати йўқ эди. Битта йўли қолган эди: зобит уйдан чиқиб, комендатурага кетаётганида унга яқинроқ бориб, тўппончадан ўқ узиши керак. “Бу яхши, – ўйлади Асҳад, – агар мўлжалда адашсам нима бўлади?” Ҳаяжонланганда хато қилиш эҳтимоли катта. Нима қилмоқ керак? Асҳад зобитни ўлдиргандан кейин нима бўлиши ҳақида ўйламасди. У фақат бир нарсани ўйларди: гитлерчи тирик қолса, бекорга нобуд бўламан. Узоқ ўйлаганидан кейин Асҳад фашистга йўлда кетаётганда граната отмоқчи бўлди, у Дитрих ҳар куну эрталаб хизматга доим бир вақтда боришини биларди.

Қиш тонги совук эди, аммо қор ёғмасди, шамол эсмасди. Тоғ эчкилари пастга тушиб, овул яқинига келдилар. Бундай совук қиш кунларида овул яқинига келган тоғ эчкиларига ҳатто Жонхот, Исмоил каби ашаддий овчилар ҳам ўқ узмасди. Овулдагилар оч қолган ҳайвонлар учун қоя остига хашак ташлардилар. Асҳад эски пўстинини кийди, чўнтагининг бирига тўппончани, иккинчисига гранатани жойлади ва ташқарига чиқди. У овул тепасидаги қоя остида емиш қидириб юрган тоғ эчкиларини кўриб, уларга қараб бор овозда қичқирди:

– Хой, бечоралар! Нега келдинглар? Лаънати фашистлар сизларни кириб ташлашади? Агар автомат ва пулемётларидан отишса, биттангиз ҳам тирик қолмайсиз. Сизларни очлик пастга ҳайдаяпти, бироқ сизларни бу ерда ажал кутаяпти. Эҳ, чорасизлар!..

У кўчадаги тош тўсиқлар ёнидан кетиб борарди, ўнг қўли чўнтагидаги гранатани маҳкам ушлаб олганди. Дитрих Мустафо афандининг кўшнисини эди. Бу уй комендатурага яқин эди ва у хизмат жойига ёрдамчиси ҳамроҳлигида пиёда борарди. Уйи олдида куну тун автоматли соқчи ту-

рарди. Асхад ёрдамчиси бошлиғига яқин келганда, бир йўла иккаласини жони чиқар деб гранатани отишни режалаштирганди.

Дитрих жигарранг ёқали пальтосини кийиб кўчага чикди, тўхтади, осилиб турган баланд қоялар томонга тикилиб қолди, бу қишда илк бор баландликлардан тушган тоғ эчкиларини кўриб ажабланганди. Оддий кўз билан қараса ҳам яхши кўриниб турса-да, Дитрих уйда қолган дурбинни олиб чиқишни буюрди. Аскар тезда буйрукни бажарди. Дитрих дурбинда тоғ эчкиларини худди яқинида тургандай кўрди. “Бугун бу баланд қоялар ҳайвонларини отиб, овдан лаззатланишим керак”, – қарор қилди у ва дурбинни аскарга қайтариб берди. Қора қўлқопларини кийиб, пальтосининг жигарранг ёқасини кўтарди ва ҳаётимда биринчи марта бугун тоғ эчкиларини отаман деган хаёлда комендатура томонга юрди. “Суратга олишни буюраман, – кетар экан ўйлади у. – Суратчи мени ўлдирган ҳайвонларим ёнида суратга туширади. Бундай вазиятни бой бериб бўлмайди. Бу ажойиб. Жуда қизиқарли суратлар чиқади. Уйга, Эльзага юбораман. У мамнун бўлади”. Дитрихнинг хаёлларини овулнинг юқори қисмидаги ўқ товуши бўлди. У тўхтади, қоялар томонга қаради ва тоғ эчкиларининг қияликдаги қорга бир-бир кулаётганини кўрди. Майорни одамлардан ёрдам истаб келган, оч ва ҳимоясиз ҳайвонларни отишаётгани қизиқтирмасди, у бунга тупуради. Комендатура бошлиғининг рухсатисиз ва иштирокисиз тоғ эчкиларини отишаётгани жаҳлини чиқарганди. Шунда тоғ эчкиларини полковник Шульц овлаётганини кўриб қолди, у овчиликка ишқибоз ёш зобитдан тезроқ ҳаракат қилганди. Албатта Дитрих буни кутмаганди, рухсатимсиз тоғ эчкиларини отгани жазолайман деб ўйлаётганди. Комендант норози кайфиятда қадамини тезлатди.

Асхад қўшни муюлишда туриб, Дитрих уйдан чиққанини ва у томон юрганини кўрди. У ҳам қоядан келаётган отишма товушини эшитди, қорли қияликка тоғ эчкилари бир-бир йиқилаётганини кўриб эзилди. Унинг жаҳли чиққан бўлса-да, фақат Чал жаллоди устидан чиқарган ҳукмини ижро этишда хато қилмаслик ҳақида ўйларди. Хаёлини жамлаб, икки кун илгари ёққан қорнинг устига қадам қўйганда ғирчиллаш товушини тинглаганча Дитрих томонга юрди. Дитрих ҳам муюлишдан Асхад келаётган кўчага бурилди. Майор эски пўстин кийиб олган ўсмирни кўрса-да, ёмон хаёлга бормай юришда давом этди. Одатда у жуда эҳтиёткор эди, ҳозир эса шошмасдан келаётган йигитчага эътибор ҳам бермади.

Дитрих тез юрарди, ёрдамчиси ундан қолиб кетмаслик учун шошиларди. Асхад немисларга граната отиш мумкин бўлган масофада тўхтади. Рўпарасида Дитрихнинг совуқ башараси ва жигарранг ёқасини кўрди... Бир дақиқадан кейин комендант ҳамда унинг ёрдамчиси ўлик ҳолда ерда ётарди.

Асхад нима қилаётганини ўйламай, Мустафо афандининг ховлисига югуриб кирди. Дитрих уйи ёнидаги соқчи мурдалар ёнига чопди. Лейтенант бошчилигидаги бир гуруҳ аскарлар ҳам етиб келишди.

(Давоми келгуси сонда)

“ТАРЖИМОН ЎЗИГА ВА СЎЗГА МУНОСАБАТИНИ ЯШИРА ОЛМАЙДИ”

Таржимон Григорий Стариковский билан мулоқот

*Рус тилидан
М.АҲМАДЖОНОВ
таржимаси*

Журналимиз ўқувчилари бугун ўзбек таржимачилик мактаби қўлга киритаётган ютуқлардан, жаҳон адабиётининг энг сара асарларини аслиятдан ўзбек тилига ўгиришидек масъулиятли ишга дадил киришган ёш қалам соҳиблари сафи тобора кенгайиб бораётганидан хабардордирлар. Уларни тарбиялаш, маҳоратларини ошириш, истеъдодлиларни рағбатлантириш жамоамиз олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шу мақсадда таҳририятда устоз-шогирд йўналишида ёш таржимонларнинг “Маҳорат мактаби”ни ташкил этишига, бу йўналишидаги анъаналарини давом эттиришига қарор қилдик. Қуйида эълон қилинаётган мақола таржима билан шуғулланувчи барча ижодкорларга бирдек қизиқарли бўлади, деган умиддамиз.

– Антик дунё адабиётини таржима қилишга қандай киришгансиз?

– 1992 йили оилам билан (ота-онам, синглим ва мен) Америкага кўчиб ўтдик. Ота-онам инглиз тилини билишмагани учун менга бирор ёрдам ёки маслаҳат бериша олмади. Ўзим инглизчани бироз билардим. Москвада инглиз тилига йўналтирилган мактабда ўқиганман, аммо тилни ўрганишга кам эътибор берганман. Америкага келишимиз билан коллежга ўқишга кирдим. Ўша пайтлари компьютерда дастур тузувчиларга яхши маош тўланарди, бу касбни қисқа вақт ичида ўзлаштириш мумкин эди. Мен ҳам ўзимни шу касбга урдим. Университетда иккита курсга: дастур тузиш ва санъат тарихига ёзилдим. Аммо тез орада дастур тузишни ўрганишдан воз кечдим, санъат тарихи мени ўзига тортди. Шу сабабли гуманитар фанлар билан шуғуллана бошладим. Кейинги йили Иосиф Флавио бўйича дунё миқёсида танилган мутахассис, қадимги ва ҳозирги кўп тилларни биладиган Лео Фельдман раҳбарлигида лотин ва юнон тилларини ўргана бошладим.

– Сиз ўшанда қаерда ўқир эдингиз?

– Ўқишни Иешва университетига бошлаганман, Нью-Йоркда шундай олийгоҳ бор. У ердан Нью-Йорк университетига ўтдим. 1995 йили бакалавр даражасини олганимдан кейин Колумбия университети аспирантурасида ўқиб, шу ерда Горацийнинг илк ижод даври бўйича илмий

ишимни ҳимоя қилдим. Аспирантурани тугаллашим арафасида мактабга ишга жойлашганман, шу ерда ҳозиргача юқори синф ўқувчиларига лотин тилидан дарс бераман.

Таржима билан шуғулланиш ҳақида ўйлаган ҳам эмасман. Аспирантурада Григорий Кружков билан танишиб қолдим. У университетнинг славян тили кафедрасида ўқир эди. Григорий менга Жон Доннинг баъзи асарларини лотин тилидан таржима қилишни таклиф этди. Таклифига кўниб, ишга киришдим. Григорий Михайлович менга йўл кўрсатиб турди. Мен ундан кўп нарсаларни ўргандим. Масалан, у менга таржима қилинган шеърга алоҳида асарга қарагандай қарашни, яъни таржимага матн билан уйғунлашадиган композиция нуқтаи назаридан ҳам қарашни ўргатди. Кружков билан таниш бўлмаган пайтларим мен бу категориялар тўғрисида тасаввурга ҳам эга эмасдим.

– Антик дунё адабиётидан қилган таржималарингизга ўзингиз қандай баҳо берасиз? Улар мавжуд рус таржимачилик анъаналаридан нимаси билан фарқланади? Сиз бу анъанани давом эттирмоқдасизми ёки ундан узоқлашаяпсизми?

– Бу нарса, фикримча, асари таржима қилинаётган шоирга боғлиқ. Антик дунё Гомердан то ўрта асрларнинг бошланишигача бўлган даврни қамраб олган уфқлари кенг макон. Пиндардан қилган таржималарим менинг антик дунё муаллифлари билан ишлашдаги илк тажрибам эди. Бунгача мен асосан инглиз тилидан таржима қилганман. Пиндар билан ишлашда мен Михаил Гаспаровнинг таъсиридан тўла қутула олмаганман. Унинг новаторлигини кейинроқ тушундим ва қабул қилдим. Гаспаровнинг Пиндардан қилган таржималари менга ғоят кучли таъсир қилди, ўзимча унинг таржималаридан фарқ қиладиган, оддий шеърхонга ҳам тушунарли бўладиган таржима асарларни яратишни жуда-жуда хоҳлай бошладим. Менинг таржималарим шеърий шакл нуқтаи назаридан анча эркин бўлса-да, мен уларнинг мазмунан аниқ бўлишини, буни чиройли тарзда амалга оширишни истар эдим.

Мен ҳеч қачон мавжуд анъаналарни давом эттириш ёки уларни рад этиш тўғрисида ўйлаган эмасман. Менга баъзи таржималар, айрим таржимонларнинг мавжуд анъаналар йўналишига унча мос келмайдиган ишлари маъқул кўринади. Буни, масалан, Жуковский, Гнедич, Иванов, Шервинский, Ошеров, Гаспаров мисолида айтишим мумкин. Анъанага келсак, афсуски, бу борадаги ишлар булутсиз осмон каби тиниқ эмас.

Антик давр муаллифларини таржима қилишда мен бу йўналишда кўпчиликка маълум бўлган йўллардан юришга, таржималарим махсус адабий маълумотга эга бўлмаган бугунги ўқувчиларга ҳам тушунарли бўлишига ҳаракат қиламан. Ўзим шундай таржималарни ўқиганимда, улардан қўлланилган сўз ва ибораларнинг жозибаси ва мазмун тиниқлигини излайман. Фикримча, бу услуб антик дунёни бугунги ўқувчига яқинлаштиришнинг ягона тўғри йўли. Бошқа йўлдан борсак, ўқувчи биздан юз ўгиради. Мумтоз маданиятнинг ҳамиша тириклигини доимо исботлаб туришимиз керак.

Таржима – ҳаракатдаги ҳунар. Ўтмиш адабиётидан қилинган таржималар янгилашиб туриши зарур. Бу нарса Гнедичнинг “Илиада”си ёки Вячеслав Ивановнинг “Агамемнон”и каби шоҳ асарларнинг обрўсига путур етказмайди. Менинг назаримда, русча тил маданиятига айна шундай

янгилашиш етишмайди. Холбуки, бундай янгилашиш, кичик бир асар ми-солида бўлсин, маданият ривожига хизмат қилади. Майли, янги, турлича таржималар бўлсин. Ҳаммага иш топилади. Масалан, “Энеида”нинг инглиз тилидаги янги таржимаси ҳар ўн-ўн беш йилда чиқиб туради. Урушдан кейинги йилларда римлик ҳажвчи, ичимдан топ Персиянинг ҳамма ҳам кўл уравермайдиган асарлар, биласизми, камида беш марта таржи-ма қилинди. Демокчиманки, юнон ва лотин тилидан қанча кўп таржи-ма қилинса, шунча яхши. Сабаби, биз антик дунё билан ҳамиша алоқада бўлишимиз керак.

– **Жонли алоқада, демокчисиз-да?**

– Ҳа, жонли алоқада. Плеяда шоирлари – француз уйғониш даври арбоблари айни шу иш билан шуғулланишган. Улардан ўртак олиш-га ҳаракат қиламан. Дю Белле, мен сизга айтсам, Вергилийни таржима қилган. У ва умуман, XVI аср французлари Уйғониш ғоясини янги тар-жималарсиз тасаввур қилишмаган.

– **Таржимачиликда янги ўғирмаларни қабул қилмайдиган русча анъанага хос консерватизмга дуч келмаяпсизми? Сизнингча, янги таржима ва қайта таржималарга эҳтиёж борми?**

– Гнедич “Илиада”ни таржима қилди, бас, шунинг ўзи етади, Жуковский “Одиссея”ни ўғирди, тамом-вассалом, бошқаси керак эмас”, деган ҳайқириқларни ажабланиш билан эшитишга тўғри келади. Гнедичнинг даҳолигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Аммо у бошқа бир даврда яшаган. Унинг “Илиада”си Пушкин замонида тўғри келади. Биз ўз замонимиз-да нима иш қилдик? Эҳтимол, бирор иш билан машғул бўлармиз, бутун шаҳарга, дунёга қарата: “Мен ҳам Гомер билан суҳбатлашганман” дея қичқиришимиз керакдир? Янги матнлар шубҳасиз зарур. Янгиларини яратиш қийин деган фикрга ишонмайман.

Рус маданиятида антик дунёга мансуб матнларни таржима қилиш бо-расида изчил анъана мавжуд ва у таржимонларга маҳоратларини тўла намоён қилишларига изн бермайди, деган фикрдан йироқман. Кейинги йигирма йил ичида биз шу қадар оз иш қилдикки (мен бутун бир авлодни кўзда тутмоқдаман), анъана масаласига доир баҳсга (яъни, маданий ме-росни бир авлоддан иккинчи авлодга фаол етказиш хусусида фикр алма-шинишга) ўрин қолмади. Ҳаммаси оддийгина ҳал бўлди: таржима бўлмас экан, анъана ҳам бўлмайди.

Менинг шахсий тажрибамга келсақ, ўзаро мулоқот ва бошқа алоқалардан мутлақо узилган ҳолда ишлайман. Муҳожирлик мени кўп нарсага ўргатган. Мен қилаётган ишимга нисбатан бирор кимнинг муно-сабатисиз, унга нисбатан эҳтиёжнинг бор ёки йўқлигисиз ҳам ишлайве-раман. Шунга ўрганганман. Муҳими – муаллифлар билан жонли алоқада бўлиш, тер тўкиб ишлаш керак.

– **Таржималарингизга муносабатингиз бир хилми ёки сизга бошқаларидан кўра маъқулроқ матн, муаллифлар ҳам борми?**

– Мен лотин тилини унутиб қўйишдан қўрққанимдан ҳам шу тилдан таржима қиламан. Иккинчидан, токи мен тилни билар эканман, таржи-ма қилинадиган шоирларга маълум маънода даҳлдорман. Бугун менга Проперциядан кўра Вергилий яқинроқ, аммо мен Проперцияни яна бир бор таржима қилсам дейман. Агар матн ўқиб турмасам юнончани уну-тишим мумкин. Кўхна юнон муаллифлари билан кўпроқ ишлаш нияти-

даман. Аммо муҳожирлик шароитида тилни сақлаб қолиш билан боғлиқ муаммо мавжуд. Ўйлаб ўтиришга вақт йўқ, таржима қилмасам бўлмайди. Борди-ю, рус тилида эътиборга молик бирор нарса — шеърми, эссеми, бунинг аҳамияти йўқ, ёзмоқчи бўлсам, таржима қилишга мажбурман. Таржима мен учун авваллари ҳам, ҳозир ҳам рус тили билан боғлиқ иш, меҳнат полигони деса ҳам бўлади. Буни муҳожирлик шароитида тил билан боғлиқ мулоқотнинг бўшлиғи, яъни камлиги нима эканини бошидан ўтказган одамгина тушуниши мумкин. Бу – шикоят эмас, гапнинг пўст калласи.

– Сиз таржимон ва матн ўртасидаги масофани қандай баҳолаган бўлардингиз? Иш жараёнида бу масофа қисқарадими? Турлича муаллифлар ва турли савиядаги матнлар билан ишлаётганингизда-чи?

– Ҳа, қисқаради, баъзан шу даражада қисқарадики, кўрқиб кетасан, тушунарсиз ҳолат юзага келади: мен қаердаман, матн қаерда — билиб бўлмай қолади. Проперцияни таржима қилаётганимда шундай бўлган (Мен унинг “Элегия”си учинчи китобини таржима қилганман). У тирилик, менинг хонамда бетўхтов юра бошлади, назаримда. Вергилийнинг “Буколики”сини ўгираётганимда ҳам шундай бўлган.

Баъзан худди қарта ўйинидагидек тескариси бўлади: бирор шоирни таржима қила бошлайсан, аммо худди ўзингнинг шеърингни ёзаётгандай ҳолатга тушасан. Ирландиялик шоир Патрик Каванахни таржима қилаётганимда шундай бўлган.

Менга Пастернакнинг таржималари ёқади. Улуғ таржимон. Каванахни ўгираётганимда унинг изидан юришим лозимлигини англаб етгандай бўлдим. Бу йўл куч-қувват, лисоний латофат йўли, шунингдек, таржимон ва шоир ўртасидаги тўсиқларни бартараф этиш имконияти эди.

– Пастернакнинг қайси таржималари сизга кўпроқ ёқади?

– Табидзе, Шелли, Китсдан қилган таржималарига гап йўқ. Шекспирнинг сонетлари тўғрисида Григорий Кружков ва яна бошқалар яхши гапларни айтишган. Менга унинг инсоний фазилатлари ёқади, шеъринг таржимада бунинг аҳамияти катта. Таржимон бирор асарни бошқа бир тилга ўгираётганида бу ишга тамомила сингиб кетиши керак, деган гап ҳам бор.

– Бошқача айтганда, матн ойнадай равшан бўлиши керак?

– Йўқ, менимча, бунинг тамомила акси бўлмоғи зарур. Таржимон сифатида одам ўзини қандай яшира олади? Масалан, Китс ўзини яширган эмас, унинг таржимони ҳам шундай йўл тутиши керак. Китс матнини русчага ўгирганда таржимоннинг қалби бироз шамолласа, ҳеч нарса қилмайди.

– Яъни, сиз ўзингизни Пастернак аънаналарининг давомчиси, Жуковскийнинг издоши деб ҳисоблайсиз, шундайми?

– Пастернакка нисбатан авваллари шундай деб ўйлар эдим, ҳозир эса менга Пастернакдан қилинган қолип таржималардан кўра Гаспаровнинг тажриба-ўғирмалари маъқул кўринади. Жуковскийнинг “Одиссея”сини бир неча бор ўқиб чиқдим. Матнга гап йўқ, аммо у ҳатто мен учун ҳам жуда эркин. Ўзимни бироз таҳрир қилмоқчиман. Таржимонлик мен учун бамисоли шиша пуфловчининг иши, яъни ҳунар. Ҳунарманд бир эмас, бир неча аънаналарни билиши керак. Масалан, Роберт Фростни таржима қилаётганда керак бўладиган тажриба Жон Донн билан ишлаётганда керак бўлмайди. Эдгар Пони Эгзу Паунда каби ўгириш мумкин эмас. Фик-

римча, таржимон бир неча йўналишли таржимонлик маҳоратини эгаллаган бўлиши лозим.

– **Бирор асарни таржима қилиб бўлганингиздан кейин унга нисбатан қизиқишингиз сусаядами ёки асл нусха ҳам, таржима матни ҳам сиз учун тирик ҳамроҳ бўлиб қолаверадими?**

– Таржима китоб ёки материал нашр этилиши билан сиз ундан халос бўласиз. Аммо дарҳол янги режа, лойиҳа пайдо бўлади.

– **Демакки, сиз таржимага қайта қўл урмайсиз, таҳрир қилмайсиз?**

– Нега энди, вақт бўлганида қайтаман. Хатоларим устида ишлайман, йўқса улар такрорланиши мумкин. Аммо бунга ҳамиша ҳам вақт бўлавермайди.

– **Матн устида узоқ ишлайсизми? Бирор янги асар матни руҳиятига кириб олишингизга тахминан қанча вақт керак бўлади? Таҳрир учун-чи?**

– Ҳаммаси шоирга, ундан танланган шеърларга боғлиқ. Пиндарни таржима қилганимда жуда қийналдим. Ўгирганларимни қайта-қайта таҳрир қилдим. Уни ҳамма учун тушунарли қилиб таржима қилмоқчи бўлдим. Аммо “ҳамма учун тушунарли” Пиндар анча соддалашиб қолди. Муҳими, соддалик ва безаклилик ўртасидаги меъёрни топиш зарур эди. Бунга кўп вақтим кетди. Кичкина китобчага бир неча йиллик вақтим-а! Вергилийни таржима қилиш ҳам менга осон бўлмаган. У “шаффоф” ижодкорлар турига кирмайди, унинг “зуваласи” бошқа жойдан олинган.

– **Иш столига ўтириб таржима қиласизми ё асосан компьютерда ишлайсизми? Балким, юрган йўлингизда ишларсиз?**

– Фикримни жамлаб, ишга киришиш учун столга ўтиришим, компьютерни ёкишим шарт. Одатда, ўн-ўн икки сатрни қоғозга тушираман ва таҳрирни бошлайман. Вақт топишим билан ишга киришаман. Аслида, ҳар куни ишлаш керак. Аммо бунга фақат ёзда имконият туғилади.

– **Сизни “соф” таржимон эмас десам, фикримга қўшиласизми? Сизни асосан адабиётшунослик масалалари қизиқтиради, турфа хил шарҳлар билан эса муаллифни ўқувчига яқинлаштирмоқчи бўласиз. Шундайми?**

– Таассуфки, мен айнан “соф” таржимонман. Ҳар ҳолда, шундай деб ўйлайман. Чунки, ишлаётганимда ҳар хил шарҳлар, кириш сўзлари таржимасини кейинга олиб қўяман. Асосий матнни таржима қилиш қизиқарли. Мактабда ишлай бошлаганимда, аввалига “Мана, аспирантура ҳам ортда қолди, энди “соф санъат” билан шуғулланишим мумкин, деб ўйлаган эдим. Йўқ, янглишган эканман. Таржимани, кичик босмаҳоналарда чоп этиладиган мўъжазгина китобчалар учун сўзбошиларни мен учун бошқа биров ёзмайди. Айтишим керакки, матн билан ишлаётганимда менинг филологлигим анча қўл келади. Айтмоқчиманки, адабиётшуносликдан кочиб қутулиб бўлмайди.

– **Шахсий шеърингизнинг таржимонлик фаолиятингизга ижобий таъсири борми ёки аксинчами? Балким, бундан бошқача ҳолат ҳам юз берар?**

– Кейинги пайтларда ҳеч қандай таъсири сезаётганим йўқ. Чунки, юқорида айтганимдек, таржимонлик ҳамма вақт, ҳатто оғир иш кунидан кейин ҳам шуғулланиш зарур бўлган ҳунар. Уйга келсан, чой дамлайсан ва... компьютерни ёқасан. Таржима қилганларинг ёдда сақланиб қолиши

мумкин, аммо улардан ўзингнинг янги шеъринг туғилмайди. Таржимон-хунарманд иш жараёнида қандай “курол”дан фойдаланишни яхши биллади, аммо мен, очиги, шеър қандай туғилишини билмайман. Бу менга мутлақо қоронғу бўлган, бошқа нарсаларнинг ҳаммаси билан, аммо таржимачилик билан боғланмаган алоҳида жараён бўлса керак.

– **Фарзандларим рус тилини унча яхши билмайди дедингиз. Улар икки тиллими?**

– Улар рус тилини тушунади, ўқиш-ёзишга ўзимиз ўргатганмиз. Ўғлим рус тилини ўрганди, боғчага боргач, инглиз тилига ўтиб кетди, биринчи тилини унута бошлади. Қизим баъзида менинг хонамга киради, “Евгений Онегин”ни билишини намоёни қилгандай, асардан икки сатрни овоз чиқариб айтади-да, қайрилиб чиқиб кетади. У асосан инглиз тилида гапиради, аммо Пушкинга муҳаббати борлигини сезиш қийин эмас. Уйдагилар билан мен рус тилида сўзлашаман, болалар менга инглиз тилида жавоб қайтаришади. Хотиним ҳар икки тилни қориштириб гапиради. Унинг фикрича, болалар билан уларнинг тилида сўзлашган маъқул эмиш. Майли, менга қолса, хоҳлаган тилида гапиришсин, муҳими, яхши инсонлар бўлишса, бас.

– **Ҳозир нимани таржима қиляпсиз, режаларингиз қандай?**

– Римлик сатирик шоир Персиянинг китобини тайёрляпман.

– **Антик адабиётдан таржима қилиш асосий ишингиз бўлиб қолган экан-да?**

– Таржимачиликни кўзда тутаётган бўлсангиз, шундай. Аммо бу ишнинг маълум қийинчиликлари ҳам бор: асарларга ёзилган шарҳларни, тадқиқот мақолаларини, китобларни ҳам ўқиб чиқиш, таржимани бошқа таржималар билан солиштириш, ўзимнинг мисолимда айтадиган бўлсам, инглиз тилига ўгирилганларини ҳам кўриб чиқишга тўғри келади. Агар мен Роберт Фрост билан шуғулланганимда, уни бажонидил қайта-қайта таржима қилган бўлардим... Грек ва рим адабиётидан таржима қилишни давом эттириш ниятим йўқ эмас. Бу адабиётлар ҳақида ҳозиргача етарли гап айтилмаган, айтилганларида эса чала жойлари бор.

– **Сиз ҳозир рус тилига ўгирилган таржималар хусусида фикрляпсизми?**

– Ҳа, шундай. Советлар даврида шаклланган таржимачилик мактабининг заиф томони шунда эдики, антик давр адабиётининг машҳур вакиллари ҳам атиги бир ёки икки марта таржима қилинарди, холос. Буни мактаб деб бўладими? Қиролни яланғоч дейиш ўринсиз бўлса, ярим яланғоч деса ҳам бўлади-ку. Софокл, Гомерни оладиган бўлсак, бу даҳоларни бир-икки, ҳатто уч марта таржима қилиш билан ҳам иш битмайди. Таржимада инсоннинг дунёқараши, унинг шаклланиши у ёки бу даражада акс этади. Таржимон ўта маҳоратли бўлса ҳам, унинг овози — бир овоз, етарли эмас. Таржимада одам ўзини, сўзга ва дунёга муносабатини яшириши мумкин эмас.

*Суҳбатдош Е. Калашикова
“Иностранная литература”нинг
2016 йил 3-сонидан олинди.*

ҚЎЧҚОР НОРҚОБИЛ

ҚАЙТМАСАНГ ҲАМ ҚАЙТГИН

Киноқисса

I

Москва. Кун пешиндан оққан. Шаҳар гавжум. Ҳаёт қайнайди. Йўлакларда одамлар оқими. Ҳамма шошади. Кишилар турмуш ташвишлари гирдобида. Йўлларда машиналар тирбанд. Ҳаёт оқими, борлиқнинг тундлиги-ю, ёмғирнинг тинимсиз эзиб ёғиши писанд эмас.

Яна айтсак, шаҳар эзиб ёғаётган ёмғир оғушида. Йўловчилар қўлларида соябон тутиб олган. Онда-сонда учрайдиган соябонсиз йўловчилар эса елкаларини қисган кўйи шошиб югургилайди.

Авжига олаётган ёмғир остидаги одамлар тўлқини ичида қўлида пуштиранг соябон тутган, қадди-қомати адл, чехраси ёник, тип-тиник, мовий кўзларида алланечук сеҳр зоҳир, кумушранг сочлари шовуллаб елкасига тушиб турган 25-30 ёшлар чамасидаги жувон аллақаергадир шошиб бормоқда. Ҳаёли паришон тортган бу гўзал одамларга урилиб-сурилиб олдга интилади. Ёмғирли кун, шаҳарнинг тирбанд йўлаклари ичра қаергадир шошаётган бу санам – Ирина. Шунча одам ичидан камера Иринани топиб олганини шундай бўлиши керак эди деб қўя қолайлик. Унинг одамлар оқидамида уриниб-суриниб олдга шоша-пиша интилиб боришига монанд ҳолда шоир Александр Файнбергнинг “Блаженный берег” (“Ҳаловат соҳили”) деган шеъри тасвир ортидан ўқилади.

*Асрлар қаъридан милтирар умид
Юракда ўртанган каби жароҳат.
Қайдадир Саодат соҳили мавжуд,
Унда умрбоқий муҳаббат, роҳат.*

*Денгизчилардан бу ҳақда сўрдим,
Дедилар: – Ишонгин, кўнглинг бўлсин тўқ,
Барча уммон, барча денгизни кўрдик,
Саодат соҳили ер юзида йўқ.*

– Ерда бўлмаса гар, балки фалакда,
Балки юлдузларнинг бағрида ниҳон?
Кимдир таскин берди менга юракдан:
– Бас, илтижо қилма, йиғлама нолон.

Шеър бандлари гоҳ эркак, гоҳ аёл овозида ўқилади. Шундай бўлгани яхши. Чунки шаҳарнинг бошқа бир томонида, гавжум йўлакда, ёмғирпўши ёқасини кўтариб олган эркак ҳам шошиб келаяпти. Шеър авжида тасвир алмашиб туради. Гоҳ шошаётган аёл, гоҳ шошиб югургилаб келаятган эркак, ёмғир, одамлар оқими... Аёл билан эркак бир-бири томон интиляётгани бизга маълум бўлади. Ана, улар одамлар ичидан бир-бири томон келмоқда. Сўнг.. улар катта йўлга туташ йўлақларга келиб машиналар ғизиллаб ўтаётган йўлнинг икки четида бир-бирига қараб тўхтаб қолишади. Шеърнинг сўнгги банди айтилади...

*Парқу булутларнинг ортида йироқ
Юлдузлар порлайди бамисоли чўғ.
Сайёралар бисёр осмонда, бироқ
Ундай соҳил йўқдир, ундай соҳил йўқ.*

*Бахтимга имконим ўз қўлимда-ку,
Ижобат айлайман дил хоҳишини:*

– Алло. “Ҳаловат соҳили” кафесими бу?
Стол буюраман икки кишилик¹.

Аёл табассум қилади. Эркак ҳам. Ёмғир эзиб ёғмоқда. Эркак турган жойида йўл четидаги кафега жилмайиб қарайди. Аёл ҳам кулимсираб ўша томонга қарайди. Кафе пештоқида ёзув: “Ҳаловат соҳили” – “Блаженный берег”.

Бир неча лаҳзадан сўнг. Улар шу кафеда бир-бирларига қараб ўтирибди. Икковининг ҳам чехраси масрур. Столда егуликлар. Шампан виноси. Эркак аёлнинг стол оша чўзилган қўлини кафтлари орасига олиб унинг чехрасига мамнун термулади.

Тасвир: Экранда “Кўзларингни кўргани келдим” деган ёзув. Бу бизнинг фильмимиз номи!

II

Зим-зиё тун. Қоронғулик ичра сукутни қоқ ёриб поезд олға интилади. Вагон танбурида безовта алфозда буруқситиб сигарета чекаётган ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги йўловчи ойнадан милтиллаб учиб ўтаётган симёғочлар ёруғига безовталаниб қараб туради-да, сигарет қолдиғини ерга ташлайди. Соатига безовта алфозда қараб, яна тамбур ойнасига кўз ташлайди. Поезд қора тун бағрини ёриб учмоқда. Атроф энди зимистон. Йўловчи тамбур эшигини очиб, зимистонлик ичра бош суққандай бўлади. Шу пайт тамбурга икки киши кириб келади, очилган вагон эшигидан тамбурга хира ёғду кириб, лаҳзада олдиндаги эркакнинг юз

¹ “Ҳаловат соҳили” – Александр Файнберг шеъри, рус тилидан Рустам Мусурмон таржимаси.

киёфаси ғира-шира кўзга ташланиб ўтади. Олддаги эркакнинг сонияда ёришган чехрасини биз англаб-англамасданок, ортдаги киши қўйнидан нимадир чиқариб ёлғиз йўловчининг бошига туширади. Ёлғиз йўловчи ихраб энкаяди, икки букилиб қолади. Тамбур эшигини очиб-ёпган эркак эса қўйнидан пичоқ чиқариб, калтакланган эркакнинг биқинига уради. Изтиробли ихроқ... Босқинчилардан бири тамбур эшигини очади. Иккинчиси пичоқланган кишининг ён чўнтагини титади. Ҳамёнидан паспорт, қўлтеелефон ва икки боғлам пулни олади. Икковлашиб ўлим ҳолатидаги эркакни тамбурдан ташқарига ташлаб юборишади.

...Поезд зулмат қаърини ёриб олдга интилади.

III

Куз. Шаҳар йўлаклари четида қад ростлаган дарахтларнинг енгил шабада таъсирида чирт узилган олтинтус япроқлари намчил борлиқда бироз муаллақ туради-да омонатгина ерга кулаб тушади.

Вокзалнинг ҳаёт ташвишлари-ю кувончларини ўз оғушига олган ойнаванд биноти ёнига такси келиб тўхтади. Орқа ўриндикдан олтинсоч, Худо қадди-камолдан қисмаган, хушбичим, чиройли рус аёли ҳамда етти ёшлар нари-берисидаги болакай тушади. Аёл ҳайдовчи билан ҳисоб-китоб қилади. Ҳайдовчи юкхонани очиб, ундан аёлнинг юкларини олиб ерга қўяди. Болакай атрофга анграйиб қарайди. Ҳайдовчи қўли билан вокзал эшигини ишора қилади. Аёл бош ирғайди. Унинг чехрасига разм соламиз, бу ўша – “Ҳаловат соҳили” да ўзи интилган инсон билан кўришган Ирина.

Ҳайдовчи кетади. Аёл ва боланинг ёнига уст-боши ҳаминқадар, афтидан шу атрофнинг кунда-шунда ўсмирларидан бири югуриб келади. Нима қиларини билмай атрофга жавдираб қараб турган аёлнинг ёнига келади-да, унинг ердаги юкларини олиб, тап тортмай аёлга мурожаат қилади:

– Қани, кетдик. Сизларга ёрдамлашаман. Юринг, нега туриб қолдингиз? Аёл унга қизиқсиниб қарайди, бироз тараддуланиб қолади.

Шу маҳал арава судраган йигит келиб ҳалиги ўсмирга ўшқиради.

– Қўй жойига, – ўсмирнинг қўлидаги юкларга чанг солиб, уларни ўз аравасига ортади, – яна шу ерда кўринсанг оёғингни уриб синдираман демаганмидим?! Йўқол бу ердан!

Ўсмир норизо оҳангда нимадир деб ғудранади-да, бурилиб кетади. Аёл ўсмирнинг ортидан ўкиниб қарайди ва йигитга қарата:

– Ахир у менга ёрдамлашмоқчи эди. Бекорга хафа қилдингиз, – дейди.

– Нима? Ёрдам беради эмиш. Мана мен ёрдамлашаман. Унга ишонсангиз, юкингиздан айриласиз.

Аёл елка қисади. Аравакашнинг ортидан эргашади. Улар вокзал ичкарисига киришади.

Вокзал ҳаёти. Олағовур. Биров кутган, биров кузатган. Ҳаммамизга таниш манзара. Йўқотган ҳам шу ерда, топган ҳам шу ерда.

...Перронда ёши йигирма бешга етиб-етмаган, эгнида миршаби кийим, лейтенант йигит эллиқни қоралаган бўлса-да, кўринишидан жуда тетик ва бардам, бунинг устига йигитларга хос тарзда қора жинси шим ва қора “водолазка” устидан чарм куртка илиб олган, абжирлиги хатти-ҳаракатидан сезилиб турган, калта қиров соч ниманидир кузатяпти.

– Оқ йўл Ботир ака! Етиб боришингиз ҳамон бизга қўнғироқ қилинг. У ёқда йигитларнинг ҳам хабари бор! Салом айтинг.

Миршаб йигит қўлтиғидаги елим тўрвани олиб Ботирга узатади.

Ботир:

– Бу нима?

Милиционер:

– Бўлимда йигитлар йўлга деб тайёрлашди. Олинг. Йўлда йўлдошларингиз билан баҳам кўрасиз.

– Овора бўпсизлар... Нима кераги бор! Поездда ресторан йўқ деб ўйладингларми? – Ботир кулимсирайди... Сўнг елимтўрвани узатиб турган ёш зобитни ноқулай аҳволда қолдирмаслик учун уни қўлидан олади.

– Ботир ака! Ахир, ҳаммамиз сизнинг шогирдларингизми? Бизга ҳам сиздай ишлаб, иззат-икром билан нафақага чиқиш насиб этсин!

– Шундайми. Худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади.

Шу маҳал вагон эшиги олдига аравакаш йигит етовида Ирина ва унинг етти яшар ўғли келишади. Аравакаш аравадаги юкларни ерга олиб қўяди. Ёш милиционер уларга, айниқса, Иринага қизиқсиниб қарайди. Сўнг Ботирга қараб кулимсирайди. Аравакаш юкларни ерга қўйгач, зобит Ботирга ҳадик билан қараб қўяди:

– Мана, вагонингизга ҳам етиб келдингиз. Оқ йўл!

– Раҳмат, – Ирина сумкачасини кавлаштиради.

– Йўқ, пул керакмас, керакмас.

Ирина аравакашга яна бир бор раҳмат айтади-да, қўлидаги чиптани вагон кузатувчиси (проводник)га узатади. Вагон кузатувчиси чиптани олиб:

– Кириг, марҳамат. Олтинчи купе, – дейди.

Ботир ҳамда зобит аёлнинг ортидан бир зум кўз тикилиб қолишади. Зобит қувгина шекилли, оғир хўрсиниб, бош ирғаб ҳам қўяди.

– Устоз, мана ажойиб йўловчига ҳам ҳамроҳ бўлдингиз. Эҳ-ҳей...

Ботир кўрсаткич бармоғини бигиз қилиб, “Жим” ишорасини қилади-да, кулиб юборади. Поезд ўрнидан жилади. Ёш зобит қўлини бошига теккизиб “честь” бериб кузатиб қолади.

Вагон купеси. Купе ойнаси дарпардаси ярмигача сидирилган. Ойнадан бир-бир ортда қолаётган симёғочлар, дов-дарахтлар, темир йўл атрофдаги уйлар кўзга чалинади. Аёл Ботирга эътибор бермай, купе ойнасидан ташқарига разм солиб кетаяпти. У ўз ўйлари билан андармон. Хаёлга чўмган. Купеда Ботир борлигини сезмаётгандай. Болакай онасининг пинжиги тикилиб мўлтираб, кўзлари юмилиб борапти, чарчаган. Ботир ўнғайсиз ҳолатда томоқ кириб қўяди. Аёл эътибор бермайди. Ўз ўйлари билан банд. Онасининг пинжиги кириб, уйкуга кетган болакай беихтиёр ён томонга чайқалиб йиқилади. Аёл ўғлини турғизади. Ботирнинг қаршисида хижолат чекади.

– Ўзингни тут, Темурчик. Ўзингни тут. Чарчагансан-а?..

Аёл ўрнидан туради. Темур уйқутираб, “Ойи... Ойи... Ухлайман”, дейди.

Аёл Темурни ётқизиб Ботирга қарайди. Ботир аёлнинг кўзидаги саволни уққандай бўлади. Вазиятни қўлдан бермайди:

– Бемалол. Иккалангиз ҳам пастдаги ўринда дам олишингиз мумкин. Мен тепага чиқаман.

– Раҳмат Сизга! Ўғлим чарчаб қолди. Самолётдан тушиб тўғри вокзалга келдик.

Ботир ўрнидан туради.

– Майли, мен сизга жой бўшата қолай, – у юкори ўрин тўшагини ёзади.

– Йўқ... Ҳозир безовта бўлманг. Бемалол ўтираверинг, – дейди аёл.

Ботир купе столчасига елимхалтадаги у-бу нарсаларни қўйди. Ўғлининг ёнида ўтирган аёлга мулозамат қилди:

– Қани марҳамат! Дастурхонга қаранг...

Аёл ўртадаги ноз-неъматларга кўз қирини ташлаб, миннатдорчилик билдиради:

– Раҳмат... Сиз бемалол олаверинг...

– Э-ей, йўқ, бунақаси кетмайди. Сиз менга ҳамроҳсиз. Йўлдаги ҳамроҳларнинг эса жим қотиб, мум тишлаб кетиши мумкинмас, – Ботир кулиб, ўзини аёлга яқин олмоқчи бўлади. Аёл кулади.

– Хўш, унда танишайлик, – аёл беозор жилмаяди, – исмим Ирина! Ирина Андреевна! Манови ёнимда чўзилиб олган паҳлавон эса Темурчик. Темур...

– Менинг исмим Ботир. Бугундан бошлаб озод кушман, яъни навқирон нафақажўрман, – шарақлаб кулиб юборади, сўнг қўлларини ёзиб изоҳ беради – Касбимиз шунақа! Қани, марҳамат, манови товуқ гўштидан олинг. (Сўнг ухлаётган болакайга қараб...) – Ухлаб қолди-да, балки уйғотасизми, у-бу нарса еб олармиди?

Ботирнинг самимияти Иринанинг дилини равшан қилади. Чиройли чехрасига табассум инади. Ўғлига қилаётган меҳри туфайли Ботирга самимий жилмайиб бош ирғагандай бўлди.

– Йўқ. Ухлайверсин! Қорни тўқ...

Аёл ҳам ёнидаги юкхалтасини очиб ичидан колбаса, бир банка бодринг тузламасини олиб қўяди. Ботир қўлларини ишқаб “Ух” деб юборди.

– О... зўр! Демак танишганимиз учун жиндак-жиндак отамиз, ёнидаги елимхалтадан бир шиша ароқ олиб дастурхонга қўяди, – албатта, рухсатингиз билан!

– Майли... Лекин мен қўп ичмайман.

– Мен ҳам ичувчи эмасман. Рамзий маънода, озгина-озгинадан...

Ботир пиёлаларга ароқ қуяди.

– Сиз учун. Темурнинг соғлиғи учун. Танишганимдан хурсандман!

Улар ичишади. Ирина яна нигоҳини купе ойнасига қадайдди. Узок йиллар ички ишлар идораларида изқувар, терговчи бўлиб ишлаган Ботир унинг дилида алланечук ғашлик ўти ёнаётганини ҳис қилади. Вагон деразасидан ташқарига боқиб, ўйга ғарқ бўлган Иринага зимдан назар солади. Аёл Ботирнинг кузатиб турганини ҳис этиб, оғир хўрсинади, Ботирга кўз қирини ташлади. Ботир ўртадаги ноқулайликни бузиш учун:

– Хўш, Ирина Андреевна! Бу поезд Бухорога боради. Демак... Сиз ҳам адашмасам Бухорога! Бирор бир юмуш билан бораяпсизми?

– Ҳа. Бухорога! Бухорога бораяпман! – сўнг ўзини бамайлихотир тутишга уриниб, – Бухорони кўриб, томоша қилиб қайтмоқчимиз. Сайёҳлик сафари десангиз ҳам бўлаверади...

Ботир аёлни яна гапга тортганидан хурсанд бўлади. Яна пиёлаларга ароқ қуяди...

Ирина:

– Йўқ... энди бўлар.. Айтдим-ку, кам ичаман.

Ботир:

– Олинг... Битта зўр қизик гап айтаман. Бу гапни ўн йиллар аввал менга бир йигит айтганди. Ўшанда Москвага учаётгандик. Эшитасизми?

Ирина қадаҳни кўлига олади...

– Майли, айтинг.

Ботир кўксини кериб, кўлида қадаҳ тутиб, дабдабали тарзда нутқ ирод этаётган киши симбатига киради:

– Бухоро! Агар ер шари неча бор айланмасин, дунё тамаддуни қандай чўккига кўтарилмасин, ер шари барибир ҳеч қачон Бухорони, Хивани, Самарқандни қайтадан қуролмайди. Бу жаҳонни лол қилган архитектура!

Ботир қадаҳ кўтаради. Ирина бир зум тош қотиб, Ботирга термулиб туради, сўнг титрайди, кўллари қалтираб қадаҳ кўтаради-да, ранги оқариб Ботирга маҳзун термулади. Титраган лаблари пирпирайди... ғалати алфозга тушади. Маҳзун кўзларини Ботирга қадаб, ранги оқарган кўйи қалтирайди, лаблари титрайди.

Ботир:

– Буни менга ўзбек архитектору айтган!

– Ким... Ким?! Ким у? – дейди секин шивирлаб.

IV

Хотирлаш

Аёл нигоҳи тасвирга кўчади. Шу нигоҳ орқали биз бундан ўн йиллар илгариги воқеага ўтишимиз мумкин.

Тасвирда аёл нигоҳи – купеда қутилмаган ҳолга тушиб, ўзини йўқотиб довдираб қолган Иринанинг нигоҳидан бундан ўн йиллар илгариги Иринанинг нигоҳига кўчамиз.

Иринанинг нигоҳи орқали Россиядаги илм-фан даргоҳларидан бири, алланечук илмий текшириш институтининг тор доирадаги мажлису муҳокама залини кўрамиз. Илм эгаларининг давра мусоҳабасига мўлжалланган кенг-мўл айланма стол атрофида ўн чоғли мутахассис олимлар ичида Ирина ҳам ўтирибди. Замонавий шаҳарсозлик, тамаддун даври архитектурасига бағишланиб ўтаётган халқаро анжуманга таниқли олимлар йиғилган. Ҳар ким ўз илмий таклиф ва назарияларини ҳаётга тадбиқ этиш, ҳозирги табиий-экологик иқлим ўзгаришлари, турли офатлар даврида талафот кўрмайдиган бинолар қуриш лозимлиги ҳақида сўзлашмоқда. Даврани бошқараётган салобатли рус олимининг гап-сўзларини бутун давра аҳли диққат билан тингламоқда.

– Хўш, шундай экан, бизнинг асримизда улкан қурилишлар ҳозирги табиий экологик, иқлим ўзгаришларини инobatга олиб қурилиши, умуман олганда, тамаддун шаҳарсозликнинг ҳар жиҳатдан мукамал намуналарини талаб этаяпти. Дунё умумшаҳарсозлик амалиёти деган атама бутун фанга кириб келганини соҳанинг сиз, муҳтарам етук олимлари, яхши биласиз. Жуда ихчам, замонавий, техник тараққиёт ҳодисасидан келиб чиқиб, шаҳарсозликнинг давр талаб қилаётган умумбашарий лойиҳалари устида дунё олимлари ҳамжиҳатлик билан бош қотириши ҳаётгий заруратга айланди. Оддий бир бино – хоҳ турар-жой, хоҳ ишлаб чиқариш корхонаси бўладими, дунё табиий ресурсларининг камхарж ва сифатли маҳсулотлари, ҳозирги замон кимё-технологиясининг янги

кашфиёти бўлган маҳсулотлар эвазига глобал иқлим ўзгаришлари хавфидан ҳимоя қила олиш даражасида бунёд этилиши лозим. Биз ушбу халқаро анжуман залига илмий асосга таянган маърузалар муаллифлари, дунёнинг етук олимларини таклиф этдик. Шундай экан, бугунги давр нуқтаи назаридан келиб чиқиб, дунё шаҳарсозлик фани илмий методологиясига асос солинади, десам фикримга кўшилмасиз деб ўйлайман. Барчангизни бугунги улкан муваффақият билан сидқидилдан кутлайман, – дейди даврабоши.

Ҳамма жим. Ҳамма гўёки жаҳоний илм уммонида сузмоқда. Қарашлар жиддий. Давра столида ўтирганларнинг айримлари нотик сўзини ёзиб олмоқда. Айримлар рўпарасидаги қоғозларга кўз югуртириб нималарнидир ўқишмоқда. Хуллас, олимларнинг тор давраси. Кўзойнаклик-кўзойнаксиз, бошида сочи бору буткул сочи йўқ олимлар гўёки дунё архитектураси фанини дунё шаҳарлари билан қўшиб ўз елкаларида кўтариб тургандай. Маърузачи атрофга мағрур кўз югуртиради. Кичик мажлис зали сукунат оғушида. Ирина ҳам қаршисидаги қоғозларга термулиб нималарнидир ёзмоқда.

– Хўш, қани кимда яна қандай таклиф бор? – дейди даврабоши.

Ҳамма жим. Ҳамма сукутда.

Шу пайт олимлардан бири, қорақош, қоракўз ёш йигит ўрнидан туради. Ҳамма бу осийлик, аниқроғи ўзбек йигитига қизиқсиниб, айримлар хафсаласизлик билан қарайди. Кимдир ёнидаги шеригига қараб нимадир деб пичирлаб кулимсирайди.

– Менда бир савол бор, – дейди ёш ўзбек олими ўрнидан туриб.

– Бемалол, – дейди даврабоши.

– Дунё архитектураси умумлашма концепцияга эга бўлинишига қарши эмасман. Бу яхши ғоядир, эҳтимол...

Шу маҳал бир рус олими лукма ташлайди:

– Эҳтимол деяпсиз, нима бало, бу ғоянинг самарасига шубҳангиз борми?

– Йўқ, мен бу маънода гапирмоқчимасман. Мен демоқчиманки, адабиёт ва санъат, маданиятнинг умумдунёвий шоҳсупага чиқиши учун, энг аввало, уларнинг ўзаги, негизида, марказида миллий анъана ва қадрият, бир сўз билан айтганда, миллийлик бўлиши керак. Архитектура эса ўз-ўзидан мен юқорида айтган тушунчаларнинг, яъни, адабиёт, санъат ва маданиятнинг бир қисми, бир бўлагидир. Архитектурани буларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, архитектурада миллий жозибанинг сақланиши шаҳарсозликда ҳам миллийлик, ўша ерда яшовчи миллату элатларнинг ўзига хос маданий қадриятлари акс этиши зарур.

Залда ғала-ғовур, бироз саросима бошланади. Кимдир бош чайқайди. Кимдир йигитга қизиқсиниб қарайди:

– Тохир Тўлқинович, менинг ҳам сизга бир саволим бор. Глобал иқлим шароити инобатга олиниб, глобал архитектура, яъни кейинги асрларнинг умумий шаҳарсозлик қиёфаси талқин этилаётганини англаяпсизми?

Даврадаги олимлардан кимдир мийиғида кулиб қўяди. Ирина ёш олим – Тохир Тўлқиновичга ҳамон қизиқсиниб қараб турибди.

Тохир жавоб беради:

– Ҳозирги асрми, кейинги асрлар бўладими, лекин миллийлик тушунчаси ўз аҳамиятини йўқотмаслиги керак деб ўйлайман.

Ҳалиги рус олими яна лукма ташлайди.

– Сиз глобаллашув тушунчасини қандай тушунасиз, аввало шу ҳақида фикрингизни билсак чакки бўлмасди.

Тоҳир бамайлихотир жавоб беради:

– Глобаллашув, содда қилиб айтишим мумкин: ҳам яхши, ҳам ёмон. Оқ ва қора дегани каби.

Бошқа бир олим:

– Сиз, фикрингизни жумбоқ тарзда баён этманг. Ҳозир глобал архитектура тақдирини ҳақида гап кетаяпти.

Тоҳир бошқаларга, Иринага ҳам кўз югуртиради. Кулимсирайди.

– Мана шу даврада ўтирганларнинг ҳаммаси деярли бир хил кийимдамиз. Костюм-шим кийганмиз, бўйнимизда галстук... Лекин, ичимизда яна бир бошқача кўринишда, бошқача кийимда, биздан алоҳида ажралган ҳолда гўзал бир аёл ўтирибди. Унинг ўй-қарашлари, орзулари бизникига ўхшаш. Унинг шу даврада бўлиши балки даврага файз киритаётганидир.

Яна ўша савол берган олим:

– Сиз қизиқ одам экансиз-ку?! Сиз саволнинг моҳиятига етдингизми ўзи?

Тоҳир энди жиддий тус олиб:

– Мен нима демокчилигимни Сиз англамаётганга ўхшайсиз? Балки хоҳламайсиз?

– Нима, нима деяпсиз? – Ҳалиги олимнинг жаҳли чиқа бошлайди.

– Глобал санъат, глобал маданият, глобал ҳаёт, хуллас, ҳар нарсани глобаллашувга тиқиштиравериб, ер юзидан турфа хиллик, турфа маданият, турфа халқларнинг турфа яшаш тарзига ҳамла қилинаётганини наҳотки сезмаётган бўлсангиз? Юқорида айтдим: архитектура бу санъат, архитектура бу адабиёт, архитектура бу маданият, архитектура бу инсоният яшаш тарзининг муҳим манбаси, буни глобаллашув сояси остида колдириб бўлмайди. Чунки миллийликдан холи шаҳарларда миллий киёфа бўлмайди.

Тоҳир ўрнига ўтиради. Ирина уни зимдан кузатади. Даврадагилардан кимдир Тоҳирни қўллаб-қувватлайди.

– Мен Тоҳир Тўлқиновичнинг фикрларига қўшиламан, – дейди олимлардан бири.

– Чиройли нутқ, дабдабали иборалар билан бугунги мавзунини ёддан чиқариб қўймайпмизми? – дейди даврабоши олим.

Тоҳир яна ўрнидан туради.

– Шахсан мен чиройли нутқ сўзлаб, иборалар жозибасини намойиш қилмадим, архитектурада миллий руҳ сақланиши керак деган аниқ-тиниқ фикр тарафдориман...

Тоҳирга қарши чиққан олимлардан бири:

– Демак, Сиз қаршисиз?

Тоҳир:

– Мен қаршимасман. Фақат таклиф киритаяпман, анжуман лойиҳасининг мукамал бўлиши тарафдориман.

Яна ўша олим пичинг аралаш:

– Очик айтаверинг, Сиз глобаллашувга қаршисиз?

Тоҳир энди қатъият билан:

– Сизга бир мисол келтираман. Ҳинд халқининг буюк ўғлони Махатма Гандининг бир гапи бор. “Мен уйимнинг ҳамма деразаларидан қуёш

нури тушиб туришини хоҳлайман. Соф баҳор ҳавоси кириши учун уйнинг деразаларини ҳам очиб, шамоллатиб туришим лозим. Лекин, уйим деразасидан енгил шабада эмас, бўрон кириб ҳамма томонни остин-устун қилиб, ҳатто уйимни ҳам учириб кетишига қаршиман. Глобаллашув бўрони бизнинг маданиятимизни кутилмаган бўрон каби учириб кетмаслиги керак”, дейди Махатма Ганди. Энди тушунгандирсиз?

Ҳамма жим. Ҳалиги олим Тоҳирга тан бергиси келмайди.

– Сиз ўзингиздан гапиринг. Гандини тинч қўйинг.

Тоҳир ўзини қўлга олиб:

– Мен ўзимдан гапирсам, ўзим туғилиб ўсган юрт дунё архитектурасининг бешиги саналади. Ўзимдан гапирсам, ўзим улғайган юрт дунё шаҳарсозлигининг бошланиши саналади. Ўзимдан гапирсам, цивилизация бўладими, глобаллашув бўладими, дунё тургунча турадиган жаҳон архитектурасининг гултожиси бўлган обидалар менинг юртимда. Улар дунё тургунча туради. Миллийлик деганда мен шуни тушунаман. Ер шари неча бор айланса ҳам Бухоро, Хива, Самарқанд шаҳарлари қайта қурилмайди. Ер шари шаҳарсозлигида дунё халқларининг миллий қиёфаси сақланиб қолади. Билиб қўйшингиз керакки, дунёнинг яна бир мўъжизаси Тож-Маҳални ҳам менинг бобом қурган. Шундай экан, миллийлик архитектуранинг жони деб биламан.

Ҳамма жим! Ирина Тоҳирга самимият билан термулади.

Мажлис тугаган. Йиғин иштирокчилари илмий-текшириш институти фойесидан чиқиб келмоқда. Бино ичкарасидан чиқиб йўл четига ўтаётган Тоҳирнинг ортидан Ирина етиб келади, уни тўхтатади.

– Сизни бир дақиқага мумкинми?

Тоҳир ортига ўгирилиб қарайди. Ҳалиги аёл. Мажлисадаги гўзал. Тоҳир жилмаяди. Иринага қарайди. Ўзини қувноқ ҳолда тутаяди.

– Нега энди мумкинмас экан? Бир дақиқага эмас, бир соат, бир кун, бир йил (қулади) бир умрга мумкин!

Аёл ҳам жилмаяди.

– Қойил! Сизни яхши архитектор деб ўйласам, шоир-файласуф ҳам экансиз.

– Эҳтимол... Шеър ёзаман, лекин ўзим учун ёзаман.

Аёл Тоҳирнинг самимиятига табассум бахш этади.

– Менга сизнинг фикрларингиз ёқди. Айниқса, глобал шаҳарсозлик мавзусини бир хил гулдан иборат гулдастага ўхшатганингизга қойил қолдим.

– Раҳмат... – қани кетдикми? – Тоҳир йўлак бўйлаб йўл бошламоқчи бўлади.

– Қаерга борамиз?, – Ирина савол назари билан қарайди.

– Сиз қаерга десангиз шу ерга, (кейин кулиб юборади) – Исмингизни ҳам сўрамабман...

– Ирина!

– Тоҳир! – Йигит ўзини таништиради.

Улар йўлак бўйлаб бирга кетишяпти.

Ирина: – Тоҳир, Сиз қатъият билан ўз фикрингизни ўтказа оларкансиз.

Тоҳир: (жилмайиб) – Лекин бу фикрлар инобатга олинармикин, гап шунда. Бугун Москвада, эртага Лондонда, кейин дунёнинг яна бир бурчагида давом этадиган бундай халқаро алламбало анжуманларнинг

аксарияти бугунгидек бесамар, натижасиз тугайверади. Ким билсин, мен шундай ўйлайман.

– Мен Сизни оптимист, ўз юртини қаттиқ севадиган инсон эканлигингизни ҳис қилдим? Шу билан бирга Сиз ҳиссиёт измидаги одамсиз, лекин оптимист, яъни тонгни кулиб қарши оладиган одам!

– Ким ўз юртини севмайди. Ҳаётни севиш, завқ туйиш туйғуси бўлмаса, бу дунёда яшашнинг маънисини қолмайди.

– Ҳар бир гапингиз тағдор, маъноли ва жарангдор-а? Айниқса, Ер шари Бухоро, Хива, Самарқандни қайта қуролмайди, деган гапингиз юрагимни титратиб юборди, – Ирина ҳаяжонини яширолмайди.

– Сиз Ўзбекистонда бўлганмисиз, Бухоро, Хива, Самарқандни кўрганмисиз?

– Афсуски йўқ!.. Лекин бориб кўриш ягона орзуйим...

Тоҳир жойида таққа тўхтаб, ҳазил оҳангда:

– Унда қани кетдик!, – қўлларини икки ёнга ёзади.

Ирина кўзларини катта-катта очиб, гўё ҳайратланган алфозда:

– Қаёққа?!

– Ўзбекистонга! Бухоро, Хива, Самарқандни кўргани!

– Ҳозир-а?

– Ҳа, ҳозир! – Улар иккиси ҳам кулиб юборади.

– Йўйўқ! Йў-ў-қ!, – Ирина эркаланиб бош чайқайди, – ҳозир бирор жойга бориб тушлик қилсак, нима дейсиз? Москвани яхши биласизми?

– Эй-ей, эсим қурсин. Аслида Сизни мен таклиф қилишим керак эди. Москвани билиш-билмаслигимнинг эса аҳамияти йўқ. Борадиган жойни Сиз танланг! Мен розиман!

Улар яна бир-бирига жилмайишади. Йўл четида такси тўхтатишади. Машина уларни серкатнов кўча ичра олиб кетади.

V

Вагон купеси. Ирина ҳамон деразадан ташқарига қараб, ойна олдида липиллаб ўтаётган манзараларни кузатмоқда. Ботир купе “дастурхони”даги у-бу нарсаларни тартибга солган бўлиб, яна Иринага қарайди. Унинг хаёл сураётганига ҳалал бермаслик учун томоқ кириб кўяди. Ирина Ботирга қарайди. Бироз ўнғайсизланади:

– Кечирасиз, ташқарига қараб хаёл суриб қолибман. Ёшлигимдан одатим шунақа, айниқса, дераза олдида ўтирволиб, соатлаб кўчага термулишим уйдагиларнинг ҳам жонига тегиб кетарди.

– Ҳечқиси йўқ... Хаёл инсонни ердан юксакликка олиб чиқади, бошқа дунёга олиб ўтиши, кичик сонияда самовотни тасаввурга жойлаштириши мумкин. Хаёл инсонга берилган, фан томонидан ҳали изоҳланмаган, бундан кейин ҳам тўлиқ изоҳини топмайдиган мўъжиза.

– Ҳа, хаёл инсонни юксакка чиқариши ҳам, ерга уриб чилпарчин қилиши ҳам мумкин, – Ирина оғир уҳ тортади.

Ботир касбига хос зукколик измида унинг кўнглида қандайдир оғрик, қалбида дард чўкиб ётганини сезади. Унга синовчанлик билан разм солади.

– Бухорога шунчаки айлангани бораяпсизми, ё?.. Агар бирор нарсага ёрдамим керак бўлса айтинг!

Ирина унга разм солади:

– Эримни қидириб бораяпман. (Ухлаётган ўғлига қарайди...) – Фарзандимнинг отасини қидириб бораяпман... Бор гап шу! – Ирина оғир хўрсиниб кўзига ёш олади.

Ботир ўйга чўмади. Иринанинг юзига синчков назар солади. Сўнг у купе диванида ухлаётган Темурга қараб қўяди:

– Хавотир олманг, ҳаммаси яхши бўлади.

– Худо билади. Беш йил бўлди кўришмадик... Менга ҳеч нарса керакмас.. Фақат унинг жони соғ бўлса бўлди. Борсам бир кўрсам бўлди.

– Демак... Чин муҳаббат! Яхши кўрасиз...

– Ҳа... Лекин. Бундай бўлиши мумкинмасди. У ҳам мени севарди. – Ирина ух тортади.

Ботир ноқулай сукут комида қолмасликлари учун мавзуни бошқа ёққа бурмоқчи бўлади.

– Кечирасиз, Ирина Андреевна, ўзингиз нима иш билан шуғулланасиз?

Ирина ҳам Ботир гапни бошқа ёққа бурганини ҳис этиб, унга жиддий тортиб кўз қирини ташлайди.

– Сизнингча, нима иш билан шуғулланадиган аёлга ўхшайман?

– Менимчами, менимча... Бизнесмен! Тадбиркорсиз. Шундайми?

Ирина жилмаяди:

– Топдингиз! Бизнесмен-тадбиркор! Лекин асл касбим бошқача... Дадам Россияда “Росзем” компанияси Бош директори эди. Нефть-газ ишлаб чиқариш компанияларига нефтни қазиб оладиган технологиялар ишлаб чиқарадиган йирик компания раҳбари эди... Компанияни бошқариш менинг зиммамда қолди. Дарвоқе, дадам бир пайтлар Тошкентда Туркистон ҳарбий округида 10 йил ишлаган. Ҳарбий эди. Мен Тошкентда туғилганман. Икки ёшга етганимда дадам нафақага чиққан. Оиламиз яна Москвага кўчиб келишган. Хуллас, ўзим архитекторман! (Бир оз тин олади. Сўнг яна қўшиб қўяди) – У ҳам архитектор эди...

Кўзларига ёш келади. Яна вагон деразасига қарайди.

VI

... Ирина ва Тоҳир кафедан таксида бирга қайтишяпти. Ирина хурсанд, кўлида гулдаста. Тоҳир такси орқа ўриндиғида. Сархуш, кайфияти аъло ҳолда... Чехраси ёниқ. Кўнгли баланд. Ҳаётнинг қувончлари унинг бошида акс-садо бериб, шодлигу завқ-шавқ уни сархуш этган. Ўз дунёси оғушида хушнуд қайтаяпти.

Такси шаҳар четидаги гўзал ва хушҳаво жой, ҳашаматли уй – Иринанинг уйи ёнида тўхтади. Ҳовлиси кенг-мўл, атрофи анвойи гуллар, газон ётқизилган икки қаватли салобатли уй ёнида олтмиш беш-етмиш ёшлар чамасидаги, хонадон кийимида, кўринишдан анча тетик киши машинадан тушган Ирина ҳамда Тоҳирга қараб турибди. Тоҳир уйга завқланиб қарайди. Ирина Тоҳирнинг кўнглидан кечаётган фикрни англагандай:

– Ҳа, жаноб архитектор, қандай, бизнинг “кулба” сизга ёқдими?

Тоҳир чинданам бетакрор услубда тикланган замонавий уйга ҳамда шунга Мосу хос шинам, ям-яшил, гуллар барқ урган ҳовлига яна бир кўз югуртирди:

– Яхши, лекин...

Ирина шарақлаб кулиб юборди...

– “Лекин-пекинни қўйинг, “лекин” керакмас, хафа бўламан. Бу уйнинг чизмасини ўзим тайёрлаганман.

Тоҳир иккала қўлини таслим маъносида кўтаради:

– Ундай бўлса... Зўр. Жуда ажойиб.

Ирина: – Ҳа энди, Сизчалик бўлмасак ҳам қўлимиздан келгани шу.

Тоҳир: – Айтдим-ку, зўр. Ажойиб. Сиз менинг назаримда истеъдодли рассомга ҳам ўхшайсиз.

Ирина: (эркаланиб) – Алдаяпсиз... Эҳтимол, рассомдирман. (Ўйчан.) Лекин севгининг сувратини чизолмадим, чизиб бўлмас экан.

Улар ховлига киришади. Ирина отаси билан ўпишиб саломлашади.

– Дада, танишинг, Тоҳир. Ҳамкасбим. Конференциядан бирга қайтдик. Ўзбекистондан (сўнг Тоҳирга қараб).

– Тоҳир, бу киши дадам. Андрей Иванович. Сизга ярим юртдош. Ўзбекистонда узоқ йиллар ишлаган.

Андрей Иванович Тоҳир билан саломлашади. Улар кенг майдондаги стол атрофида ўтиришади. Андрей Иванович Тоҳирга ички бир меҳр билан узоқ термулиб туради:

– Тошкентданмисиз?

– Йўқ. Бухороданман...

Андрей Иванович чеҳрасига табассум ёйилади:

– Шунинг учун ҳам зўр архитектор экансиз-да. Бухоро ер юзининг энг гўзал шаҳарларидан бири. Мен Бухорода кўп бор бўлганман.

Улар столдаги ноз-неъматларга қўл уришади. Ичимлик очилади. Андрей Иванович меҳмон шарафига қадах кўтаришни таклиф қилади:

– Қани Тоҳир, Сизнинг соғлиғингиз учун.

Ичишади. Андрей Иванович Тоҳирга ўзгача илиқлик билан қараб турган, кулфи-дили очилиб, хушчақчақ ўтирган қизига маъноли боқиб қўяди.

VII

Купе. Ботир Иринани “дастурхон”га ундаяпти:

– Кўпам ўйлайверманг. Сезиб турибман, ҳаммаси яхши бўлади. Қани, у-бу нарсдан олиб туринг.

Шу пайт Иринанинг ёнида ухлаётган Темур уйғонади, у уйқусираб онасига суйкалади. Ботир унга қарата:

– О, ана бизнинг Темур полвон ҳам уйғондилар. Қани, кўзингни оч-чи, кўзингни оч, овқатланамиз, нима ейсан?

Шу пайт купе эшиги очилиб, қўлида елимхалта кўтарган йўловчининг боши кўринади.

– Ва ниҳоят ўз жойимга етиб келдим, – дейди у купедагиларга кўз югуртириб. Иринага айниқса сукланиб қарайди. Ирина уйқусираб эркаланаётган Темурни ўрнидан турғизиб, купедан вагон йўлагига олиб чиқади. “Ҳожат”га олиб боради. Ҳалиги йўловчи Ирина томонга қараб бош чайқаб чўзиб хуштак чалиб қўяди. Ҳирс билан қарайди:

– Ух! Зўр нарса экан-а. Кетворган экан... Ох... Майлида-а, кўзичоғи ҳам бор экан-у, лекин... гап йўқ.

Ботир йўловчига ўқрайиб қарайди. Буни билиб-билмасликка олган йўловчи гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлади:

– Вагон ресторанида дўстимизнинг туғилган кунини нишонладик... Одам туғилган кунидаям йўлга чиқадими? (Сўнг кўлидаги елимхалтадан битта ароқ олиб купе “дастурхони”га қўяди).

– Қани ака... қиттай-қиттай қилиб кетамиз-да. У Ботирнинг ёнига ўтиради. Кейин яна кўзи олазарақ бўлиб вагон йўлагига қарайди. Вагон йўлагига Ирина Темурни етаклаб келаяпти. Ҳалиги йўловчи чидай олмайди. Яна “Уҳ” тортиб, ҳуштак чалади. Ботир унга ижирғанади.

– Ака, зўр нарса экан...

Ботир энди ғазабланади:

– Менга қара мишки. Ўтирсанг қисиб ўтир... Яхшиси ўрнингдан тур-да, Сен ҳам анови болакай каби сийиб кел-да, ётиб дамингни ол...

Йўловчи довдирайди:

– Ака... мен, нима дедим?

– Тур энди, сур бу ердан. Тур ўрнингдан, тепага чиқиб ёт. У эрининг олдига кетаяпти.

Йўловчи ўрnidан туриб тепага чиқиб ётишга мажбур бўлади.

Купега Ирина билан Темур киради.

Ботир: – Қани, Темур, сенга нима берсам экан-а. – У “дастурхон”дан ўрик туршагини олиб, ойисининг ёнида ўтирган Темурга, сўнг Иринага ҳам узатади.

– Хўш, Ирина Андреевна, Сиз туршакнинг хосияти ҳақида билсангиз керак. У киши соғлигига жуда фойдали, айниқса...

Ирина Ботирнинг кўлидаги туршакка титроқли ҳолда қараб қолади. Иринанинг кўзларига “тикилган” камера бирон бошқа манзарага олиб ўтади.

VIII

Меҳмонхона. Ихчам ва ёруғ хонада Тоҳир кийим-кечак, юklarини жомадонига жойлаяпти. Кетишга ҳозирлик кўраяпти. У соатига қараб қўяди. Меҳмонхона деразаси дарпардасини очиб ташқарига кўз югуртиради. Иринани кутаяпти. У яна соатига назар ташлаб, дераза пардасини ёпиб жомадони ёнига келади. Очиқ турган жомадондан елимхалтани олиб стол устига қўяди. Кулимсирайди. Сўнг елимхалтани очиб ичидан тўрт-бешта ўрик туршагини олиб стол устига қўяди. Биттасини оғзига салади.

Меҳмонхона олдига қора “Жип” келиб тўхтади. Орқа ўриндик эшиги очилиб Ирина тушади. Кўлида ҳужжатжилд (папка). У “Жип”дан тушиши ҳамона меҳмонхона эшигига қараб югуради. Ирина меҳмонхона эшигидан ичкари кириб кетади.

Тоҳир хонадан энди чиқаман деб эшик тутқичига қўл узатаяпти. Ирина меҳмонхона йўлагига югуриб келаяпти. Ичкаридан Тоҳир эшикни очиши ҳамона хансираб, нафаси тикилиб турган Иринани кўради. Тоҳир эшик олдидан бир қадам ортга силтанади. Ирина хонага кириб ўзини Тоҳирнинг кучоғига отади. Улар узок бир-бирини кучиб туришади. Севгининг юксак нуқтасида турган икки сархуш инсоннинг нигоҳлари бир-бирига тўқнашади.

Ирина Тоҳирнинг кучоғидан чиқиб, кўлидан тушиб кетган ҳужжатжилд (папкани) ердан олиб қувноқ ҳолда дейди:

– Мана, ҳужжатлар! Дадам рози бўлдилар. Энди компания томонидан қурилиши режалаштирилган нефтчилар шахри лойиҳаси чизмасини сен тайёрлайсан! Хуллас, ўша шахарчанинг Бош меъмори ўзинг бўласан. Дадам сенинг ишинг билан обдон қизиқиб кўрди. Қара-я, Тошкентга сўровнома жўнатиб, иш режаларинг, сен қилган ижодий ишлар юзасидан тўлиқ маълумот олиб бўлибди.

Тоҳир мийиғида кулади.

– Миллиардерлар ўз ишига пухта бўлишади. Оҳ қария! Чатоқ-ку-а?

Улар қулишади. Тоҳир Иринага суқланиб қарайди.

– Хуллас, ишни бошлайверсанг бўлади.

– Майлику-я. Лекин уйга кетмоқчиман, бугун. Бир ойдан кейин келаман... Айтдим-ку розиман. Дунёдаги машҳур компания бундай буюртма бериб тургач, мен йўқ, дермидим?

Ирина бироз ўйга толади:

– Тоҳир...

– Тинчликми?.. – Тоҳир унинг юзига хавотир билан термулади.

– Тоҳир, биласанми, дадамнинг мазаси йўқ... Бугун Германияга учиб кетаяпти. У ёқда операция қилишади.

– Ўша куни соғлиғи яхши эди-ку...

– Қаерда... Бардошли, матонатли одам менинг дадам. Сенга билдирмади, холос. Мана шундан бери икки ҳафта ўтди. Баттар оғирлашиб қолди.

– Нега менга айтмадинг?

– Дадам хоҳламадилар. Тўшакда ётганимни дўстинг... (шу ерга келганда жим бўлиб туради-да Тоҳирга қарайди...) билмасин деди.

– Барибир айтишинг керак эди. Андрей Иванович менга ёқиб қолди. Яхши одам. Бориб кўришим керак эди. Ҳозир кетдик, юр...

– Қаерга?

– Қаерга бўларди, Андрей Ивановичнинг ёнига борамиз, дадангни кўрамиз.

– Дадамни аэропортдан кузатиб юбордим. Дадам Германияга учиб кетди.

Ирина ҳолсизланиб стулга ўтириб олади. Столдан боя Тоҳир қўйган елимхалта ёнидаги туршакларни олиб томоша қилади. Қизиқсиниб қарайди:

– Тоҳир...

– Нима дейсан?

– Дадам компанияни менга топширди. Ҳужжатларга қўл қўйдим. Энди илмий ишларга вақт тополмасам керак.

Тоҳир уни юпатмоқчи бўлади. Ёнига келиб тик турган кўйи Иринанинг бошини кучади. Тилларанг сочларидан ўпади.

– Ирина, албатта сен зўр, ажойиб архитектор бўласан... Бошқа ишларни ҳам эплайсан, албатта...

Ирина бош чайқайди. Тоҳирга ғамгин боқади.

– Тоҳир, назаримда бир ўзим, ёлғиз қоладигандайман. Кўнглим сезиб турибди. Дадамдан ҳам... (ийглаб юборади) сендан ҳам айрилиб қоладигандайман. (Йиғлайди. Ўрнидан туриб Тоҳирни кучади)

Тоҳир Иринани ғамгин ўйлар изтиробидан чалғитмоқчи бўлади.

– Йўқ. Сен ҳеч кимдан айрилиб қолмайсан. Даданг ҳам, мен ҳам сенинг ёнингда бўламиз.

У столдан бир дона туршак олиб, Иринага тутади:

– Қани оғзингни оч! Қани... Қани...

Ирина Тохирнинг қўлидаги туршакни тишлайди ва кавшай бошлайди.

– Ана... Ҳозир кайфиятинг кўтарилади. Туршак юракни бақувват қилади, қонни тозалайди. Минг хил дардга даво. Бунинг тўрт донасини айрим мамлакатларда махсус идишларда қадоқлаб жуда қиммат баҳода пуллашади. Бизда, Ўзбекистонда эса ёз фаслида ҳовлиларимиз ўрик мевасига тўлиб-тошиб ётади. Кузда уларни томларга ёйиб қуришиб оламиз. Ҳар куни ўрик еган одам, ўрик шарбатини ичган одам умуман касал бўлмайди. Кексаймайди.

Ирина Тохирга меҳр билан жилмайиб қарайди. Стол устидаги елимхалтада ўрик туршагига ишора қилади.

– Бу менгами?

– Ҳа...

– Мени ташлаб кетмайсан-а?

– Йўқ. Бир ойдан сўнг келаман...

Тохир соатига қарайди, сўнг Иринага табассум билан жилмаяди:

– Хўш, самолёт учишига уч соат вақт бор. Демак Сен билан бирор жойга кириб, озроқ вино ичсак бўлади. Нима дейсан?

– Албатта, ресторанга борамиз!

– Балки, ўзимизнинг “Ҳаловат соҳили”га борармиз?

Ирина кулади:

– Бугун Сен нима десанг, шу бўлади.

...Улар меҳмонхонадан чиқишади. Меҳмонхона эшиги олдида қора “Жип” турибди. Иринанинг ҳайдовчиси “Жип”дан тушиб машинанинг орқа эшигини очади. Тохирнинг юкларини машина юкхонасига жойлаштиришда кўмаклашади. Тохир Иринага табассум билан “қойил” дегандай кулиб қўяди. Улар машина орқа ўриндиғига ўтиришади. Машина ўрнидан жилади.

Йўл. Машина елдай учади. Муюлиш. Машинанинг тормоз педалини босаётган ҳайдовчи тараддудланиб шошиб қолади. Сабаби, “Жип”нинг тормози ишламай қолади. Ҳайдовчи “Жип”ни жон ҳолатда муюлишга етгач, сўлга буради. Бошқа машиналарга бориб урилиб кетмаслик чорасини кўради. Машина ҳайдовчига “бўйсунмаган” ҳолда йўл четига чиқиб кетиб, улкан тўсиқлардан бирига зарб билан урилади. Лаҳзада Тохир ҳамда Иринанинг аянчли қиёфаси намоён бўлади. Тўсиқ ёки панжарага катта тезликда бориб урилган “Жип” ағанаб тушиб, анча ергача сирпаниб боради.

IX

Тун. Поезд зимистон қоронғуликни ёриб олдга интиляпти. Ирина вагон йўлагига туриб ташқарини кузатапти. Купеда Темур пастда, ҳалиги шилқим йўловчи тепада ухляпти. Ботир купенинг пастки диванида ўтирибди. Хаёлга толган. Вагон йўлагидан аллақандай овоз келади. Ботир купе эшигидан бошини чиқариб қарайди. Вагон йўлагига Иринанинг ёнида ширакайф йигит турибди.

Йигит: (Бироз чайқалиб) – Бугун менинг туғилган куним... Дўстларим билан ресторанда ўтирдик. Ўртоғим бор эди – Зокиржон. Йўқ. Йўқолиб

қолди. Шу вагонни айтувди... Купесини билолмаяпман... (У чайқалади) – Сиз... Сиз... чиройли экансиз... Юринг.. рес...рес... ресторанга борамиз.

Ирина жилмаяди:

– Туғилган кунингиз билан табриклайман...

– Раҳ... Раҳмат!... Хўш... борамизми?

– Йўқ... раҳмат...

Шу пайт уларнинг ёнида Ботир пайдо бўлади.

– Ҳой ука, бор энди дамингни ол.

Йигит Ботирга боқиб хушёр тортгандай бўлади..

– Хўп... Хўп ока..., – йигит Ботирга гап қайтариш бефойдалигини сезиб жуфтакни ростлайди.

Ирина Ботирга жилмайиб қарайди.

Ботир: – Кеч бўлди. Ухласангиз бўларди.

Ирина: – Уйкум келмаяпти. Ҳаяжонланаяман, шекилли! Бухорога қанча қолди.

Ботир: – Худо хоҳласа, икки-уч соатда етиб борамиз.

Ирина: – Бухоро шаҳридаги “Қувонч” кўчасини билмайсизми? Лаби Ҳовуз ёнидаги.

Ботир: – Йўқ... билмасканман. Лекин топишга ҳаракат қиламиз.

Ирина унга миннатдор боқади.

– Раҳмат сизга.

Аёл яна деразадан тикилиб қарайди. Яна унинг нигоҳлари хотира водийсини жонлантиради.

Х

Касалхона. Палата. Тўшакда юз-боши боғлаб ташланган, қўл оёғига гипс урилган Тоҳир ётибди. Унинг ёнидаги стулга омонатгина ўтирган Иринанинг ҳам боши бинт билан танғилган. Бир кўлидан бинт ўтказилиб елкасига осилган. Соғ – ўнг кўли билан Ирина тумба устидаги косадан қошиқда шўрва олиб, Тоҳирнинг оғзига тутиб ичираяпти. Тоҳир ихраб кўяди.

– Тоҳир! Ич, азизим! Мана... ол!

Тоҳир яна ихрайди.

Орадан 5-6 ой ўтгач.

Ирина яна ўша палатага кириб келади. Қўлида мева-чевали елим-халта. Тоҳир ҳам анча ўзига келиб, тузалиб қолган. Ирина кроват ёнига келиб энгашиб, Тоҳирни қучади, юз-кўзидан ўпади. Тумба устига сархил меваларни қўяди. Апелсин олиб пўстини арчиб Тоҳирга узатади. Тоҳир бу сафар кроват четига ўтиради. Ирина унинг қулоғига ниманидир шипшийди. Тоҳир унга сирли қарайди, қулимсирайди. Сўнг ўтирган жойида бошини Иринанинг қорнига қўяди.

... Орадан яна анча вақт ўтган.

Касалхона ҳовлисида Ирина Тоҳирни ногиронлар аравасига ўтирғизган кўйи айлантириб юрибди. Иринанинг ҳомиладорлиги сезилиб қолган.

Тасвир алмашади.

Яна ўша касалхона ҳовлиси. Тоҳир билан Ирина ҳовлидан чиқиб келаяпти. Тоҳир тузалиб қолган. Иринанинг қорни дўппайиб кўринади. Ой куни яқин қолганини англаймиз. Ҳовли эшиги ёнида қора “Жип”

турибди. Ҳайдовчи тушиб, машина эшигини очади. Машинага чиқишади. Улар орқа ўриндикда кетишяпти. Иккови ҳам шод, хурсанд. Шу маҳал Иринанинг қўл телефони жиринглайди:

– Алло. Ҳа, Ирина Андреевна эшитаяпти.

– Нима? Нима деяпсиз? – Унинг ранги қув оқариб, лаблари титрай бошлайди. Телефони қўлидан тушиб кетади. Йиғлаб юборади.

Тоҳир анграйиб туради. Нимадир содир бўлганини сезади.

Тоҳир: – Нима бўлди? Нима гап? Гапирсанг-чи.

Ирина: (йиғлаб Тоҳирни кучади) – Дадам... Дадам.. қазо қилибди.

Сўнг қорнини ушлаб бир бора оғир ихрайди-да, хушидан кетади.

Тоҳир Ҳайдовчига қичқиради:

– Касалхонага, касалхонага ҳайда!

X

Вагон йўлаги. Ирина ҳамон деразадан ташқарига қараб турибди. Ботир купедан чиқиб унинг ёнига келади.

– Ирина Андреевна, менга Бухородан қўнғироқ қилишди. Хавотир олманг. Сиз айтган манзилни аниқлашди. Бухорога етиб боришимиз билан сизни ўша ерга олиб борамиз.

Ирина: (Ботирга миннатдорчилик билан қарайди) – Раҳмат сизга. Сизни ҳам ташвишга қўйдим.

Ботир: – Энди купега кириб бироз дам олсангиз яхши бўларди.

Ирина хўп дегандай бош ирғайди. Ботир купега қайтади. Ирина яна деразага қарайди.

XI

Иринанинг данғиллама хонадони. Тоҳир уйда гилам устига икки ёшли Темур билан ўйнаб, ўмбалок ошишмоқда. Болакай қиқирлаб кулади. Тоҳир янада завқ-шавққа тўлиб уни эркалайди.

– Хўш, йигитча, ойинг айтганини қил! Яна сенга (қўлини ёзиб кўрсатади) жуда катта қовун олиб келаман....

Болакай кулади.

– Ойингга-чи, ойингга нима олиб келай?.. Ойингга узум, олма олиб келаман. Шунақами, ойиси?

Тоҳир стулда ўйга толиб ўтирган Иринага қарайди. Иринанинг қўлида Тоҳирнинг курткаси. У курткасининг енгини беихтиёр ғижимлайди. Ҳаяжонлангани сезилиб туради.

Ирина: – Нимагадир кўнглим ғаш. Поездда уч кун юрасан. Ўзингга эҳтиёт бўл...

Тоҳир: (Иринага кулиб қарайди) – Самолётда учаман десам ўзинг кўнмадинг-ку...

Ирина: – Мен эмас... Доктор рухсат бермади. Қон босиминг ошиши мумкин экан.

Тоҳир: – Майли. Докторга ҳам қулоқ тутиш лозим. Сен хавотир олма. Уйга бориб келганимга ҳам олти ойдан ошди. Онарни, қариндош-уруғларни соғиндим. Дадамнинг ҳам тоби йўқ экан. Операция қилдираман. Икки ҳафтада қайтаман. Сен ўзингга, Темурга эҳтиёт бўл... Компания

иши билан ёрдамчиларинг шуғулланиб туришсин. Сен ҳам мен билан борсанг яхши бўларди, лекин (Темурга қарайди).

Ирина: – Темурчик улғайгач, албатта, бирга борамиз.. Кейинги сафар албатта бирга борамиз.

Тоҳир ўрнидан туради. Улар кучишади. Ирина унга курткази ва телпагини кийгазиб қўйди.

Ирина: – Тезроқ қайт. Кутамаман!

Тоҳир: – Албатта, тезда қайтаман...

Улар яна кучишади.

XII

Вокзал. Ботирни дўстлари кутиб олишади. Ирина ўғли Темур билан бир четда қимтиниб турибди. Ботир уларга қарайди. Сўнг дўстларининг ёнидан ажралиб уларнинг олдига келади, Иринага мурожаат қилади:

– Ирина, демак сизни “Қувонч” кўчасига олиб борамиз. Кейин мен кўриқхонага қайтаман.

– Йўқ. Агар мумкин бўлса, ҳозир меҳмонхонага борсак.

– Сиз нима десангиз – шу!

Улар “Нексия”га ўтиришади. Машина йўлга тушди.

Меҳмонхона.

Ботир меҳмонхона фойесидан Темурга Бухоро шахрини кўрсатапти. Ирина уларнинг ёнига келади. Қўлида калит.

– Мана, хона олдик. 313-хона. – Ботир кулади. Ирина жилмаяди.

– Ҳечқиси йўқ. Ҳар ҳолда 13-чи эмас-ку.

– Сизга катта раҳмат. Энди биз хонага кириб бироз дам оламиз, кейин...

– Кейин “Қувонч” кўчасини излайсизлар, шундайми?

– Ҳа, шундай.

– Мана, менинг телефоним, агар керак бўлсам, албатта, қўнғироқ қилинг.

Ботир кетади. Ирина ўғлини етаклаб хона томон юради.

Меҳмонхона ёнида Ботирни дўстлари ажабсиниб қарши олишади.

Улардан бири:

– Шундай гўзал аёлни меҳмонхонада ёлғиз қолдиришинг яхшимас.

– Биринчидан, у ёлғизмас, иккинчидан, у эрини кўргани келган...

Учинчидан, у сен ўйлагандай эмас... Жуда яхши аёл!

– Агар у эрининг ёнига келган экан, нега меҳмонхонада ётади?

– Сен собиқ терговчи, қизиқувчанлигингни ҳамон ташламабсан-а?

Улар машинага ўтиришади.

XIII

Ирина ўғли билан Бухоронинг қадимий кўчаларини яёв айланиб “Қувонч” кўчасини топишади. Улар 47-уй эшиги ёнида туришибди. Ирина ҳовли эшигига ҳаяжон билан қарайди. Қўли билан эшикни сийпалайди. Эшикка юзини босади. Сўнг эшикни оҳиста қоқади. Жимлик. Эшикни қаттиқроқ уради. Сукунат. Яна эшик қоқади. Қўшни уйнинг дарвозаси очилади. Қўшни аёл чиқади. Ирина ва унинг ўғлига қизиқсиниб қарайди:

– Ассалому алайкум. Сизларга ким керак?

Ирина каловланиб, ноқулай аҳволда қолади. Сўнг ўзини базўр қўлга олади:

– Менга... Бизга... Тоҳир шу ерда яшайдими?

Аёл Иринага бош-оёқ диққат билан қарайди.

– Бу ерда ҳеч ким йўқ...

– Кетишганми?

– Йўқ.

– Ойижон, сув ичаман, ойижон. Сув, – Темур сув сўрайди.

– Сабр қил, ўғлим.

– Яхшиси, бизниқига қиринглар. Йигитча чанқабди. Қани, қиринглар.

– Ноқулай бўлмасмикин?

– Бемалол келаверинглар. Олисдан келаетганга ўхшайсизлар.

Улар қўшни ҳовлига киришади.

– Ассалому алайкум, бувижон.

Аёл айвонда ўтирган кампир билан саломлашади.

– Ассалому алайкум, – Ирина ҳам кампирга салом беради.

Қўшни аёл Ирина ҳамда Темурни кампирнинг ёнида қолдириб уйга кириб кетади.

Ирина қоқсуяк, турмушнинг ғам-андуҳлари қаддини дол, юзини ажин этган кампирга синчковлик билан назар ташлайди. Кампирнинг титроқ қўллари бироз, олдга Темур томонга чўзилади. Темур чўчиган бўлиб ортга тисланади. Ирина кампирдан кўз узмайди.

– Қарилик курсин, болам, – дейди кампир ва яна, бир нуқтага бемаъно тикилиб туради.

Патнисда у-бу нарса, қанд-курс кўтариб қўшни аёл келади. Патнисни хонтахтага қўяди. Ундан сув тўла пиёлани олиб Темурга узатади.

– Ич, полвон. Ич.

Темур ютоқиб сув ичади. Иринанинг ҳамон кампирга синчков қараб турганини кўрган аёл изоҳ беради:

– Тоҳирнинг онаси. Кампир шўрлик ёлғиз қолди. Эри қазо қилгач, кўзи кўрмай қолди. Ёлғиз ўғли Тоҳир Россиядан қайтмади. Ўғлининг йўлига кўз тикиб азоб-уқубатда яшади. Ёлғиз қолмасин деб уйимизга опкелдик. Дарвоқе, Сиз Тоҳирга ким бўласиз?

Ирина довдираб қолади. Титрай бошлайди. Ботинда отилган оғриқ вужудини қақшатади. Лаблари пирпирайди.

– Биз... биз... Мен... Ҳа, Тоҳир билан Тошкентда бирга ўқидик. У менинг курсдошим.

– Шундайми? Тоҳир йўқ. Тоҳир йўқолган.

– У тирик. У келади, – кампир бир нуқтага термулиб ихрайди.

– Албатта, тирик... Тирик. – Қўшни аёл кампирни юпатмоқчи бўлади, – албатта, келади...

Иринага қараб бош ирғаб қўяди. Кампирга ачиниб қарайди.

Ирина ўзини базўр ушлайди. Бир амаллаб ўзини қўлга олиб ўрнидан туради.

– Сизга катта раҳмат, биз энди борайлик...

Кампир безовталанади. Қўлини олдга чўзади.

– Ўтирсангиз бўларди. Бирга тушлик қилардик, – дейди қўшни аёл.

Ирина Темурни эргаштириб ҳовлидан чиқади. Кун киёмга келган. Иссиқ. Ҳаво дим. Ирина ҳансираган кўйи, ўғлини етаклаб бораяпти. Лаблари пирпирайди. Кўзларидан шашқатор ёш оқади. Темур ихрайди:

– Ойижон, чарчадим...

Аёл ҳиққиллайди.

– Чида болам, чида!

Улар чиқиб кетгандан сўнг кампир кўшни аёлдан ўрнидан туришига ёрдамлашишни илтимос қилади.

Кўшни аёл кампирга ўрнидан туриши учун ёрдамлашади. Кампир ўрнидан туради.

– Ҳалиги жувон чиройлимиди?

– Меҳмонми?

– Ҳа, жудаям...

– Бола Тоҳирга ўхшармиди? Бола менинг Тоҳиримга ўхшармиди деяпман.

Кўшни аёл хангу манг бўлиб қолади.

– Сизнингча?..

– Ҳа. Тоҳиржон тирик. Мени ўз уйимга олиб бориб қўй. Ўз уйимда уни кутиб олай, қизим. Тоҳир ўлмаган, қизим.

Кўшни аёл кампирга ажабсиниб қарайди-да, ўзини тутолмай йиғлаб юборади.

XIV

Бухоронинг гўзал гўшаси – Лаби Ҳовуз. Ҳовуз қирғоғида Темур ўтириб сузиб юрган ғозларга нон ушоқларини отаяпти. Ирина ҳориган алфозда кроват ёнидаги ўриндикда ўтирибди. Чехраси ғамгин. Кўзларидан дувиллаб ёш оқаяпти. Сўнг... Нимадир ёдига тушгандай бўлиб ўғлига қарайди. Ҳовуз қирғоғидаги ўғлини кўриб чўчиб кетади, ўрнидан шахд билан туриб ўғли томон югургилайди.

– Темур! Темурчик! Нима қилаяпсан! Тўхта! Эҳтиёт бўл!

У ўғлини қўлидан ушлаб стол ёнига олиб келади. Темур мудрайди. Оқ ятак кийган чойхоначи патнисда у-бу нарса, бир чойнак чой олиб келиб Иринанинг столига қўяди.

– Мана булар сизга!

– Раҳмат... Мен ҳеч нарса буюрмадим-ку.

– Ҳечқиси йўқ. Сиз бизнинг меҳмонимизсиз. Нима керак бўлса торгинмай сўрайверинг!

– Раҳмат! Илтимос, менга қаердан қўнғироқ қилсам бўлади шуни айтсангиз, – у ўзининг қўлтелефонини кўрсатади, – менинг телефоним бу ердаги рақамларга мослашмаган.

– Марҳамат! – чойхонага чўнтагидан уяли телефон олиб узатади.

Ирина сумкасини ковлаштириб ташриф қоғози олади. Ундаги рақамни термокчи бўлади. Титроқ бирмоқлари ўзига бўйсунмайди. Қалтирайди. Титрайди.

– Илтимос, манови рақамни териб беринг. – Ташриф қоғозини йигитга узатади. Йигит рақамни териб уяли телефонини Иринага беради.

Ирина: – Алло! Алло! Ботир! Бу менман – Ирина... Ассалому алайкум... Мен адашиб қолганга ўхшайман. Меҳмонхона номи ҳам ёдимдан кўтарилибди. Манзил ёзилган қоғозни тополмаяпман, йўқотиб қўйдим.

Телефонда овоз:

– Ҳозир етиб бораман. Мен қўриқхонадаман... – Сиз ҳозир қаердасиз.

– Бу ер қандай жой? – Ирина йигитдан сўрайди.

– Лаби ҳовуз!

– Лаби ҳовузда эканмиз.

...Нексия Калла-Минор олдидан ўтиб бораяпти. Ирина ва Темур орқа ўриндикда. Ирина ҳаяжонда. Темур машина ойнасига ёпишиб, атрофни кузатиб бораяпти.

– Бу Калла-минор, машҳур минора. Бу эса Бухоро амирининг ҳарамиди.

Ботир Иринага ўгирилиб қаради.

– Сизга қизиқарли эмасми булар?

– Ботир, бу ерда илоҳий жой борми, яқин атрофда?

– Бу ернинг ҳар бир қаричи илоҳий жой! Бухорода илоҳий жойлар, зиёратгоҳлар жуда кўп. Яқин жойдагиси, Чашма Аюб. Шифобахш сув бор.

– Ўша ерга борсак бўладими?

Улар Чашма Аюб зиёратгоҳига боришади. Ирина булоқ тепасида нималарнидир деб пичирлайди. Сўнг кафтида сув олиб юзини чаяди. Ўғли Темурнинг ҳам юзини чаяди. Ўғли онасига ҳайратланиб қарайди.

Улар ташқарига чиқишади. Машина олдида Ботир кутиб турибди. Аёл ўзини овутади. Унинг кўзларида мунг

– Қани, энди кетдик. Сизнинг дўстларингиз ёнига, кўриқхонага борамиз.

XV

Кўриқхонанинг дам олиш маскани. Атроф хушманзара, баҳаво. Кенгликлар тутшиб кетган олисларда чексизлик ястанган. Кўриқхона дам олиш масканининг гўзал ва кўркем ҳовлисида замонавий кўринишда тикланган айвонли бино. Бинога кираверишдаги йўлакнинг икки томонида экилган тоқлар вайишга чирмашган. Қуюқ соя. Меҳмонлар ана шу вайиш соясида дид билан безатилган оппоқ дастурхон атрофида ўтиришибди. Дастурхонда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса бор. Ҳамма нарса муҳайё. Кенг-мўл стол теграсида Ботирнинг икки нафар дўсти, унинг ёнида эса Ирина билан Темур.

Улардан нарироқда кабоб кўрасида олов аралаш тутун димоқни қитиқлаб, иштахани очадиган, жазиллаган чўғда пишаётган кабобнинг ҳиди таралади. Кабоб кўраси ёнида эса ўрмончилар қийимидаги киши кўлига картон олиб кўрани елпаяпти. Иринанинг унга қизиқсиниб қараб турганини кўрган мезбонлардан бири ўрмончига қараб кичқаради:

– Бўлди-да, энди Ҳошимбой! Одамни қийнавординг. Иштахани карнай қилдинг. Тезроқ оп кесанг-чи.

Қирк ёшдаги ўрмончи жилмаяди.

– Икки дақиқа сабр қилинг, хўжайин... Мана, тайёр бўп қолди.

Мезбонлардан бири қадаҳларга ичимлик қуяди.

– Қани, кабоб келгунча биттадан олайлик, – сўнг Темурга қараб: – Полвонга эса шарбат қуямиз.

Темур шарбатни ичиб, ўрнидан туради. Кўриқхона атрофидаги панжара томон юради. Панжара ортида ўйноқлаб юрган жайронларга ўт юлиб беради. Қиқирлаб кулади. Сўнг ҳовли саҳнидаги ўтинхона ёнида ўтин тахлаётган, у-бу нарсага андармон бўлиб юрган уст-боши ирқит, кун иссиқ бўлишига қарамай эгнига плаш, бошига панамани бостириб

кийиб олган кимсага қизиқсиниб қарайди. Унинг ёнига боради. Ҳалиги дарвешсифат кимса ҳам болага қараб нимадир дейди.

Шу маҳал дастурхонга кабоб тортилади:

– Оҳ... оҳ... Бунақа кабобни ҳали сира татиб кўрмагансиз, – дейди мезбонлардан бири.

– Тайёрлаш методикасини фақат бизнинг Ҳошимбой ўрмончимиз биледи, – дейди хўжайин. Ирина яна ҳовли этагига кўз ташлайди. Темур билан ҳалиги девонасифат киши панжара олдида жайронларга қараб туришибди.

Ўрмончи: – Кабобдан олинг, – у бир сихни Иринага узатади.

Ирина: – О, зўр бўпти. Лекин...

Ўрмончи (таажжуб билан) – Нима лекин?

Ирина: – Кабоб жайроннинг гўштидан тайёрланмаганми, ишқилиб?

Ўрмончи ковоғини уяди:

– Йўғ-е, одамни хафа қиляпсиз. Жайрон “қизил китоб”га киритилган-ку.

Ирина жилмаяди. Яна панжара томон қарайди:

– Ҳазиллашдим.

Даврадагилар ўрмончининг ҳазилни тушунмаганидан кулишади.

Мезбонлардан бири яна қадахларга ичкилик қуяди. Ирина “мен ичмайман” маъносида қўли билан қадахни тўсади.

– Менга олма шарбати қуйинг.

Ботир мезбонга “мажбурлама” дегандай бош иргийди.

– Марҳамат. Шарбат бўлса, шарбат-да...

Ирина дастурхондан бир шингил узум олади-да:

– Майлими, Темурга узум олиб бориб берсам? – дейди.

Аёл бир шингил узумни олиб ҳовли адоғи томон юради. Кабоб кўранинг олдида келганда болакайнинг ёнида ўтирволиб ўтин тахлаётган ҳалиги уст-боши афтода, соқол-мўйлови ўсиб кетган кишига қараб хавотирланади.

Ўрмончи кўрани елпиётиб, Иринага далда беради:

– Кўркманг... У жудаям ювош одам. Безиён. Ҳеч кимга зарари тегмайди. Хўжайиннинг содиқ одами у. Хўжайин уни Саратовдаги касалхоналарнинг биридан олиб келган.

– Қаёқдан? – деб сўради аёл қизиқсиниб.

– Россиядан... Саратовдаги шифохонадан. Шифохона бош врач и хўжайиннинг яқин оғайниси. Борди-келди қилиб туришади.

Девонасифат орқа ўгириб ҳамон ўтин майдалаб уни тахлаш билан банд. Болакай эса унинг олдида пилдираб айланиб юрибди. Иринанинг унинг ёнига боришга юраги дов бермайди. Бунини сезган ўрмончи ҳалиги девонани чақиради.

– Ҳой Т.Т. буёққа кел! Ма, узумни оп кет, – Иринанинг қўлидаги узумни олади, – Ма, узумни болакайга бер. Бўлди энди. Бошқа ўтин керакмас. Этади.

Серсоқол хўмрайиб, панамани кўзигача бостириб олган кўйи уларнинг ёнига яқинлашади. Қўлидаги ўтин ва челакни кўранинг ёнига қўяди. Узумни олиб оқсиганча ортга, жайронларни кузатиб турган болакай томон кетади.

Ирина унинг ортидан ажабсиниб қарайди.

– Ғалати одам. Қизиқ.

Соқолли киши Темурнинг олдига бориб узумни беради.

Темур: – Раҳмат. Жайрон ҳам узум ейдими?

У бошини силкийди. Болакай узумни олиб жайронга тутлади.

Ирина ва ўрмончи столга қайтиб келишади. Ирина ўтирган жойида ўғли томонга безовталаниб қараб кўяди.

– Хавотирланманг, Ирина хоним! У чивинга ҳам зиён етказмайди. Бир куни браконьерлар билан муштлашишга тўғри келди. Т.Т. ҳам ёнимда эди. Уни менга кўмаклашади, деб ўйловдим. Қаерда. Бирдан ерга ўтирволиб бошини чангаллаб қалтирай бошлади.

– Демак қачонлардир бошидан зарба еган, – деди Ботир.

– Ким билсин...

– Нега уни Т.Т. деб чақирасизлар, – деди Ирина.

– Кўриқхона атрофида пайдо бўлиб қолган маҳали унинг исмини сўраганимизда базўр Т.Т. деб дудуқланиб жавоб берди. Гапиролмайди.

Шу маҳал соқолли киши болакайга челақдан тошбақа олиб узатади. Болакай хурсандчилигининг чеки йўқ...

– Ойи... Ойижон... Тошбақа... Тошбақа, – дейди бола.

Серсоқол бош ирғаб кулади. Ирина ҳам уларга қараб жилмаяди.

Даврадаги мезбонлардан бири Иринага кўз қирини ташлаб ёнидаги кишининг қулоғига шипшигандай бўлади.

– Жудаям жиддий аёл экан-а?

– Россиядаги энг катта компаниялардан бирининг Бош директори. Миллиардер аёл экан, мезбон. Сўнг Ботирга ва Иринага қараб кўяди.

... Серсоқол киши Темурнинг шодлигидан қувониб бош ирғаб кулади. Сўнг даврада ўтирганлар томон жилмайиб қарайди. Серсоқол киши Иринага кўз ташлайди-да, юз қиёфаси титрай бошлайди. Ирнининг ҳам чехраси оқариб кетади. Серсоқол унга термулиб қараб турибди. Сўнг юзи мурдадай оқаради. Ўтириб олади-да, икки кўли билан бошини чангаллаб қалтирай бошлайди. Ихраб юборади. Сўнг ўкириб йиғлай бошлайди. Ирина ўрнидан туриб кетади. Унга томон югуради. Бориб Т.Т.ни қучоқлайди, ўтириб олиб унинг бошидан, юз-кўзларидан ўпа бошлайди. Т.Т.нинг бошидаги панама ерга тушиб кетади.

Ирина: – Тоҳир... Тоҳир... Азизим... Тоҳир. – Уввос солиб йиғлай бошлайди.

– Мен... Сени... Сени топдим, азизим, Тоҳир.

Ойисига ҳангу-манг бўлиб қараб турган Темур ҳам йиғлаб юборади. Стол атрофида ўтирганлар ўрнидан туриб кетишади. Нимадир ерга тарақлаб тушиб, чил-чил синади.

– Ойи... Ойижон... Ойи, – бола йиғлаб Т.Т. ва Ирнининг атрофини айлана бошлайди.

– Темур. Темурчик... бу Сенинг даданг! Бу даданг. Сенинг даданг, болам!

Ирина Тоҳирни ўрнидан турғазиб унга суяниб туради. Улар йиғлашмоқда.

– Юр, Тоҳир. Юр, – Ирина Тоҳирни суяб ва ўзи унга суяниб давра томон бора бошлайди. Уларнинг ёнида Темур.

Давра аҳли уларга қараб тош котиб туради.

НАСИМХОН РАҲМОНОВ

ЕРДА ЕЛ БЎЛИБ ГУВЛАГАН ШОИР

Ўтган асрнинг 30-йиллари туркий олам тарихида энг шафқатсиз даврлар, қора кунлар сифатида тарихда муҳрланиб қолди. Ўзбекистонда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир, Абдурауф Фитратнинг тақдири... Мана шу улуғ инсонлардан асло айри қарамаган ҳолда қозоқ халқининг улуғ сиймолари Аҳмад Бойтурсунов, Миржақип Давлатов, Жусипбек Аймаутов, Мағжон Жумабоев ва қатор ижодкор, маърифатпарвар туркийзабон миллат фидойиларининг фожиали қисматини кўз олдимишга келтирамиз. Ҳар иккала миллат вакилларининг мақсади, аъмоли, дунёқараши бир нуқтада туташганди.

Мағжон Жумабоевнинг таржимаи ҳолини ўқиганимизда, 30-йиллар нақадар бадбин замон бўлган экан, бир миллатпарвар, эркесвар зиёлининг ўзинигина эмас, балки туғишган ака-укалари, опа-сингилларини жисман йўқ қилиш даражасида тубанлашиб кетган экан деган фикрга келамиз.

Мағжон Бекенули Жумабоев 1893 йил 25 июнда Сарикайғир туманидаги Сассикқўл қишлоғида туғилган. Унга Муҳаммадjon деб исм қўйдилар. Мағжон бой оиладан бўлиб, отаси туман бошқарувчиси эди. Шоир тўрт ёшидан бошлаб шарқ тиллари ва адабиётини ўргана бошлайди. Унинг илк шеърлари сақланмаган. Қизил Ўрдадаги Бегишев мадрасасида араб, форс ва турк тилларини ўрганишда давом этди ва ўрта маълумотни ўша мадрасада олди. 1910 йили Мағжон Уфа шаҳридаги олий мусулмон мадрасаси – мадрасай Олияга ўқишга киради. Татар адабиётининг буюк вакили Галимжон Иброҳимов мана шу мадрасада дарс берарди. Мағжон унинг маслаҳатларидан баҳраманд бўлди. Мағжоннинг билим доираси ва дунёқараши кенгайишида, бадиий ижодда ўз ўрнини топишида Галимжон Иброҳимов катта роль ўйнади. 1912 йили Г. Иброҳимовнинг ёрдами билан Мағжоннинг илк шеърлар тўплами босмадан чиқди. Ана шу пайтларда Миржақип Давлатов ва Аҳмад Бойтурсуновнинг маслаҳати ва кўмагида Мағжон рус тилини ўрганди. Рус ва Европа адабиёти билан танишди. “Қозоқ” газетаси билан ҳамкорлик қилди. 1913 йили Мағжон Омск ўқитувчилар семинариясига кирди. Бу ерда ўқиш билан бир қаторда ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам иштирок эта бошлади.

Мағжон Жумабоев ижодининг биринчи босқичи 1910–1917 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда ёзган шеърларида кўпроқ тарихга мурожаат ва миллий озодлик курашилари оҳанглари баландроқ жаранглайди.

Февраль инқилоби арафасида Мағжон Жумабоевнинг номи қозоқ зиёллари орасида етук шоир сифатида эътироф этиладиган бўлди. У “Алаш” партияси вилоят кенгашига аъзо бўлиб кирди. Аммо Мағжон сиёсий жа-

* Насимхон Раҳмонов – филология фанлари доктори, профессор.

раёнларга эмас, бадиий ижодга кўпроқ эътибор қаратди. Ижодининг иккинчи босқичи – 1917-1924 йилларда М.Жумабоев тайёр қолиплардан воз кечиб, ижодий индивидуалликка эътибор қаратди. Журналистика билан шуғуллана бошлади, маориф соҳасига қизиқди. 1922 йили “Педагогика” номли китобини эълон қилди. Мағжон маълум вақт дастлаб Омскда, кейин Петропавловскда чиққан “Бўстонлик туғи” (“Озодлик байроғи”) газетаси муҳаррири бўлиб ишлади. Шоир 1923–26 йилларда Москвадаги адабиёт институтида таҳсил олди. Бу институтга машҳур рамзиётчи шоир В.Брюсов раҳбарлик қиларди. В.Брюсов ёш қозоқ шоирининг истеъдодига юксак баҳо берди. Айни пайтда Мағжон Москвадаги “Шарк” нашриётида ҳам фаолият олиб борди. 1927 йил ёзида ватанига қайтиб, ўқитувчилик билан шуғуллана бошлайди, болалар учун адабиётлар, дарсликлар ёзди. 1929 йили Мағжон Жумабоев ёлғон айбловлар оқибатида 10 йилга қамалади. У жазони Шимолда ўтайди. 1935 йили Максим Горькийнинг васийлиги билан муддатидан олдин қамокдан озод қилинади. Афсуски, озодликдаги ҳаёт узоққа чўзилмади. У ўрта мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси бўлиб ишлаб юрганда, С.Сайфуллин таклифи билан Олмаотага келди. 1937 йили 30 декабрь куни Мағжон иғво ва бўҳтонлар билан яна қамокқа олинди, отувга ҳукм қилинади. 1938 йил 19 март куни ҳукм ижро этилди.

Зулму тааддилар халқни қон-қақшатди, миллат гуллари – зиёлиларнинг кушандаси бўлиб келди. Зотан, заифлик, маънавий тубанлик ҳар доим жасоратни, миллатнинг олға интилишини душман деб билган. Тарих бунга кўп гувоҳликлар беради. Мағжон бир шеърида мунг билан шундай дейди:

*Олисда оғир азоб чеккан боврим,
Чечакдай хазонрезги теккан боврим,
Қамалиб қалин ёвнинг ўртасинда,
Қул қилиб кўзининг ёшин тўккан боврим.
Олдинги оғир қайғу ёпган боврим,
Умр бўйи жафо чеккан ётдан боврим,
Қонсираб юраги тош ёвуз каслар,
Тириклай теринг шилиб ётган боврим...*

Мағжон илк ижодидан бошлаб миллатнинг яхлитлиги, тақдири, келажаги учун безовталанган шоир эди. Миллатнинг яхлитлиги, биринчи навбатда, она тилига боғлиқ. Мағжон ҳам қозоқ миллатининг бирлиги ва келажак тақдирини она тилида кўради. Шоир она тилини шунчаки мадҳ қилиб қолмайди, балки тил миллатни асраб қолади дея ҳайқиради. “Қозоқ тили” шеърида, “ёруғ кўрмай узоқ ётган тоза, теран, кучли тил”га – она тилига кўп умид боғлайди, “тарқаб кетган болаларинг бағрингга оқ кўлинг-ла торта оларсан, сен – тилим” дея миллатнинг жипслашуви учун она тилига кўп вазифа юклайди. Мағжон болалигиданок араб, форс, турк ва рус тилларини мукамал ўргангани боис, бу тиллардан умри давомида кўп манфаат топган бўлса ҳам, она тили аслида миллатнинг борлиғи эканини бир дақиқа бўлса-да унутмайди, миллатпарварлик она тилига самимий муносабатдан пайдо бўлишига ишонади.

Аммо миллатпарварлар ҳаёти силлиқ кечавермаган. Шунинг учун ҳам Мағжоннинг шеърларида миллатпарварлик ва фожеавийлик уйқаш. Мағжон учун миллат тақдири қанчалик муҳим бўлса, она тилининг тақдири ҳам шунчалик муҳим. Она тилидан жудолик – миллатнинг маънан жудоликка юз тутишидир. Мағжон ўша шеърда “Асқар Олой – олтин она эсда йўқ, Ботир, хонлар – не донолар унутилди” дея ўксик кўнгил билан фиғон қилар экан, манқуртлик қозоқ миллатига қанчалар қимматга тушганини баён этади. Абай, Ибрай Олтинсарин, Чўқон Валихонов каби қозоқ халқининг қатор миллатпарвар, буюк сиймоларининг биринчи галдаги мақсади ҳам миллатнинг қудрати ва улуғлигини кўрсатгани, маърифат сари етаклагани эди. Ана шу улуғ инсонларнинг ғояларини Мағжон давом эттирди. Шоир буни илк ижодидаёқ теран англаб, кўрсата олди. Ана шу хизматлари учун ҳам Мухтор Авезов Мағжонни Абайдан кейинги маърифатпарвар, буюк ижодкор сифатида эътироф этган эди. Бу шунчаки Мағжонни улуғлаш учун айтилган гап эмас, балки Мағжоннинг шеърлари, дostonлари, дарсликлари, умуман, барча асарлари, шунингдек, педагогик фаолияти унинг нафақат қозоқ маданияти, балки Ўрта Осиё халқлари маданиятида эгаллаган ўрнини кўрсатадиган ёрқин далилдир.

Мағжон қозоқ адабиётига янги оқимни олиб кирган шоир сифатида ҳам эътиборга молик. Мағжон туркийзабон шоирлар орасида рус ва Европа адабиётидан рамзиётчилик (символизм)ни қозоқ шеърлятига олиб кирган илк пешқадам шоирлардан бири бўлди. Рамзиётчилик рус ва Европа шеърлятига шунчаки тақлид эмас, балки туркона бадий тафаккурнинг шеърлятда янгилашиши, “дарахт ортидаги ўрмонни кўра олиш” лаёқатининг ифодаси эди. Мағжон ўзининг рамзий образлари орқали, файласуф рамзиётчи рус шоири Вячеслав Ивановнинг ибораси билан айтганда, “айтилмаган сирли хат”га ишора қилади. Ишоралар – Мағжонни рамзиётчи шоирлар қаторида кўришимизга имкон берибгина қолмай, қозоқ адабиётини рус ва Европа адабиёти билан боғлаган етук шоир эканини далиллайди. Шеърлятга фалсафий мазмун олиб кириш учун қилинган ҳаракатлар айнан Европа шеърлятида рамзиётчи шоирлар ижодидан бошланди. Зотан, улар сўзга фалсафий мазмун юклар эканлар, ижоднинг моҳиятини шунда кўрганлар. Шеърдаги фалсафий мазмун сўзга бутун бошли тарихни юклашдан пайдо бўлади. Андрей Белийнинг рамзиётчи шоирлар фалсафий қарашлари бўйича ёзган “Рамзиётчилик – оламни англашдир” номли китобида рамзнинг юзага келиш жараёнини метафоранинг пайдо бўлиши билан бир деб қаради: “Сўз образли рамзни – метафорани пайдо қилди, метафора эса ҳақиқатан бор деб тасаввур қилинган сўз – мифни пайдо қилган; миф – динни, дин – фалсафани, фалсафа эса истилоҳни ҳосил қилган”, дея сўз остидаги фалсафий мазмунгача бўлган тарихий-шуурий жараёни шу тарзда ифодалаган эди. Бир неча босқичдан иборат бу шуурий жараёнда шеърнинг шакли, мазмуни ва қиймати ортади. Шоир фикр хулосасини айтмайди, балки ўқувчига қолдиради. Зотан, шеърнинг қиймати ҳам шоир ўз фикрини “охиригача айтмагани”да, ўқувчини “яширин мазмун”ни англашга ундаганидир. Мағжоннинг “Ўғлон” шеърига эътибор берайлик. Она ягона суянчиғи бўлган ўғлини ёнидан асло жилдиргиси келмайди. Кўнгли нимагадир алағда бўлаётган ўғлига ёшлиқнинг энг гўзал, такрорланмас лаҳзаларини кўрсатади.

*Дардинг бўлса, дўмбиранг ол,
Қўшиқ айт, черт, янграгиб чал,
Товшинг тинглаб ёш сулувлар,
Ютсин заҳар, ютсин гоҳ бол, –*

дея зорланади. Аммо ўғилнинг дарди бошқа – у “ов”га кетишга қасд қилган, “Кетмоқчиман овга! Овга!” дея ўзини безовта қилаётган, унга тинчлик бермаётган дардини айтади. Ўғилнинг аҳди қатъий! Ниҳоят, она, жамики турк оналарига хос охирги илинжини айтади: ўғил – онанинг ягона суйанчиғи, қартайганда мададжори, кўзининг оқу қораси. Ўғилнинг қатъий аҳди онанинг илтижоларидан устун келди. Ўғил учун “ов” олдида мол-давлат ҳам, ёр ҳам, қариндош ҳам ҳеч нарса эди. Ҳақиқий туркона жасорат!

*Кетиб бораётганида
Дуч бўлди у сонсиз ёвга.
Найзалашиди, қиличлашиди,
Ўғлон ўлди ботиб қонга.
Ўғлон ўлгач ботиб қонга,
Роҳат етди асов жонга.*

Мағжоннинг ушбу шеърдан мақсади “ов” тимсоли орқали душманга қарши курашиш, душман зарбасини қайтариш, ғанимнинг ғаразли мақсадларини даф қилиш эди. Мағжон “ов” рамзий образи заминиди катта ижтимоий мақсадни назарда тутган эди. Асосий мақсадга етишув шоирнинг “ов” рамзий образи остидаги фалсафий тушунчасини реаллаштиради.

Мағжон рус ва Европа шеърлятидаги рамзийчиликни ўз ижодига олиб кириб сингдиргани тасодиф ёки анъанага тақлид эмас, балки эски дунёқарашда мавжуд бўлиб келган қолип (стереотип)лардан воз кечиш натижаси эди. Мағжон В.Брюсов бошчилик қилган Москва адабиёт институтида ўқиган йилларда (1923-1926) унинг ижодида кескин бурилишлар юз берди. У қозоқ адабиётининг янги ўзанга тушиб олишига катта ҳисса қўшгани ўша даврда яратган шеърларида яққол кўриниб туради. Рамзийчиларнинг тушунчаси бўйича, ижод – яширин мазмунни интуитив тарзда мушоҳада қилишдир. Яширин мазмун фақат ижодкорнинг ўзига, унинг индивидуал ижодига тегишли бўлади. Мағжоннинг “Масжид ва авахта” шеъри бу жиҳатдан алоҳида намунадир. Шоирнинг таъбирича, инсонни авахтага ташлаш, кийноқларга солиш мумкин. Аммо тафаккурни қамаб бўлмайди, уни жисмоний азобларга солиб бўлмайди, у шу қадар қудратли.

*Тафаккур қайда, дерсан. Кезади у,
Жаҳон бўйлаб учади, сузади у.
Ердаги тутқин ёрин юпатай деб
Самовий куйлар тўқиб, кезади у.*

Мағжоннинг бу сингари рамзийчи нафақат қозоқ адабиётида, балки туркий халқлар адабиётида ўзига хос, такрорланмас ҳодиса эди. Ҳамма даврнинг ўз шеърлятида бўлгани сингари, Мағжон 20-30-йиллар шеърлятига тамал тоши қўйди десак, муболаға бўлмас.

Мағжон 1922 йилнинг ноябрь ойида Туркистон республикаси Халқ комиссари Турор Рискулов таклифи билан Тошкентга кўчиб келди. Мағжон ёшлигидан араб, форс, турк ва рус тилларини мукаммал ўргангани боис Тошкентдаги икки йиллик ҳаёти анча самарали кечди, Мағжон тинмай изланди.

Мағжон Тошкентда қозоқ-қирғиз маориф институтида дарс берди. Аини пайтда “Оқ йўл” газетаси, “Сана” (“Тафаккур”) ва “Чўлпон” журналлари билан ҳамкорлик қилди. Мағжон Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон тарихи билан чуқур танишди. Соҳибқирон Амир Темурнинг шиддатли, аини пайтда жасоратларга тўла ҳаёти, жаҳонгирлиги Мағжонни илҳомлантирди. Амир Темур қиёфасида Мағжон чинакам турк ватанпарварини кўрди. Амир Темурга бағишлаб шеърлар ёзди. Жумладан, “Соҳибқирон сўзи” шеърида Амир Темурни шунчаки мадҳ қилиб қолмади, балки изланувчан шоир сифатида ўтмиш билан алоқани тамомила узмай, ўтмишнинг энг яхши анъаналарини янгича мазмунда тиклади, шарқона руҳдаги шеърига Ғарб ва рус шеъриятидаги символизмни сингдирди, Амир Темур образини янгича талкинда ўқувчига етказди. У бу шеърида ҳам символчи шоирлар сингари “нариги олам”га назар ташлади, чинакам ғояларни ўша оламдан излади. “Кафтдай ернинг Тангриси кўп бўлмоғи – кўп қайғу” келтиришини афсус билан айтади шоир. Тангри рамзий образи мисолида ер юзини бўлишиб олишга интилаётган жаҳон ҳукмдорларини гавдалантиради. Қадим туркларнинг Тангрига эътиқод қилганларини, жамики мавжудотнинг яратувчиси ва ҳукмдори Тангри эканини Мағжон ўқувчига уқтира олади. Аслида Мағжоннинг бошқа катта мақсади бор эди: Мағжон шу ўринда жуда гўзал ўхшатиши орқали мақсадини аён қилади: кўкда – Тангри ҳукмрон бўлса, ер юзида ҳукмрон зот – Амир Темур. Бошқа ҳеч ким эмас! Мана, Мағжоннинг қиёсидан келиб чиқадиган хулосаси. Шу билан бирга, Мағжон назарида Амир Темурнинг бошқа ҳукмдорлардан афзал томони бор. Афзаллик шундаки,

*Кўк тангриси – Тангрининг
Уруғи йўқ, зоти йўқ.
Жаҳон шоҳи – Темурнинг
Уруғи – турк, зоти – ўт!*

Мағжон бу мисралари орқали буюк Соҳибқироннинг улуғворлигига ишора қилади. Мағжоннинг бу қиёси – фақат Амир Темурни кўкларга кўтариш учунгина айтилмаган, балки туркий ҳукмдорларнинг тарихда ўйнаган буюк ролига берилган ҳаққоний баҳо эди.

Мағжон Жумабой ижодидаги алоҳида ўзига хосликлардан яна бири – Шарқ ва Ғарб халқлари маънавий тараққиётидаги икки оқимни ўзида бирлаштирганидир. Дарвоқе, Мағжонга тенгдош Ўрта Осиё ва Қозоғистон шоирлари ижодида Ғарбнинг таъсирини яққол кузатиш мумкин. Мағжон ижодидаги ғарбона мавзу, ғоя, образлар тизими аниқ кўриниб туради. Рус ва Европа шеъриятдан кириб келган рамзий образлардан бошқа тимсоллар ҳақида Мағжон ижоди мисолида қозоқ адабиётшунослари маълум ишларни амалга оширганлар. Бизнинг кузатувларимиз бўйича, Мағжон Жумабой ижодини фақат қозоқ адабиёти доирасида эмас, Ўрта Осиё шеърияти контекстида ўрганиш лозимлигини унинг ижодидаги

мавзу ва ғоялар, образлар тизимининг ўзбек шеърлятига ҳамоҳанглиги ҳам кўрсатиб турибди.

Мағжон – турколог олим. У Тошкентдаги икки йиллик ҳаёти давомида туркология соҳасида талай мақолалар ёзди. Унинг “Туркистон”, “Олисидаги бовримга”, “Соҳибкирон сўзи”, “Ўрол тоғи”, “Тезда бораман” каби қатор шеърлярию бир туркум мақолаларини ўқиб, Ўрта Осиёда туркологиянинг тамал тошини кўйганлардан бири Мағжондир, дея баҳолаш мумкин. Фузулийнинг “шеър илм асосига қурилади”, деган ҳикматини айнан Мағжоннинг юқоридаги шеърляри мисолида кўрамиз. Фақат кечинманинг ўзи шоирни катта шоирлар қаторида кўришга имкон бермайди. Мағжон қадимги туркийлар давлати тарихини, бу халқларнинг кечмишию босиб ўтган йўлини яхши билади. У нафақат улкан шоир, балки билимдон тарихчи олим эканини ҳам ўз шеърлярида намоёиш қила олган. Мағжоннинг ҳар бир шеъри, албатта, бирон детал, бирон тарихий воқеа ёки тарихий шахсга таянади. Унинг даъваткор мисраларида икки кутб – Кунчиқиш ва Кунботишнинг қиёфаси айнан туркий қавмлар ва туркий элларнинг ўтмишию келажагидан башорат бўлиб жаранглайди. Шоир ачинишу нолаларга бурканиб қолмайди! Фарёд – мутеликни синдиради. Буни Мағжон яхши билади. Айни пайтда тарихда Кунботишнинг ўтказган зулмидан Кунчиқишни ўч олишга эмас, аксинча, Кунботишга маърифатни, эзгуликни ёйишга даъват қилади. Кунчиқиш гарчи Кунботишнинг кўп азобларига дучор бўлган эса-да, Кунботишга юриш қилиб, уларнинг қалъаларини кул эмас, гул, фарзандларини кул эмас, ул (ўғил) қилишга, туркона бағрикенглик билан яқдилликка чақиради. Бу – Мағжоннинг узоққа мўлжалланган дастури, амалга оширишга қатъий бел боғлаган шиори эди. Худди бугунги кунда кечаётган Европа билан яқинлашиш жараёнини, Шарқнинг маънавиятидан, бағри кенлигидан Европани баҳраманд қилишни Мағжон ҳам юз йиллар олдин сезган, ҳис қилган эди.

Қадим Туронзамин тарихи кўп ижодкорларни ҳайратга солиб келган. Шу жиҳатдан Мағжон ижодида “Туркистон” шеъри алоҳида аҳамият касб этади. Бу шеърни, таъбир жоиз бўлса, туркий халқлар шон-шухратини абадийлаштиришга хизмат қиладиган қасида деб айтишни истар эдим. Шеърни ўқиганимизда, ўзбекнинг улуғ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим” қасидаси ёдимизга тушади. Икки халқнинг ҳар икки буюк шоирининг мақсади бир, дунёқараши муштарак, она юрт тарихига, миллатига бўлган муҳаббати чексиз. Мағжоннинг бу шеъри 1922 йили Тошкентда ёзилган. Мағжон тарихни мазкур қасидага кўчириб қўя қолмайди, аксинча, қасида жанрининг талабларига риоя қилган ҳолда, Туркистон образининг гўзал манзарасини китобхон кўз ўнгида чизиб беради.

Мағжоннинг “Туркистон” шеъри бизнинг олдимизда турган кўп масалаларга ойдинлик киритади. Қадим туркий халқлар мифологияси ҳали биз ўрганишимиз зарурат бўлиб турган ана шундай соҳалардан бири. Қаранги, Мағжон тахминан юз йиллар илгари бугунги кунда туркологияда долзарб бўлиб турган муаммолардан яхши хабардор бўлган, бу борада изланган ҳам экан. Қадим туркийларнинг ибтидосини бошлаб берган кўк бўри, Хонтангри, Тарбағатай каби мифологик образлардан Мағжон туркийлар тарихининг ўлмас бадиий саҳифаларини яратди, мифологик образларни туркийларнинг ижтимоий ва этник тарихига

пойдевор қилиб, китобхонни ўйлашга, фикрлашга ундади. Зотан, бу хизматлари билан ўзбек ва қозоқ тарихчи олимларимиз бугунги кунда ўрганиши изчил заруратга айланган Турон тарихини яратишга Мағжон ўз хиссасини қўшди. Ҳа, Мағжон дунёқараши кенг, билими теран, ғайрати оламга сиғмас катта олим ҳам бўлган экан. Мағжоннинг “Ўткир ақл, ўтли ғайрат, югрук хаёл, Туроннинг эрларидай эр бормикан?” деган мисраларида айнан ўзининг ҳам қиёфасини гавдалантириб берган, деб айта оламиз. Мағжон ўз замондошларидан ўткир ақли, ўтли ғайрати, югрук хаёли билан анча илгарилаб кетган эди.

Ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб яқин-яқинларгача – ўн-ўн беш йиллар наригача “турк”, “Турон” каби сўзларни ишлатишда ижодкор аҳли ниҳоятда эҳтиёт бўлар эди. Зотан, “хушёр” сиёсатдонларнинг, бу сўзлар ишлатилаверса, ҳамма турклашиб, Туркияга эътиқод қиладиган бўлиб қолади, деган ғариб қарашлари ҳукмрон эди. Аслида, XX асрнинг бошларигача “турк” “ўзбек” сўзи ўрнида қўлланганини улар билмас эдилар. Мағжоннинг жасорати шунда эдики, у “Туркистон” шеърида Турон тимсолидан туркий халқларни бирлаштиришга ундовчи даъваткор бир куч сифатида фойдаланди.

*Хуморлаб ким изламас туққан элин?
Тулпор ҳам қўмсамасми туққан ерин?
Шимолнинг шоввозлари – қалин Алаш,
Турон ҳам била билсанг – сенинг еринг!*

Ўзлигини унутаёзган турк элларига бундай даъват жуда керак эди. Аммо барча халқлардан “ягона совет халқи” яшаш сиёсати анча йиллар ҳукмрон бўлгани боис, Мағжоннинг бу шеърида кўтарилган ғоя ҳам сукут сақлашга мажбур бўлди. Ҳа, ғоя сукут сақлади. Ўтган асрнинг охирида – Совет давлати парчаланиб, туркий тилли давлатлар ўзлигини англаб ета бошлаган даврлардагина Мағжон бу шеърида келажакдан башорат қилаётгани ойдинлашади.

Мағжон – ёниқ шоир. Унинг қаҳрамони ишқдан, ёр ҳажридан изтироб чекканда, шунчаки оху нолаларини ошкор қилиш билан чекланиб қолмайди. Ёр ошиқнинг фиғонига бефарқ, доим ўзини олиб қочади. Охири, ошиқ севиклисини ташлаб кетишга қарор қилади. Шеърийатда суюкли ёрдан воз кечиб бошқа ёрга кўнгил боғлаш ошиқ томонидан бевафолик деб қораланади. Шундай, Мағжоннинг қаҳрамони маъшуқасининг нозфиноқларига бардош бера олмай, ундан воз кечади, энди бошқа ёрга кўнгил боғлайди. Шеърхон шу ўринда ошиқни садоқатсизликда, енгилтабиатликда айблай бошлайди.

*Севмасанг мен ҳам топдим ўзимга ёр,
Керагинг йўқ, меҳрсиз, йўлингга бор! –*

деб севганидан юз ўгирди-кетди. Ажабо, энди ошиқ янги ёрига осонликча етишса, унда ишқнинг қадри қолмайди-ку! Мана, ошиқнинг аввалгисидан воз кечиб, кўнгил боғлаган янги ёри:

*Алвидо, менга қара, о, мени кўр!
Видолаш, мен кетайин, қўлингни бер!
Олдимда қучоқ очиб қарши олар –
Севган ёр, вафодор ёр – ул қора ер!*

Ёрнинг янгича бу тимсолини фақат Мағжон ўйлаб топди, ошиқликнинг бу ўтли мисраларини фақат Мағжон ярата олди. Биз Мағжоннинг “Севиклимга” шеърини таҳлил қилиш орқали шундай фикрларимизни ўртага ташладик. У бу шеърда чинакам ошиқ тимсолини яратди. У “Сев, севиклим”, “Сулув, сулув”, “Ёш сулувга” каби қатор шеърларида муҳаббатнинг рангин, кутилмаган қирраларини намоиш қила олди.

Мағжоннинг табиатан миллатпарвар шоир экани унинг илк ижодиданок англашилади. Шоирнинг 1911 йили ёзган “Шу куннинг қўшиғи” номли шеъри бор. Шеърни ўқир эканмиз, барча Ўрта Осиё халқлари сингари, қозоқ халқининг жаҳолат ботқоғига ботиб қолиш сабабларини кўрсатади. Нодонлик, билимсизлик – қозоқ халқининг бошига келган кулфат эканини Мағжон ёниб сўзлайди. “Борасан қора тунда чироқ-шамсиз, Енгдими билимсизлик, ит нодонлик?” дея халқига таъна қилиб, куйиниб сўзлайди. Мағжон шу шеъридан кейин бир йил ўтгач ёзган “Шўрлик қозоқ” шеърида маърифатга етишиш – миллатни асоратлардан олиб чиқадиган ягона йўл эканини янада кескинроқ баён қилади. Миллатни уйғотишга бел боғлаган шоир ўз халқини жамики илғор халқлар қаторида кўришни истайди, бунга миллат фақат билим эгаллаш орқалигина етишажагини кўрсатиб беради. Ўзбек халқининг ўша йиллардаги тақдири ҳам айти шундай эди. Зотан, маърифатпарварларнинг тақдирлари бир, мақсадлари ягона...

Мағжон – изланувчан шоир. У қайси мавзуда ижод қилмасин, ўз олди-га ягона мақсадни – миллатни уйғотишни асосий вазифа қилиб кўяди. Бу – Мағжоннинг манифести эди. Ҳатто ҳибсда, ўзининг тақдири қил устидан турган пайтда ёзган шеърларида ҳам ана шу манифестдан қайтмади. Мағжон бу аянчли қисматни “Қамоқхонада туш” шеърини шундай ифода-далаб беради:

*Ёруғлик йўқ, Ойни, Кунни кўрмайман,
Чала ўлим, умрни тўла сурмайман.
Озодликда юрган эркин бир халқнинг
Не қилганин, не деганин билмайман.*

*Хор бўлди-ку шунча гайрат, асл куч,
Авахтада қўлдан келсин қандай иш?
Уйқу тилаб, кўзни зўрлаб юмаман,
Нима қилай? Юпанчим шу – фақат туш...*

Шоир ўзининг шахсий ҳаётини – қамоқхонада кечирган йилларини халқнинг “чала ўлим”ига ўхшатиш орқали миллатнинг дардини юзага олиб чиққан. Шеърнинг ижтимоий мазмуни, моҳияти ҳам аслида шу тушда ўз ифодасини топган. Шахсиятнинг кечинмаси – миллатнинг кечинмасига айланган.

Шоирнинг фалсафий қарашларига туртки берган Ой, Кун тимсоллари бу туркумдаги шеърларида алоҳида аҳамият касб этади. Бу тимсоллар образлилик ҳосил қилиш билан бир қаторда, катта ижтимоий маънони ҳам ифода этади. Зотан, азал-азалдан Ой ва Кун образлари қадимги туркийларда зулматга қарши кучларга тимсол ўлароқ юзага келган. Мағжоннинг “Сарғайдим”, “Ел”, “Соғиндим” каби шеърларида бу тимсолларнинг вазифаси янада аниқроқ бўртиб кўринади.

Мағжоннинг шеърларини ўзбек тилига илк бор истеъдодли шоир ва таржимон Музаффар Аҳмад маҳорат билан таржима қилгани жамики ўзбек ва қозоқ халқини мамнун қилади. Қолаверса, 2018 йил Қозоғистонда Ўзбекистон йили деб эълон қилингани ҳам асрлар давомида ёнма-ён яшаб келаётган туғишган, қондош икки элнинг азалий ва абадий дўстлигига мазкур таржималар яна бир гўзал далилдир.

Қардош қозоқ тилидан ўзбекчага таржима қилиш осондай бўлиб кўринади. Қардош тиллардан таржиманинг мураккабликлари ҳам бор. Аслида ўзбек ва қозоқ тилларининг асл манбаи бир – қадимги туркий тил. Шундай бўлишига қарамасдан, асрлар давомида туркий тиллар тизимида келиб чиқиши бир бўлган ўзбек ва қозоқ халқларининг мустақил тиллари шаклланди. Бунда, биринчидан, сўзлар ва грамматик шаклларни таржима тилида етказишда аслият тилидан узоқлашиб кетмаслик шарт. Иккинчидан, лексик қатламда ҳам мувозанатни сақлаш лозим. Музаффар Аҳмад баъзи сўзларни қозоқчадан ўзбекчага таржима қилганда, аслият тилидаги сўзларни ўз ҳолича қолдирди. Масалан, “Соҳибқирон сўзи” шеърида таржимон кунграмоқ, бийламоқ сўзларини қозоқча шаклида қолдирган бу мақсадга мувофиқ бўлганини алоҳида таъкидлаш керак: кунграмоқ қадимги туркийча сўз бўлиб, “сўзланмоқ, ғудранмоқ” маъноларини билдириб, бир оз салбий маъно кўлланилади. Мазкур шеърда “сўзламоқ” маъносида қўлланган; бийламоқ сўзида эса “ҳукм юритмоқ” маъносидан ташқари, “рўпара келмоқ, яқинига йўламоқ” маънолари ҳам бор.

Мағжон Жумабой “Мен кимман?” шеърида ўзининг суратини ҳам, сийратини ҳам кўрсата олган. У ер юзида Арслону Йўлбарс, айни пайтда Эркато; кўкда – нуридан ҳаммани баҳраманд қиладиган Кун, ўжарлиги тутса, тошқин Денгиз, ёндириб йўқ қиладиган Олов, бошқаларни чангларидан қолдириб кетадиган Тулпор... Мағжон шу шеърида “Мен ўлмаيمان, менинг жоним ўлмайди... Сўзим қутлуғ, топинаман сўзимга” дея қатъият билан аҳд қилган. Ҳа, ҳақиқатан Мағжон Жумабой ўлмаган! Унинг қутлуғ сўзлари қозоқ ва ўзбек, жамики туркий халқлар орасида тоабад яшайверади!

БИР ЧАМАНДА ТУҒИЛГАНМИЗ ЁНМА-ЁН

Ўзбек-қозоқ адабий алоқаларига доир

Ўзбек-қозоқ халқларининг дўстлиги, адабиётларининг руҳий яқинлиги ҳақида гап борганида беихтиёр Ғафур Ғуломнинг “Қозоқ элининг улут тўйи” шеъридаги қуйидаги мисралар ёдимизга тушади:

*Минг йилларга бар тутқазмас
Қардошлик тарихимиз.
Икки бошга бир манглайдай
Ярқироқ тақдиримиз.*

Донишманд шоиримиз хўп топиб айтган. Зеро, аллома адибимизнинг ушбу ўхшатишида икки қондош, елкадош халқнинг азалий бирдамлигини акс эттирувчи муаззам бир дoston кўламидаги маъно айtilган. Собит Муқоновнинг “Яйловда молимиз, тўшакда бошимиз кўшилган” деган сўзлари ёки Шол оқиннинг:

*“Ўзбекнинг униб-ўсган ери – гул-да!
Ўзбекдан ўтадиган эл бормикан
Дўстлик, меҳр, садоқат, ширин тилда! –*

каби сўзлари бу қардошликнинг яна бир тасдиғидир.

Дарёлар ирмоқлардан қувват олиб, тўлиб-тошиб теранлашганидек, адабиёт ҳам, айниқса, тили, дили бир халқларнинг адабиётлари ҳам ўзаро ҳамкорлик жараёнида бир-биридан қувват олиб, юксалиб боради. Ўзбек-қозоқ адабиётларидаги ижодий ҳамкорлик жараёнини атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов шундай таърифлаган: “XX аср бошларида ўзбек адиби Абдулла Қодирий яратган романлар қозоқ ёзувчилари учун ҳам адабий мактаб бўлгани ҳақида Мухтор Аvezов кўп ёзган... Қозоқ адабиётидаги эпиклик, халқ оғзаки ижодиётига мойиллик каби хислатлар асосан мумтоз адабиёт анъаналари руҳида шаклланган ўзбек адабиётини янада ёрқин ранглар билан бойитишга муносиб ҳисса қўшди. Икки халқ адабиёти вакиллари бамисоли эгизакка ўхшатиш мумкин, зеро, Мухтор Аvezов ва Ойбек, Ғафур Ғулом ва Собит Муқонов, Абдулла Тожибоев ва Миртемир, Абдулла Орипов ва Ўлжас Сулаймоновлар адабиёт майдонида бир-бирига ҳамнафас бўлиб қалам сурдилар...”

Адабий алоқаларнинг ижодий самарасини XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси, буюк мутафаккир шоир Абай ижодида ёрқин намоён бўлганини кузатиш мумкин. Адиб кўп

асрлик тарихга эга шарқ мумтоз адабиёти, унинг буюк намояндалари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий, шунингдек, Алишер Навоийни ўзига пир тутиб, уларнинг ижодидан руҳий мадад олганини ўн тўрт ёшидаёқ битган куйидаги тўртлигида баён этади:

*Фузулий, Шамсий, Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдавсий,
Ҳўжа Ҳофиз – бу ҳаммангиз,
Мадад беринг – қилмангиз осий.*

Абай ўзининг “Нақлия”ларида ўзбек халқини кўп жиҳатдан ўрناق қилиб кўрсатади, хурмат билан тилга олади, ўзбеклардан чиққан алломаларни улуғлаб, халқимизнинг зироатда тенгсизлигини таъкидлайди.

Қозоқ ва ўзбек адабиётидаги ижодий ҳамкорлик, айниқса ўтган асрда юксак нуктага етди. Адабиётшунос олим Қолдибек Сейдановнинг таъкидлашича, 1935 йилда Сакен Сайфуллин, Аҳмад Бойтурсунов, Миржақип Дулатов, Султонмаҳмуд Тўрайғиров, Собит Дўнантоев, Мағжон Жумабоев, Асқар Тўқмағанбетов каби атоқли қозоқ шоирларининг шеърлари Уйғун ва Миртемир таржимасида “Қизил яйлов” номи билан Тошкентда чоп этилади. 1938 йилда Ғайратий шеърлари, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари Абдулла Тожибоев томонидан қозоқ тилига ўгирилади.

1945 йили қозоқ халқининг улуғ шоири Абай таваллудининг юз йиллиги муносабати билан оқиннинг танланган асарлари Миртемир, Уйғун, Ғулом Шоди таржималарида илк бор ўзбек тилида нашр этилади. Шундан буён Абай асарлари қайта-қайта нашр этилмоқда, турли муаллифлар томонидан таржима қилинаётир. Абай Қўнонбоев ижодий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш бўйича 2018 йил 13 март куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори эълон қилинди. Бу ҳужжат ўзбек-қозоқ адабий алоқалари янги босқичга кўтариладиган давр келганидан далолат, дейиш мумкин.

Ўзбек-қозоқ адабий алоқаларининг мустаҳкамланишида қозоқ адабиётидан қилган кўплаб таржималари, шунингдек, қозоқ ижодкорлари билан самимий дўстона муносабатлари билан “Ўзбек-қозоқ халқининг олтин кўприги” деган фахрий эътирофга сазовор бўлган устоз адиб Носир Фозиловнинг хизматлари бекиёсдир. 1953 йилда ёш адиб Носир Фозилов атоқли қозоқ ёзувчиси Собит Муқоновнинг “Ҳаёт мактаби” номли автобиографик романини, 1956 йилда эса Ғабиден Мустафиннинг “Қарағанда” романини ўзбек тилига ўгириб, нашр эттирди. Ўтган асрнинг 50-йиллари охирида Мухтор Авезовнинг “Абай йўли” тетралогияси Зумрад таржимасида ўзбек тилида нашр этилишида Носир Фозиловнинг хизматлари катта бўлган, яъни у устоз Миртемир билан ҳамкорликда асар таржимасининг таҳрири устида фаол иштирок этган. 1958 йилда Қалмаҳон Абдуқодировнинг “Ҳожимуқон” қиссаси ҳам Носир Фозилов таржимасида ўзбек тилида нашр этилади. Афсонавий шухратга эга бўлган қозоқ паҳлавони Ҳожимуқон сиймоси ўзбек халқига ҳам суюкли бўлгани туфайли мазкур қисса Ўзбекистонда олти марта нашр этилди. А.Нурпеисовнинг “Қон ва тер” эпопеяси ҳам ўзбек китобхонлар орасида машҳур.

1978 йилда Носир оға Собит Муқоновнинг “Чўлоқ полвон” қиссасини таржима қилди. Миллатнинг орияти, қадри учун курашда жонини

қурбон қилган полвон ҳақидаги қизиқарли қисса Ўзбекистонда уч марта, Қозоғистоннинг “Мектеп” нашриётида ўзбек тилида бир марта нашр этилди. Ғабит Мусреповнинг “Қозоқ солдати”, Собит Муқоновнинг “Чўпон боласи” романлари, Абайнинг танланган асарлари Миртемир, Носир Ғозилов, Саидахмад Худойбергенов, Раззоқ Абдурашидов таржимасида ўзбек ўқувчиларига етиб борди.

Ўзбек томошабинлари қозоғистонлик адибларнинг кўплаб драматик асарларидан баҳраманд бўлишган. Жумладан, Мухтор Аvezовнинг “Абай”, Ғабит Мусреповнинг “Ипак киз”, Абдулла Тожибоевнинг “Кўтарилган гумбаз”, Шакен Аймановнинг “Абай – эл фарзанди”, Қувондиқ Шанғитбоевнинг “Жон қизлар”, Олтинсоч Жаҳонованинг “Ҳазрати аёл” драматик асарлари мамлакатимизнинг қатор театрларида сахналаштирилган. Шунингдек, Дулат Исабековнинг “Эски уйдаги икки учрашув” драмаси, “Бир ҳайкал можароси” трагикомедияси, “Бонапартнинг уйланиши”, Софи Сматаевнинг “Бойвучча, тўқол дегандек...” комедиялари, Қалтой Муҳаммаджоновнинг “Биз фариштамизми?”, Эрсин Кўйбоқарнинг “Бола ва тиланчи”, Раҳимжон Ўтарбоевнинг “Султон Бейбарс”, “Мен сизни сотмаганман” трагедиялари ҳамда “Уйланиш осонми?”, “Қиёфодош” комедиялари ўзбек тилига таржима қилинди.

Сўнгги беш йилда Жанубий Қозоғистон вилоятининг Чимкент шаҳридаги ўзбек театрида атоқли адиб Муҳаммад Алининг “Навоий ва Бойқаро” драмаси, Сайловбой Жумағулов, Мирпўлат Мирзо ва Эркин Хушвақтовнинг пьесалари ҳам сахналаштирилди.

Тўқсонинчи йилларда қозоқ адаби Собит Дўсановнинг “Қалбимдаги дардим менинг”, “Арвона” қисса ва ҳикоялари Носир Ғозилов ва Музаффар Аҳмад таржимасида, адабиётшунос олим ва ёзувчи Қулбек Эргобекнинг Собит Муқонов ижодига бағишланган “Ёзувчи ижодхонасида” номли улкан монографияси, қозоқ шоири ва эссеисти Эсонғали Равшановнинг “Қушлар – бизнинг дўстимиз” тўплами, Собит Дўсановнинг “Қашқир улиган тун” романи Меҳмон Исломуқолов таржимасида ўзбек тилида нашр этилди.

Таниқли шоир ва таржимон Мирпўлат Мирзо эллик нафар қозоқ шоирларининг шеърларини “Қозоқ шеърляти антологияси” рукнида “Сайра дўмбирам” номида Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйида, қозоқ адибларининг насрий асарлари Носир Ғозилов, Саидахмад Худойбергенов, Раҳимжон Отаев, Хусан Рўзиматов таржимасида “Тириклик қўшиғи” номи билан “Шарқ” нашриётида босилиб чиқди. 2018 йил Қозоғистонда Ўзбекистон йили деб номланиши муносабати билан шоир ва таржимон Янгибой Кўчқоров ташаббуси билан ўзбек китобхонларига Абайдан бошлаб замонавий қозоқ шеърлятининг истеъдодли намояндалари асарларидан иборат “Кўнгилдаги қирқ қўшиқ” тўплами тақдим этилди.

2013 йилда “Жаҳон адабиёти” журналининг ўнинчи сони тўлиғича қозоқ адабиёти ва санъатдаги йирик намояндалари асарларига бағишланган эди.

Қозоқ-ўзбек адабий алоқларига катта хизмати сингган ўзбекистонлик уч нафар адибимизнинг ижодий меҳнатлари Қозоғистонда эътироф этилиб, юксак қадрланди. Атоқли адиб, заҳматкаш таржимон Носир Ғозилов Қозоғистон Президентининг “Тинчлик ва маънавий ҳамжиҳатлик

учун” мукофоти билан тақдирланди. Шоир Мирпўлат Мирзо “Алаш”, ёзувчи Меҳмон Исломқулов “Алаш” ҳамда “Арғумоқ” адабий мукофотлари билан тақдирландилар.

Қозоғистонда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” қиссаси Абен Сотиболдиев таржимасида, Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” қиссаси ва ҳикоялари Кўбей Сейдахонов таржимасида, Асқад Мухторнинг “Опасингиллар”, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” романлари, Уйғун, Миртемир, Зулфиянинг шеърӣ китоблари Қувондиқ Шанғитбоев таржимасида, Носир Фозиловнинг болалар ҳақидаги ҳикоялари, “Оқим” қиссаси Абен Сотиболдиев, “Айни ёз” қиссаси Кўпей Сейдахонов таржимасида нашр этилган.

Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзғолони” комедияси Мухтор Авезов номидаги Қозоғистон Давлат Академик драма театрида кўп йиллардан бери намойиш этиб келинмоқда. Шунингдек, шу театрда Тоғай Муроднинг “От кишнаган оқшом” асари асосида яратилган спектакл Ўзбекистон халқ артисти, истеъдодли режиссёр Олимжон Салимов томонидан муваффақият билан сахналаштирилган.

2015 йилда “Ўзбекистон” нашриётида Абай Қунонбоевнинг 170 йиллиги муносабати билан Қолдибек Сейданов ва Музаффар Аҳмад таҳрири остида буюк шоирнинг шеър, достон ва проза асарларидан иборат “Ёрқин юлдуз” номли янги тўплами нашр этилди.

Ўзбекистонда бир миллиондан ортиқ қозоқ қардошларимиз умргузаронлик қилишади. Улар орасида кўплаб истеъдодли шоирлар, ёзувчилар, драматурглар бор. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қошида Қозоқ адабиёти кенгаши иш олиб бормоқда. Кенгаш фаолларидан истеъдодли шоир Маҳкамбой Ўмаров Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасига ҳам аъзо, Навоий вилоятидан Ойтуар Собиров, Наврўзбой Жарбўсинов, Жарасқан Нурбоев, Ақчагул Тўлаганова, Тошкентдан Қолдибек Сейданов, Серик Усенов, Ғуломзокир Юсупов, Ахан Ташметов, Абдулла Рустамов, Лола Жунусова, Бўрон Қидиров, Ойсулув Ахан кизи, Анор Налибоева, Эргаш Абдувалитов, Турсунмат Қалбоев, Аноргул Қолдибекова, Қуттибек Башаров, Турсунали Аҳмедов, Ойдона Бозорбоева каби истеъдодли қозоқ ижодкорлари кенгаш ишида фаол иштирок этишмоқда. Ушбу кенгаш ташаббуси билан эллик олти нафар Ўзбекистонда яшаб, қалам тебратаётган шоир ва ёзувчиларнинг қозоқ тилида “Шуғлали элдинг шабити” (“Нурафшон ўлка илҳомлари”) номли Ватанимиз истиқлолига бағишланган назмий ва насрий асарлари тўплами чоп этилди. 2017 йилда эса Ўзбекистон ва Қозоғистон республикалари истиқлолининг 25 йиллигига бағишлаб кенгаш томонидан бир юз эллик нафар шоирнинг шеърлари жамланган “Ўзбекистонлик қозоқ шоирлари антологияси”, шоир ва носир Бўрон Қидировнинг “Замон” тарихий романи қозоқ тилида нашр этилди.

Ушбу йил ҳам ноширлар, театр санъати ижодкорлари ўзларининг янги тухфалари билан қардош қозоқ адабиёти ва санъати мухлисларини хушнуд этадилар.

Меҳмон ИСЛОМҚУЛОВ,
Адҳамбек АЛИМБЕКОВ

ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Қозоғистон Республикаси маъмурий жиҳатдан 14 вилоят, вилоятлар аудан (туман)ларга бўлинади. Пойтахти – Остона шаҳри. Ер майдони бўйича (2 млн 724,9 минг км²) жаҳонда тўққизинчи ўринда туради. Бешта давлат билан чегарадош, шимол тарафида Россия билан – 6467 км, жанубида – Туркменистон –380 км, Ўзбекистон – 2300 км ва Қирғизистон – 980 км, шарқида –Хитой билан –1460 км чегарадош. Умумий куруқлик чегарасининг узунлиги – 13392,6 км.

Мустақилликка эришган сана – 1991 йил 16 декабрь кунини қозоқ халқи миллий байрам сифатида нишонлайди.

Қозоғистон – бошқарувнинг президентлик шаклидаги унитар давлат ҳисобланади. Амалдаги конституцияси 1995 йил 30 августда қабул қилинган. Давлат бошлиғи – Президент (1990-йил апрелдан Нурсултон Назарбоев) умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан 5 йил муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни икки палатали парламент (Сенат ва Мажлис), ижроия ҳокимиятни бош вазир бошчилигидаги ҳукумат амалга оширади.

Қозоғистонда 131 миллат ва элат истиқомат қилади. Қозоғистоннинг аҳолиси 18 157 078 (2018 йилги маълумот) кишини ташкил қилиб, аҳоли сони бўйича жаҳонда олтинчи ўринда туради. Марказий Осиё давлатлари орасида Ўзбекистондан кейин иккинчи ўринда туради. Қозоғистон кўп миллатли давлат ҳисобланади. Аҳоли зичлиги 1 км² га 6 кишидан тўғри келади. Аҳоли зичлиги бўйича жаҳонда 184-ўринда туради.

Қозоқ халқи адабиёти халқ оғзаки ижоди (кўшиқ, эртақ, мақол ва матал, қаҳрамонлик ва лирик-эпик дostonлар) дан бошланади. “Эр Тарғин”, “Қамбар батир” ва бошқа қадимги дostonларда халқ озодлиги, эрки ва мустақиллиги йўлида курашган халқ қаҳрамонлари мадҳ этилади. “Қиз Жибек”, “Баян

Сулув”, “Айман-шолпан” дostonларида қозoқ халқининг эркceварлиги қуйланади. Халқ эртакларининг Алдар қўса, Жиренши, Тазша, Аёзби каби қахрамонларнинг саргузаштлари акс эттирилган эртаклар кенг тарқалган. XV асрда Асан Кайғи, Сипира, Қазтуған, XVI асрда Дўстпамбет, Шалкииз, XVII асрда Жиёмбет, Марғаска Жиров, Ақтамберди, XVIII асрда Тетикора, Букар каби жировлар ўз дostonлари билан машхур бўлдилар. XVIII – XIX асрларда қозoқ маданияти, жумладан, қозoқ адабиёти тараққиётида янги давр бошланди. Жанақ Соғиндиқ ўғли, Шўжи Қаржа-убай ўғли, Суёнбай Арон ўғли, Шортанбой Қанай ўғли, Мурат Мўнке ўғли, Абубакир Шўкон ўғли ва бошқалар тараққийпарвар халқ оқинларининг асарлари пайдо бўлди. Ўн тўққизинчи аср ўрталарида Б. Қўжагулов, А. Найманбоев каби оқинлар, шоира Т. Тансанбекова, Жамбул Жабаев ва бошқа ижодкорларнинг асарлари оммалашди. Бу даврда этнограф ва фолкльоршунос Ч. Валихонов адабиётда маърифатпарварлик ғояларини ёйди. Ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида танкидий реализм адабиёти – қозoқ ёзма бадиий адабиёт ривожланди. Унинг асосчиси, шунингдек, миллий адабий тилнинг яратувчиси Абай Қўнонбоев бўлди. И. Олтинсарин маърифатпарварлик ғояларини яратди ва рус графикаси асосида қозoқ алфавитини ишлаб чиқди. Ўтган асрда ёзувчилардан С. Кубаев, С. Тўрайғиров, С. Дунентаев, М. Сералин, Б. Қулеев, Б. Утетилеуов, Т. Изтилeуов, Ғ. Қараш, Н. Орманбот ўғли, Т. Жўмартбоев ва бошқа маърифатчи демократларнинг реалистик анъаналарини давом эттирдилар.

Бу даврда шеърятда Ж. Жабаев, Н. Байганин, Н. Байзаков, Т. Жароков, А. Тожибоев, Ғ. Ўрмонов. А. Токмағамбетов каби шоирлар, насрда эса М. Аvezов, С. Муқонов, Ғ. Мусрепов, Ғ. Мустафин каби қатор адиблар шуҳрат қозондилар.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида қозoқ адабиётида қозoқ халқининг жанг майдонидаги қахрамонлиги ва мамлакат ичкарасидаги меҳнат жасоратини акс эттирувчи асарлар майдонга келди. С. Муқонов, А. Токмағамбетов, Т. Жароков, Ғ. Ўрмонов, К. Абдиқодиров, Х. Бекхожин, Ж. Мўлдағалиев, Х. Эргалиев каби шоирлар, Ғ. Мустафин, А. Нурпеисов, М. Аvezов, А. Абишев ва бошқа адибларнинг ватанпарварлик руҳи билан суғорилган асарлари яратилди. Урушдан кейинги йилларда ҳам ватанпарварлик мавзуси давом эттирилди ва бу даврда М. Аvezов, Ғ. Мусрепов, А. Нурпеисов, Т. Жароков, Ғ. Каирбеков, А. Тожибоев, Ғ. Ўрмонов, Ш. Хўсаинов, С. Муқонов ва бошқа самарали ижод қилдилар. 1948 йил С. Муқоновнинг “Сирдарё”, 1953 йил “Ҳаёт мактаби”, 1953 йил Ғ. Мусреповнинг “Уйғонган ўлка”, 1952 йил Ғ. Мустафиннинг “Қарағанда” романлари яратилди. 1956 йил М. Аvezов “Абай йўли” тетралогиясини ёзиб тугатди. 1960 йилларда адабиётга Х. Есенжаков, И. Есенберлин, А. Олимжонов, Т. Ахтанов, Ш. Муртазаев, А. Нуршаихов каби кўплаб ёзувчилар, Ж. Мулдағалиев, С. Мавленов, Ў. Сулаймонов, М. Макатаев, Ж. Нажмиддинов каби шоирлар кириб келди. 1960–1990 йилларда И. Есенберлин, Ш. Муртозаев, А. Кекилбоев, А. Олимжонов, С. Жунусов, С. Сматаевларнинг тарихий романлари пайдо бўлди.

*Муаттар АЛИЕВА
тайёрлади*

ТЕАТР

Қозоғистонда томоша санъати азалдан мавжуд бўлиб, унинг илк шакллари сайёр труппалардир. Ўтган асрнинг 20–30-йилларида қозоқ зиёлилари таълим, маданият ривожини учун курашиб, миллий театр санъатининг юзага келишига сабабчи бўлдилар. М.Авезов, Ж.Шанин, К.Сатбаев, О.Беков ва бошқалар Қозоғистон профессионал театрининг дастлабки ислохчилари сифатида эътироф этилади. 1928 йилда республика пойтахти Олмаотага кўчирилгач, уларнинг сафига янги ижодий кучлар келиб қўшилди. Аини шу халқ оғзаки ижоди негизида қозоқ ёзма драматургияси ривожлана бошлади. М.Авезов, К.Кеменгеров, Ж.Шанин, И.Жансугуров, С.Сейфуллинлар дастлабки пьесалар муаллифлари сифатида ўзларини намоён қилди. Шунинг баробарида жаҳон драматургияси намуналарини таржима қилиш амалиёти бошланди. Хусусан, Шекспир, Мольер, Гольдони, Островский, Гоголь, М.Горький асарлари театр сахнасига кириб келди.

М.Соколов, М.Насонов, И.Боров, М.Соколовский каби режиссёрларнинг қозоқ профессионал театрининг юзага келишида хизматлари катта бўлди. Кейинчалик уларнинг ишини давом эттириб, А.Токпанов, Н.Бейсеков, А.Исмайлов сингари режиссёрлар авлоди майдонга чиқди. 1940 йилда яратилган “Абай”, “Хон Кене”, “Тунги овоз”, “Бизнинг отлик” спектакллари шу иккинчи авлод режиссёрларининг ижод маҳсули сифатида тарих саҳифаларидан жой олди.

Қозоқ театрининг шаклланишида актёрлик санъатининг услубий хусусиятлари алоҳида ўрин тутди. Анъанавий сўз санъати, фольклорга хос ижро шакллари актёрлик санъатида аҳамиятли жиҳат саналади.

Мамлакатда элликдан ортиқ театр мавжуд бўлиб, улардан ўн биттаси Олмаота шаҳрида жойлашган. Қозоқ миллий драматик театри, Қозоғистон давлат академик опера ва балет театри, Мухтор Авезов номидаги қозоқ давлат академик театри каби нуфузли санъат даргоҳлари ва етук ижодкорлар қозоқ театрининг умумий қиёфасини белгилаб беради.

Қозоғистон давлат академик опера ва балет театри мамлакатдаги етакчи театрлардан бири бўлиб, 1933 йилда Олмаота шаҳридаги мусиқа студияси негизида ташкил этилган.

Мухтор Авезов номидаги қозоқ давлат академик театри 1926 йилда ташкил этилган бўлиб, илк бор М.Авезовнинг “Енлик-Кебек” ва К.Кеменгерулининг “Олтин Сакина” асарлари билан очилган.

Қозоқ театрларининг Буюк Британия, Германия, Франция, Швецария, Италия, Россия ва Марказий Осиё минтақасидаги етакчи театр ижодкорлари билан ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилган. Масалан, Марказий Осиёнинг таниқли театр режиссёрлари К.Аширов (Туркменистон), В.Умаров, О.Салимов (Ўзбекистон), Б.Абдураззоқов, С.Усмонов (Тожикистон), Н.Асанбеков (Қирғизистон)лар билан қозоқ театрлари орасида кўп йиллардан буён ижодий ҳамкорлик мавжуд.

Мустақиллик йилларида қозоқ театр санъатида анъанавийликдан ташқари, замонавий театр шакллари кенг ривожланиб, репертуар тизими

жанр жиҳатдан психологик драма, трагедия, комедия, мелодрама ва шоу томошалар билан бойиб, томошабинни ўзига жалб этмокда.

Миллий драматургия борасида тақчиллик, замонавий руҳдаги мукамал саҳна асарларига эҳтиёж катталигига қарамай, қозоқ театрлари бугунги давр билан ҳамнафас қадам ташлашга интилмокда.

Омина АЗИЗОВА,
ЎзРФА Санъатишунослик институти
таянч (PhD) докторанти

КИНО

Ҳозирги кунда жаҳон киносида ўз ўрнига эга қозоқ кинематографияси ўзига хос тарихга эга. Қозоғистондаги дастлабки киносеанслар савдогар ишбилармонлар томонидан 1910 йилда ўтказилган. Лекин у ҳеч қандай кино

саноати ва санъатининг юзага келишига хизмат қилмади. Дастлабки суратга олиш ишлари Қозоғистон сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, 1925 йилда хужжатли фильм тасвирга олинган. 1929 йилда Олмаота шаҳрида Бутунроссия трести қошидаги “Шарқфильм” (“Востокфильм”) киностудияси ташкил топди. Кейинчалик лаборатория, монтаж хонаси, мультипликация ва ёзувларни тасвирга тушириш цехи қурилди. “Сўнгги ахборот” номи остидаги хужжатли киножурналлар, шунингдек, “Овулдаги янгиликлар”, “Янги пойтахт” қисқа хужжатли фильм ва Турксиб қурилишига оид иккита киноочерк тайёрланди.

1931 йилда “Шарқфильм” техник базаси мустақкам эмаслиги ва кино учун сценарийларнинг йўқлиги сабабли Москвага кўчирилди. Чунки, кинодраматургия қозоқ бадий адабиётида мустақил жанр сифатида ҳали ривожланмаганди. 1934 йилда Олмаота кинохроника студияси ташкил топди ва доимий равишда киножурнал ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Москвада эса энг сара бадий фильмлар қозоқ тилига дубляж қилина бошлади. Биринчи қозоқ бадий фильми “Омонкелди” 1939 йилда “Ленфильм” киностудиясида яратилган бўлса-да, бу фильм қозоқ кинематографиясининг тамал тошини қўйди. Унинг экранга чиқиши қозоқ маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

1941 йилда ҳукумат қарори билан Олмаота бадий фильмлар киностудияси ташкил этилди. Олмаота киностудияси иккинчи жаҳон уруши йилларида эвакуация қилиниб, “Мосфильм” ва “Ленфильм” киностудияларига таянган ҳолда фаолият олиб борди. 1944 йилга келиб, Олмаота киностудияси хужжатли ва бадий фильмлар киностудиясига айлантирилди. Уруш йилларида россиялик киноижодкорлардан орттирилган тажрибалар асосда миллий кадрлар етишиб чиқди ва улар мустақил тарзда ишлай бошлади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Қозоғистонда киноиндустрия жадал ривожланди ва йилига саккизта тўлиқ метражли бадий фильм ва элликдан ортиқ хужжатли фильмлар ишлаб чиқарила бошланди. Ўша йиллари

буюк козoқ режиссёри Шакен Айманов фильмлари билан шуҳрат қозонди. 1984 йилда “Қозoқфильм” киностудиясига Шакен Айманов номи берилди.

1989 йилдан қозoқ кинорежиссёрлари нуфузли халқаро кинофестивалларда бирин-кетин совринларни қўлга кирита бошлашди. Қозoғистонлик режиссёрлар доимий равишда фильмларини Канн, Берлин, Венеция, Москва, Локарно, Роттердам, Сен-Себостьянга каби мамлакатларга олиб бориб намойишларини ўтказди. “Яқинлашув” фильми Канн кинофестивалининг конкурси доирасида намойиш этилди. “Одамлар орасидаги бўри боласи” фильми эса Франкфурте-на-Майне ва Лиссабонда намойиш этилди ва ўша йиллари қозoқ киносида янги оқим юзага келди. Абай Карпиков, Бохит Қилибоев, Александр Баранов каби режиссёрлар Россияда, Серик Апримов АҚШда ижодий фаолиятини давом эттира бошлади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, “Қозoқфильм” тарихий мавзуда фильмлар яратишга эътибор қаратди. Қозoғистон киносининг кейинги босқичида бир гуруҳ ёшлар Бутунроссия кинематография институтини тугатиб келиб, шакл ва мавзу жиҳатдан янги фильмлар ярата бошладилар. Режиссёрлар мавжуд ҳолатни ҳеч бир ортиқча бўёксиз акс эттиришга киришишди. “Ўтрорнинг ҳалокати”, “Абулхайрхон”, “Абай”, “Жамбилнинг ёшлиги” каби фильмлар ана шу саъй-ҳаракатларнинг натижасидир.

Мустақиллик йилларида Рашид Нуғмонов, Темур Бекмамбетов, Окан Сатаев, Эмир Байгазин, Одилхон Ержонов, Канагата Мустафин сингари режиссёрлар ижоди янги давр қозoқ фильми ривожидида алоҳида ўрин тутади.

Дастлабки йилларда режиссёр, продюсер ва сценарист Рашид Нуғмоновнинг илк бор дунё кинопрокатига чиққан “Ажабтовур Шарк” номли фильми кўпгина халқаро кинофестивалларда иштирок этди. Гарчанд, Темур Бекмамбетовнинг профессионал маҳорати Россияда шаклланган бўлишига қарамай, у ўзини қозoқ кинематографиясининг вакилиман, деб ҳисоблайди. Унинг фильмлари нафақат Шарқий Европа, балки Ғарб, Америка Қўшма Штатлари кинотеатрларида ҳам намойиш этилади.

2005 йилда “Кўчманчи” (Темур Бекмамбетов) фильмининг яратилиши қозoқ киномуҳлисларида миллий кино ҳақиқатан ҳам мавжуд, деган ишончнинг мустаҳкамланишига асос бўлди. Халқаро лойиҳалар асосида яратилган “Кўчманчи” фильми давлат раҳбари Н.Назарбоев ғояси асосида яратилган бўлиб, унга ёзувчи Ильёс Есенберлиннинг “Кўчманчи” трилогиясининг иккинчи китоби асос қилиб олинган.

Окан Сатаевнинг 2012 йилда экранга чиқарилган тарихий мавзудаги “Жаужурекмин бала” фильми қозoқ киносининг ривожини ва тараққиётида аҳамияти катта бўлди. Катта томошабинлар аудиториясини қамраган бу фильмда XVIII асрнинг биринчи ярмида жунгарлар билан бўлиб ўтган қонли уруш, аскар йигит Сартой ва гўзал Зеранинг соф ва самимий муҳаббати орқали қозoқ халқининг бирдамлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Бугунги кунда қозoқ киносидида ижодий имкониятлар кенг. Фильмлар хусусий студиялар ва давлат томонидан ажратилган маблағ ҳисобига яратилади. Бугунги кунда “Қозoқфильм” киностудиясида йилига 12-15 та бадиий фильм суратга олинади. “Қозoқфильм” киностудияси кўпгина ривожланган мамлакат, жумладан, Россиянинг кино фонди, Франция миллий кинематография маркази, Нью-Йорк киномактаби, киностудияси ва кино мактаблари билан меморандум имзолаган.

Режиссёрлар рақобатбардош ва ҳаётӣ муаммоларнинг бадиий талқинига асосланган фильмлар яратишга интиломқда. Яратилаётган фильмларда асосан замонавий шахснинг юксак инсоний фазилатлари, дўстлик, ўзаро бирдамлик, халқнинг ижтимоий тараққиётидаги мураккаб йўли, тарихий маданий мерос, мустақил мамлакатнинг эришган ютуқлари тараннум этилади.

*Феруза ФАЙЗИЕВА,
Ўзбекистон давлат санъат ва
маданият институти доценти,
киношунос*

МУСИҚА

Қозоғистон мусиқа санъати бу миллат маданиятининг энг қадимий ва йирик тармоқларидан бири бўлиб, унинг тарихи шартли равишда турли босқичларга бўлиб ўрганилади. Маълумотларга кўра, қозоқ халқи мусиқий маданиятига оид дастлабки маълумотлар Ал-Фаробийнинг “Мусиқа санъати хусусида” китобида учрайди. XIX асрга келиб, қозоқ халқи маданияти, халқ оғзаки ижоди рус ва бошқа европа шарқшунослари томонидан кенг ўрганилган.

Қозоқларнинг мусиқий маданияти илдизлари кўчманчи аҳолининг майший турмуши ва диний маросимлари билан боғлиқ. Жировлар томонидан айтилувчи лирик-қахрамонлик дostonларида жанг афсунлари, илоҳиётга боғланган қахрамонликлар мадҳ этилган. Қадимий созлар билан айтилган “Қамбар”, “Алпомиш”, “Ер Тарғин”, “Қиз Жибек”, “Қози Корпеш ва Баян сулув”, “Енлик ва Кебек” каби қатор-қатор афсоналар бу халқ ўтмишидан дарак беради. Қозоқ халқи тарихида кўбиз, дўмбира, сибизга, довулпоза каби қадимий созлари бўлиб, улар жўрлигида кўшиқлар, айтимлар айтилган.

Бу халқ орасида кўплаб мохир оқинлар, хонандалар, бастакорлар етишиб чиққан бўлиб, улар миллий халқ оғзаки ижоди ва кейинчалик профессионал мусиқанинг юзага келишига катта ҳисса қўшган. Кўркут ота, Қурмонғози Сағирбой ўғли, Абай Қўнанбоев, Давлаткерей, Таттимбет, Жаяв Муса каби сиймолар қозоқ халқ оғзаки ижодининг намояндалари сифатида тилга олинади.

IX асрда яшаб ўтган Кўркут ота кўбиз созини яратувчиси, “Ўғизнома” эпосини айтган афсонавий оқин ҳисобланади. Оқин Курманғози Сағирбой ўғли ижоди қозоқ мусиқаси ривожига катта таъсир кўрсатган. Шу сабабдан унга Қозоғистон маданиятининг рамзи деб қаралади.

Қозоғистон мусиқа маданияти XX асрга қадар шундай халқона йўналишларда ривож топган бўлса, янги асрнинг 30-йилларига келиб, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тақдири билан бирга маданий ҳаётида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Бу даврда профессионал қозоқ мусиқаси юзага келади. Мамлакатнинг етакчи ташкилотчи ижодкорлари Евгений Брусилловский, Василий Великанов, Борис Ерзакович каби рус компози-

торлари ёрдамида маданий муҳитнинг юзага келишига замин яратади. Бу сазйи-ҳаракатларнинг натижаси ўларок, мусиқали театр студияси, филармония, қозоқ халқи созлари оркестри ва опера ва балет театри ташкил этилди. Европа мумтоз мусиқасининг опера, балет, инструментал концерт, контата, симфония, ансамбль, хор ижрочилиги каби ранг-баранг шакллари кириб келди.

1939 йилда Қозоғистон композиторлар уюшмаси, 1944 йилда эса Олмаота консерваторияси ташкил топди. Қозоғистон мусиқаси тарихидаги энг муҳим тенденциялардан бири шуки, 30-40 йилларга келиб, маҳаллий ижодкорлар фаолиятида Европа мусиқаси тажрибалари билан қозоқ халқ оғзаки ижоди анъаналарини уйғунлаштириш жараёни бошланди. Қозоқ миллий чолғуларидан таркиб топган “Ўтрор сози” фольклор-этнографик оркестрининг фаолияти ниҳоятда оммалашди. Айни шу даврдан қозоқ опера санъатининг мумтоз намуналари пайдо бўлди. “Қиз Жибек” (Евгений Брусиловский), “Абай” (Аҳмет Жубанов), “Биржан ва Сара” (Муқон Тўлибоев) опералари шулар жумласидан.

Қозоғистон мусиқий маданияти янгиланиб боришида жаҳон замонавий мусиқаси ютуқлари ўзига хос таъсир кўрсатиб, ижрочиликнинг турфа янги жанрлари, хусусан, эстрада, поп, рок йўналишлари кенг оммалашиб борди. 90-йиллардаги “Ёшлик” гуруҳи, “Мюзикола” дуэти, яққохон хонандалар Гуля Тулегенова, Парвиз Назаров, Нурлан Абдуллинлар ижоди айни шу жанрларни ўзида қамраб олгани билан характерланади.

*Насрулло ҚОБИЛОВ,
Ўзбекистон давлат санъат ва
маданият институти
в.в.б. профессори*

КЛОД ДЕБЮССИ

Жахон мусикаси тарихида ёрқин из қолдирган француз композитори Клод Дебюсси ижодий анъанани янги босқичга олиб чиққан машхур мусиқа намояндаларидан биридир. Унинг ижоди XIX-XX асрлар оралиғида дунё мусикасида янги даврнинг бошланишига сабаб бўлиб, сўнгги романтизмдан импрессионизм оқимига ўтувчи кўприк вазифасини бажарган.

К. Дебюсси 1862 йилнинг 22 августида Париж яқинидаги Сен-Жермен-ан-Ле шаҳарчасида дунёга келди. Бўлажак бастакор мусиқа билан жуда эрта шуғуллана бошлади. Болалик чоғида фортепиано чалишни ўрганиб, 1872 йилда Париж консерваториясида мусиқий таълимни давом эттирди. 1880 йилда профессор Эрнест Гиро раҳбарлигида ижод билан жиддий шуғуллана бошлади.

Ўқиш йилларида Дебюсси жахон мусиқа тарихини ўрганар экан, классик ва романтик композиторлар ижоди ҳамда рус композиторлик мактаби анъаналари билан яқиндан танишди. Дастлабки асарларини шу анъаналарга таяниб яратди. Қолаверса, устозлари ундан академик мусиқанинг қонуниятларига тўлиқ амал қилишни талаб этишарди. Аммо у мустақил ҳолда бошқа асарлар ёзишни истар, ўзи ёзган асарларидан кўнгли сира тўлмасди. Устозларига қаршилик билдиришга ботина олмаган Дебюсси ўзининг оригинал услуби ва мусиқий тилини излашда давом этади. Шу боис, Дебюсси ҳамда консерватория профессорлари орасида тез-тез ижодий масалаларда турли келишмовчиликлар юзага келиб турарди.

Ёш композитор консерваторияни битиргач, Италияга ижодий сафар қилади. У ерда Хайнрих Хайне асари асосида “Зулейма” симфоник қасидасини, Ботичелли асари асосида “Баҳор” сюитасини ёзди ва уларни Парижга жўнатди. Дебюссининг ижодини кузатиб, қалбида ҳадик пайдо бўлган академиклар унинг оҳанглирида импрессионизм оқими борлигини башорат қилишди ва уни жиддий равишда огоҳлантиришди.

Унинг мазкур асарлари ҳақида ўша давр танқидчилари томонидан тақриз ёзилиб, шундай фикр билдирилади: *“Шубҳасизки, Дебюсси ўз мусиқаларида жуда галати ва ноодатий чизгиларни излашга интилмоқда. Шу билан бирга, у мусиқий бўёқни ҳаддан ташқари чуқур ҳис этади. Бу эса унинг тасвир ҳамда шакл аниқлиги ва муҳимлигини унутишига олиб*

келяпти. У импрессионизмдан эҳтиёт бўлиб, ундан сақланиши жоиз”.

Ушбу тақриз 1886 йилда ёзилган бўлиб, ундаги “импрессионизм” сўзи айнан мусиқа санъатига қарата айтилган. Айтиш жоизки, бу даврга келиб, импрессионизм бадиий оқим сифатида тасвирий санъат соҳасида шаклланиб бўлган эди. Мусиқа санъатида эса импрессионизм ҳали мавжуд эмасди. Дебюсси эса ўз изланишлари билан бу янги услуб юзага келишининг энг бошида турган эди. Дебюссининг кейинчалик ижодий ҳамфикрига айланган композитор Эрик Сатининг у ҳақида ёзган “Клод Дебюсси” мақоласида “Биз аллақачонлар Клод Моне, Сезанн, Тулуз-Лотрек сингари рассомлар ижодида кузатган тасвирий воситаларни нима учун мусиқада қўлламаганмиз? Ахир уларда чинакам ифодавийлик бор, нима учун бундай воситани мусиқага олиб кириб бўлмаслиги керак?”, дея унинг ижодий қарашларини қўллаб-қувватлаган эди.

1880 йилнинг охирида Дебюсси Эрнест Шоссон исмли мусиқа ихлосманди бўлган бадавлат инсон билан танишади. Эрнест Шоссоннинг ижодий муҳитида машҳур композиторлар Габриэль Форе, Исаак Альбенис, скрипкачи Эжен Изаи, хонанда Полина Виардо, ёзувчи Иван Тургенев, мусаввир Клод Моне сингари санъаткорлар меҳмон бўларди. Дебюсси мана шундай таниқли санъаткорлар билан ижодий мулоқотда бўлади. Айнан шу ерда шоир Стефан Малларме ҳамда ёзувчи Эдгар По билан танишиб, уларнинг ижоди билан яқиндан танишади.

1891 йилда Дебюсси ижодий камолотига, мусиқада ўз йўлини топишига туртки берган инсонни учратади. Бу пианиночи ва композитор Эрик Сати эди. Бу ижодкорнинг мусиқий билим, янги ва оригинал мушоҳадаларга эгаллиги, одатдан ташқари импровизацияга мойиллиги Дебюсси эътиборини ўзига жалб этади. У яратган фортепиано ҳамда вокал асарлардаги новаторлик сифатлари Дебюсси кизиқтириб қўяди.

Бу икки композитор орасидаги ўзига хос ижодий муносабат XX аср бошида юзага келган Франция мусиқа маданиятининг янги қиёфасини белгилаб берди. Негаки, Эрик Сати сингари мустақил ва эркин, ҳеч қандай академик оқимларга бўйсунмаган ижодкор билан танишув унга катта таъсир кўрсатиб, дур-

дона ижодий фикрларига қанот бағишлади. Бунга қадар Дебюсси атоқли немис композитори Вагнер ижодига кучли эътиқод билан қараган бўлса, энди уни рад эта бошлайди.

Бундай ўзгаришнинг натижаси ўлароқ, шу давргача ёзган барча асарларини бир четга суриб, 1893 йилда янгича услубга асосланган “Пеллеас ва Мелисанда” номли операсини ёзди.

Орадан бир йил ўтиб, Дебюсси ўзининг машҳур “Фавннинг тушдан кейинги ҳордиғи” номли симфоник асарини ёзади. Шоир Стефан Малларменинг асари асосида яратилган симфония унинг ижодидаги ҳақиқий шедеврга айланди. Фавн – бу афсонавий-илоҳий жонзот. У ниҳоятда раҳмдил ва одамзотга эзгулик олиб келадиган мавжудот бўлиб, гўзал афсонавий фаришталар суҳбатига интилади. Дебюссининг ушбу сюжет асосида ёзган асари мусиқа санъатида импрессионизм оқимининг қарор топганидан дарак берди.

“Фавннинг тушдан кейинги ҳордиғи” асари балет санъатида ҳам импрессионизм тамойилларининг ривожланишига асос бўлди. Дебюссининг бу асарини сахнага олиб чиқишда машҳур мусаввир Лев Бакст афсонавий қахрамон Фавн учун оригинал сахнавий кийим ясайди. Балет раққослари ҳам классик принциплардан чекиниб, импрессионизм руҳини ифодаладиган ижодий изланишлар олиб бордилар.

Композитор “Камма”, “Ўйинчоқлар қутиси”, “Ўйинлар” балетларини ёзиб, бу йўналишда ҳам ўзлигини намоён қила олди.

Ҳозирги даврга келиб, импрессионизм мусиқа санъатининг ажралмас йўналишларидан бирига айланиб улгурди. Клод Дебюсси, Эрик Сати, Морис Равель сингари композиторлар мусиқий импрессионизмнинг асосчилари ва илк намояндалари сифатида эътироф этилади. Албатта, ҳар қандай янги йўлни бошлаш ва унга тамал тоши қўйиш ҳаётда ҳам, ижод дунёсида ҳам осон бўлмаган. Дебюсси эса ўзининг юксак иқтидори боис бундай мураккаб ишни муваффақият билан уддалади ва санъат соҳасидаги тараққиётнинг янги босқичини очиб берди.

*Ойдин АБДУЛЛАЕВА,
Ўзбекистон давлат консерваторияси
“Бастакорлик ва чолғулаштириш”
кафедраси мудири*

ҚОЗОҒИСТОН ТАСВИРИЙ САНЪАТИ

Қозоғистон профессионал тасвирий санъати юз йилдан ошиқ шонли тарихга эга. Миллий тасвирий санъат мактабининг шаклланишида 1877 йилда Россиядан Қозоғистонга кўчиб келган rassom, педагог Николай Гаврилович Хлудовнинг муносиб ҳиссаси бор. У кўплаб маҳаллий rassomларнинг биринчи мураббийси бўлган.

Унинг кўплаб илмий экспедицияларда қатнашиши, маҳаллий халқнинг турмуш шароитлари билан яқиндан танишиши қозоқ халқининг руҳи ва миллий ўзига хослигини тушунишга имкон яратган.

Н.Г.Хлудов қозоқларнинг ҳаётига бағишланган кўплаб полотноларни чизган: манзара, портрет, кундалик маиший сахналар ва бошқалар. У кезлари қозоқларнинг турмуш тарзи кўчманчи бўлиб, санъатда ҳам уларнинг кундалик ҳаёти акс этган.

Қозоғистон тасвирий санъатининг ривожланишини шартли равишда қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. XX асрнинг 20-40-йиллари – профессионал мактабга тамал тоши қўйилган давр;
2. 1950-йиллар – Қозоғистонда совет академияси ташкил топган давр;
3. 1960-йиллар – Қозоғистон тасвирий санъатида “суронли усул” даври;
4. 1970–80-йиллар – “социалистик реализм”нинг ҳукмронлик даври;
5. 1990–2018-йиллар – замонавий тасвирий санъат даври.

Булар орасида 1950-йиллар қозоқ санъати учун ҳақиқий янгиликлар даври бўлди. Чунки, бу даврда Москва ва Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) шаҳарларининг тасвирий санъатга ихтисослашган Олий ўқув даргоҳларида таҳсил олган ёш маҳаллий rassomлар ўқишни тугатиб, миллий санъатни ривожлантириш мақсадида ўз юртларига қайтиб келишди.

Кейинчалик, 1960-70-йиллар А.Айтбаев ва С.Сариев, М.Сидоркинларнинг катта ўлчамли график асарлари яратилди. Дастлаб, қозоқ жамияти бу ишларни кўтаринки руҳда кутиб олмади. Чунки, улар аввалги авлоднинг ишлари таъсирида яратилгани билан мавзу ноодатий ёндошув билан бажарилган эди.

1980-йилларнинг ўрталарига келиб, Қозоғистон тасвирий санъатида илгари таъқиққа учраган ғоялар жадал суръатда намоён бўла бошлади. Масалан, 1988 йилда очилган норасмий санъат кўргазмасининг илк вернисажда XX асрнинг ўртаси ва иккинчи ярмида ижод қилган маҳаллий rassomларнинг жамиятга янгича назар билан ёндошган асарлари намоёйиш қилинди.

1995 йилдан бошлаб, йилда бир марта “Галереядаги парад” номли тадбир Олмаота шаҳридаги мамлакатнинг асосий бадиий музейи – А.Кастеев номидаги Қозоғистон Давлат тасвирий санъат музейида ўтказилиб келинади.

Бугунги кунда Қозоғистоннинг замонавий rassomлари жаҳон билан бўйлашмоқда. Айниқса, истеъдодли ёш rassomларнинг асарлари дунёнинг машҳур кўргазмаларида йилига бир неча мартадан намоёйиш қилинмоқда.

Шунинг учун бугунги кунда Қозоғистон санъатидаги ижодий жараён жадал ривожланмоқда.

XXI асрдаги Қозоғистон тасвирий санъатини театр, мусиқа, кино каби бошқа санъат соҳалари нисбатан анча илгарилаб кетган.

Қозоғистон рассомлари ижодидаги йўналишлар бошқа халқлар санъати-га уйғунлашиб, миллий қадриятлар ва маънавият учун кўприк вазифасини ўтамоқда. Бу эса миллий санъатда янги дунёқараш ва тенденцияларни пайдо қилди.

Мифологик рамзларни талқин қилиш мавзуси – қозоғистонлик рассомлар ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. М.Наримбетов, В.Симаков, А.Атабеков, Д.Кожаметов, Э.Мелдибеков, К.Ибрагимов, Ж.Сорокин, Э.Мелдибековнинг ижодий изланишларида постмодернизм ва концептуал санъатнинг илғор ғоялари ўз аксини топган.

XX асрнинг охири – XXI асрнинг бошларида қозоқ тасвирий санъатида янги “экзотик” давр бошланди. М.Менлибаева, А.Атабекова, Э.Мелдибеков асарларида ифодаланган ғоялар маҳаллий, ижтимоий қарашларни қадимги даврлардаги анъаналарга уйғунлашган ҳолда инновацион ёндошувлар ва медиа технологиялар ёрдамида ифодала бошлашди.

Аввал тасвирий санъатда реализм устивор йўналиш саналган бўлса, энди постмодернизмдан илҳомланган рассомлар янги ғояларни ёритишда замонавий усуллардан фойдаланишга киришдилар.

XXI асрнинг биринчи чорагидаги Қозоғистон тасвирий санъатининг асосини миллий санъатнинг аجدодлардан қолган мероси ва замонавий тажрибалар ташкил этиб, жаҳон санъатининг таркибий қисми ҳисобланади. Чунки, бу мактабнинг вакиллари турли миллатли рассомлардан иборат. Масалан, Қозоғистонда ижод қилаётган рус рассомлари К.Телжанов, А.Кастеев, С.Мамбеев, А.Галимбаева, Г.Исмаилов каби Қозоғистон рассомлари авлодининг шаклланишида муҳим роль ўйнади.

XXI аср рассомлар бадиий изланишлари учун катта имкониятларни очиб берди. Замонавий рассомлар турли хил материалларни ишлатишлари, пост-модерн даврга хос ҳам замонавий, ҳам анъанавий услубда яратилган турли тажрибаларни ўзлаштиришга муваффақ бўлдилар.

Кейинги йилларда миллий руҳдаги тасвирий санъат асарларини яратиш масаласи – кун тартибидаги асосий иш бўлди. Томошабинни фалсафий фикрлашга чорловчи рассомлардан К.Муллашев, Г.Манов, К.Дуйшенбаев, Д.Алиевлар ижодида замонавий қозоқ жамиятининг ижтимоий, иқтисодий, экологик муаммолари кўтарилди.

Рассомлардан Б.Бапишев, А.Эсдаулетов, А.Бектасов, А.Менлибаева, К.Қўрайрулин, А.Аҳат, А.Бекеев, А.Муратбаевлар кўчманчилар меросини Европа модернизмнинг пластик анъаналари билан уйғунлаштиришга, бунга қадимий шаклларни замонавийлари билан омухталаштириш орқали символизмнинг янги қирраларини кашф қилишга эришдилар. Айнан шу символизм Қозоғистон тасвирий санъатида муҳим ҳодисага айланиб, кўчманчиларнинг қадимий маданиятига қизиқиш В.Симаков, М.Наримбетов, А.Атабеков, Э.Мелдибеков, Д.Козахметов, К.Ибрагимов, Ю.Сорокина каби рассомларни расмиятчиликдан бошланган ижодларини концептуал санъатга айлантириб юборган. Чунки, айнан концептуал санъат рассомларга эркин ижод қилишга, ҳақиқатни муқобил ёндашув асосида турли ракурсларда кўрсатишга имкон яратди.

*Замира САЪДУЛЛАЕВА,
санъатишунос*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ ҚИՏҚАЧА ҚОМУСИ

БАЛЕТ – (лотинча “рақсга тушаман”) асар мазмуни хореографик образлар воситасида ифодаланадиган сахна санъати тури. XVI-XIX асрларда Европада шаклланган. Балет томоша санъатининг шундай турики, ўзида санъатнинг драматургия, мусика, хореография, тасвирий санъат каби турларини уйғунлаштиради ва уларнинг ҳаммаси алоҳида-алоҳида мавжуд бўлмай балетнинг бош мезони бўлган хореографияга буйсунади. Балет либретточи, композитор, балетмейстер, рассом ҳамкорлигида юзага келади. Балетнинг драматургик асоси либретто бўлиб, унда асарнинг асосий мазмуни, ғояси, сюжети аниқ белгиланади. Либретто, кўпинча, адабий асарга асосланиб, уни мусика ва хореографияда гавдалантириш имконияти ҳисобга олинади. Либреттога асосланиб, композитор томонидан мусика яратилади. Балет мусикаси фақат либреттони ифодалабгина қолмай, мусика образ даражасида бўлади ва хореография учун асос бўлиб хизмат қилади. Хореографик ҳаракатнинг асоси рақс ва актёр танасининг пластикасидир. Балет спектаклининг ижроси, мусикий талқини ва мусика билан рақснинг уйғунлиги муҳим бўлиб, унга дирижёр раҳбарлик қилади. Балетнинг трагедия, драма, комедия, симфония каби жанрлари мавжуд. Ўзбекистонга XX аср бошларида кириб келган.

БАС – вокал санъатида эркакларнинг энг паст (йўғон) овози. Мусикий атама сифатида итальянча басса – пастки сўзидан пайдо бўлган. Дунё опера санъатида бас учун ёзилган машҳур образлар кўп. Жумладан, “Эсмеральда” операсидаги Квазимодо, “Демон”да Княз Гудал, “Уруш ва Тинчлик”да Кутузов, “Шоҳ Салтан ҳақида эртақ”да Шоҳ Салтан каби образлар, ўзбек операларидан “Гулсара”да Аллома, “Майсара” операсидаги Қози партилари бас учун ёзилган.

БЕРДАҚ – Қорақалпоқ халқининг мумтоз шоири. Асл исми Бердимурот Қарғабой ўғли. У 1827 йилда Орол бўйидаги Бўзатов тумани ҳудудида таваллуд топган. 1900 йилда вафот этган. Таълимни даставвал ўзи туғилган овул мактабида, кейин Қорақум эшон мадрасасида олган. Қорақалпоқ халқи тарихи, халқ оғзаки ижодини, Алишер Навоий, Абдурахмон Фузулий, Фаридуддин Аттор, Абдулқодир Бедил, Махтумқули, Сўфи Оллёр сингари Шарқ мутафаккирлари ижодини чуқур ўзлаштирган. Мутахассисларнинг фикрича, Бердақ дутор чалиб, кўшиқ ва лапар, дostonлар ижро этган. Унинг “Ақимбет”, “Шажара”, “Ойдўс бобо”, “Амангелди”, “Ерназар бий”, “Хоразм” сингари дostonлари, 20 минг мисрадан зиёд шеърлари мерос бўлиб қолган. Бердақ ижоди Жиян Жиров, Кунхўжа, Ажиниёз сингари шоирлар каби қорақалпоқ адабиёти тарихида муҳим ўрин тутади. Ҳозирги вақтда Қорақалпоқ давлат университети, мусикали театри Бердақ номи билан аталади. 1998 йилда Президент Ислom Каримов Фармониға биноан Бердақ таваллудининг 180 йиллиги муносабати билан Қорақалпоқ Давлат университети қошида Бердақ Миллий музейи ташкил этилган.

БЕРЛИН ХАЛҚАРО КИНОФЕСТИВАЛИ – 1951 йилда ташкил этилган ушбу фестиваль олтмиш тўққиз йилдан буён ҳар йили ўтказилиб келинади. 1956 йилдан бошлаб халқаро нуфузга эга бўлган. 1978 йилга қадар ёз фаслида, ҳозирги вақтда февраль ойида ўтказилиб келинади. Фестивалнинг бош мукофоти ва статуэткаси “Олтин айиқ” бўлиб, айиқ Берлин шаҳрининг рамзи ҳисобланади. “Кумуш айиқ” мукофоти эса турли номинациялар бўйича берилади. Фестивалда бир йил давомида яратилган ва бошқа халқаро фестивалларда иштирок этмаган қисқа ва тўлиқ метражли бадиий фильмлар иштирок этади.

“БЕСАМЕ МУЧО” – мексикалик композитор ва пианиночи аёл Консуэло Веласкес Торрес (1916-2005) томонидан 1940 йилда испан тилида ёзилган балеро жанридаги кўшиқ. Композитор уни испан композитори Энрике Гранадоснинг “Гойески” операсидаги ариядан илҳомланиб яратган. Кўшиқнинг илк ижрочиси тенор Эмилио Туэро бўлган. Бу кўшиқ XX асрнинг энг машҳур кўшиқларидан бири бўлиб, бугунги кунга қадар юзлаб тилларга ўгирилган, юзлаб инструментал талқинлари яратилган. Хулио Иглесиас, Шарл Азнаур, Андре Бочелли, Алла Баянова, Кесария Эвора сингари дунёга машҳур юлдузлардан ташқари юзлаб хонандалар томонидан куйланган. Йигирмадан ортиқ фильмларда фойдаланилган. Жумладан, ушбу кўшиқ 1981 йилда “Оскар” мукофотига сазовор бўлган “Москва кўз ёшларга ишонмайди” (В.Меньшов) фильмида ижро этилган бўлиб, фильм муваффақиятига катта таъсир кўрсатган.

БЕШҚАРСАК – ўзбек ва тожик халқлари орасида кенг тарқалган эркалар давра рақс-кўшиғи. Бу кўшиқ қарсақ ва қийқирик овозлар ёрдамида ўйин шаклида ижро этилади. Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида машҳур.

БЛОКБАСТЕР – жаҳон кино ва театр саноатидаги замонавий жанрлардан бири бўлиб, оммабоплик ва тижорий мақсадда ишлаб чиқарилиши блокбастернинг асосий хусусияти ҳисобланади. Кам маблағ сарфланиб, юқори даромад келтирувчи бундай фильмлар 1970 йилда Голливудда пайдо бўлган. Ҳозирги пайтда бутун дунё кинематографиясида кенг оммалашган. Америкалик кинорежиссёр Стивен Спилбергнинг фильмлари блокбастернинг энг ёрқин намуналари саналади.

“БОВАРИ ХОНИМ” – XIX аср жаҳон ажабиётининг йирик намояндаси, француз ёзувчиси Гюстав Флобернинг асари. Роман илк бор 1856 йилда “Ревю де пари” журналида босилиб чиқади. Асар эълон қилинган, шовшувларга сабаб бўлади. Муаллиф ва ноширларга турли айблар қўйилади. 1857 йилда асар алоҳида китоб ҳолида чоп қилинади.

“Бовари хоним” романи дунёнинг аксарият тилларига таржима қилинган. Роман моҳир мутаржим Ҳабиба Зиёхонова томонидан ўзбек тилига ўгирилган. Франциялик атоқли режиссёрлар Жан Ренуар, Клод Шаброль, америкалик кинорежиссёр Винсент Минелли ва атоқли рус кинорежиссёри Александр Сокуровлар томонидан экранлаштирилган. 2007 йилда ўтказилган сўровнома натижасига кўра, “Бовари хоним” “Анна Каренина”дан кейин турувчи энг буюк роман сифатида эътироф этилади.

Мафтуна МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади

RESUME

●● Очередный номер журнала посвящен литературе, культуре и искусству братской Республики Казахстан. В рубрике «Проза» представлены повесть Саина Муратбекова «Горький запах полыни» и рассказ Мархабата Байгута «Жена мэра».

●● Роман-бестселлер известного немецкого писателя Бернхарда Шлинка «Чтец» впервые был опубликован в 1995 году. «Чтец» обрел большую популярность в Европе, получил ряд престижных наград и был издан около сорока языках народов мира. Данный перевод, осуществлен с немецкого языка Мирзали Акбаровым.

●● Интересные размышления популярного поэта и переводчика Григория Стариковского о тенденциях русской переводческой школы, духовной связи автора художественного произведения с переводчиком, тонкостях и сложностях переводческой деятельности читайте в статье «В отношении античных я популист»

●● В романе балкарского поэта и прозаика Кайсына Кулиева “Была зима” нашли художественное отражение воля и отвага народа в период второй мировой войны. В произведении описаны бедствия и страдания, выпавшие на долю людей.

●● Эссе-поэма народного поэта Республики Каракалпакстан Музаффара Ахмада “Поэма двух друзей” посвящена узбекско-казахскому литературному содружеству. Сотрудничество и дружеские взаимоотношения известных поэтов Гафура Гуляма и Сабита Муканова яркий тому пример.

●● Автор статьи “Поэт, пронесшийся как вихрь” профессор Насимхан Рахманов рассказывает о трагической судьбе, многогранном творчестве казахского поэта Магжана Жумабая, которого помнят и чтут не только в Казахстане, но и во всей Центральной Азии. Поэт как и многие другие талантливые борцы стал жертвой репрессий 30-годов прошлого века.

RESUME

..● This issue of the magazine is dedicated to literary, culture and art of neighbor Republic of Kazakhstan. Sain Murodbekov's "Smell of a Plant" and Marhamat Boigut's "The Governor's Woman" stories are presented in "Prose" rubric.

..● The novel "The Reader" by well-known German writer Bernhard Schlink was written in 1995 and became popular among European readers. This novel has been translated into more than forty languages. Our readers can read it by the translation of Mirzaali Akbarov.

..● Well-known Russian translator Grigoriy Starikovskiy in a conversation talked about traditions of Russian translation, psychological compatibility between an author and a translator, translator's ability and creative work.

..● Popular Balkarian poet Kaisin Kuliev in his novel "It Was Winter" creatively represented grieves and disasters of his nation in World War II, fortitude and brevity of Balkars in this difficult period of history.

..● An epic essay named "A Poem of Two Friends" by People's Poet of Karakalpakstan Muzaffar Akhmad is about Uzbek-Kazakh literary relations in last century, particularly, about relations and friendship between well-known poets Gafur Gulam and Sobit Muqonov.

..● Poems by well-known Kazakh author Magjon Jumaboy are popular not only in Kazakhstan, but all over Central Asia. Professor Nasimkhon Rahmonov in his article named "The Poet Who Blew as Wind" wrote about tragic fate and wide creativity of the poet who was subjected to repression as Abdulla Khodiriy, Chulpon and Fitrat.

Жаҳон АДАБИЁТИ

Навбатчи муҳаррир: Ж.АСКАРОВА
Техник муҳаррир: О.СОБИР ўғли
Мусахҳих: Ш.НИЁЗМЕТОВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.
Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.
Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.
“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда
ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ ҳудудида жойлашган Адиллар хиёбони.
Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.
Сайт: www.jahonadabiyoti.uz
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 5.06.2018 й. Бичими 70x108 ¹/₁₆. Офсет қоғози.
Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Адади 3840 нусха. 177 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.
“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2018 й.